

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

ТОЗАГУЛ МАТЁҚУБОВА

ПОЭТИК ИДРОК ВА МАҲОРАТ

ТОШКЕНТ – 2011

УДК: 821.512.133
ББК 83.3 (5Ў)
М31

М31 Т.Р. Матёкубова. Поэтик идрок ва махорат. –Т.: «Fan va texnologiya», 2011, 172 бет.

Ушбу китоб икки қисмдан иборат бўлиб, дастлабки қисмдан ўрин олган «Поэтик идрок ва махорат» номли монографияда Мухаммадризо Эрнӣёзбек ўғли Огаҳий шеъриятида қўлланилган анъанавий образлар тадқиқ этилади. Муаллиф шоир лирик меросидаги мифологик, диний-тарихий образларни ўрганиш орқали Огаҳий поэтик идрокнинг кенг камрови, истеъдодининг ўзига хос ноёб кирралари, бадиий махорати ҳақидаги илмий қарашларини назарий жиҳатдан асослайди.

Иккинчи қисм эса, Шарқ адабиётининг **Имом ал-Бухорий**, Умар Хайём, Мирзо Абдулқодир Бедил, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Муҳаммад Аминхўжа Муқимий сингари улуғ намояндаларининг ХХ аср ўзбек адабиёти, хусусан, академик шоир Ғафур Ғулум ижодида таъсири ҳақидаги мақолаларни камраб олган.

Китоб адабиётшунослар, олий ўқув юртларининг бакалаврият ва магистратура босқичи талабалари, аспирант ва тадқиқотчилар, шунингдек, адабиёт ихлосмандларига мўлжалланган.

УДК: 821.512.133
ББК 83.3 (5Ў)

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори, профессор **Х.ҲОМИДОВ**

Тақризчилар: филология фанлари доктори, профессор **Б.ТЎХЛИЕВ**;
филология фанлари доктори, профессор **С.ҲАСАНОВ**

Китоб Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети илмий Кенгаши йиғилишининг 2010 йил 30 сентябрдаги 2-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

№ 57 – 4887/2011
ISBN 978-9943-10-443-3

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2011.

ПОЭТИК ИДРОК ВА МАҲОРАТ (Монография)

КИРИШ

Ёзма адабиётнинг ўзига хос анъаналари мавжуд бўлиб, бу анъаналар бевосита адабиётшуносликнинг кўп соҳалари билан боғлиқ. Мумтоз адабиётнинг асрлар оша давом этиб келаётган ана шундай анъаналаридан бири ижодкорнинг халқ маънавий бойлигини, диний ва ахлокий қарашларини пухта эгаллаб, ундан ижодий фойдаланишида кўринади. Бу ҳолат ўтмиш шоирларимизнинг халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётда кенг тарқалган образларга маълум бир ғоявий-эстетик мақсад билан мурожаат этишларида янада яққол намоён бўлади.

Анъанавий образлар ғоятда ранг-баранг бўлиб, уларнинг айрим белги ва хусусиятлари шеърятда рамзга айланиб кетган.

Мумтоз шеърятдаги анъанавий образларни алоҳида шоир асарлари, хусусан, лирикаси асосида таҳлил этиш ўша ижодкор дунёкараши, бадий маҳорати, истеъдод кирраларини теранроқ идрок қилиш ва кашф этишда қўл келади.

Шубҳасиз, ўзбек адабиёти тарихининг ҳар бир даврига оид шоирлар ижодий меросини анъанавийлик ва ўзаро муштараклик, шунингдек, индивидуаллик нуктаи назаридан тадқиқ қилиш лозим. Ҳозирги даврда миллий ва тарихий-маънавий меросимизга эътиборнинг ортганлиги, ўзликни англаш давлат сиёсати даражасига кўтарилганлиги боис, фольклор ва ёзма адабиётни ўзаро ҳамкорлик ва алоқадорликда кўрсатадиган тадқиқотларга кучли эҳтиёж сезилади. Зеро, ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади.

XIX аср ўзбек адабиёти, Хоразм адабий муҳитининг йирик вакили Муҳаммад Эрнийезбек ўғли Ризо Огаҳий адабиётимиз тарихида ўзбек мумтоз адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган забардаст адиб, билимдон муаррих, закийтаъб мутаржимдир. Президентимиз Ислоҳ Каримов ҳақли равишда таъкидлаганидек: «Хоразм ва Хива заминиди яшаган Паҳлавон Маҳмуд, Султон Вайс, Носириддин Рабғузий, Сулаймон Боқирғоний, Баҳоваддин Валад ва унинг буюк фарзанди Жалолоддин Румий, Абул-Қосим ал-Хоразмий, Исмоил Журжоний, Сирожиддин Саккокий, Мунис, Огаҳий, Баёний, Сафо Муғанний, Чоқар, Шерозий, Хожихон, Бола бахши каби ўнлаб ва юзлаб алломалар, шоир ва санъаткорлар номини биз бугунги авлод вакиллари чексиз эҳтиром билан тилга оламиз ва бошимизга кўтарамиз»¹.

¹Каримов И.А. Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги табрик сўзи // Халқ сўзи. – 1997 йил. – 21 октябрь.

Огаҳий ижодида фаол қўлланилган мифик образлардан бири Хизрdir. Адабиётшуносликда бу образнинг келиб чиқиши хусусида турли хил фикрлар мавжуд. Е.Э.Бертельс уни қадимги ўсимликлар олами билан алоқадор худоларга боғласа¹, Б.И.Саримсоқов зардуштийлик дини эътиқодларига бориб тақалишини айтади². Е.Э.Бертельс, А.Климович, М.Пиотровский ҳам Хизр образининг яшиллик билан алоқадор эканини таъкидлайдилар³. Мазкур фикрни И.Ҳаққулов ҳам тасдиқлайди⁴. Озарбайжон олими М.Сейидов, ёш тадқиқотчи Т.Хўжаевнинг ишларида ҳам Хизр образининг генезиси зардуштийлик эътиқодлари (оловнинг покловчилик хусусияти - Т.М.) туркий халқлар оғзаки ижоди билан боғлаб талқин қилинади⁵.

Хизр ўзининг ранг-баранг хислатларига эга бўлиб, унинг учун илк нисбат доимий барҳаётлиги, донолиги ва тириклик сувининг эгаси эканлигидир. Хизрнинг тириклик суви жонсизга жон ато қилишга кодир. У кечаю кундуз олам кезиб юради. Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган тасаввурларга кўра, у нуруний чол сифатида гавдаланади. Хизрга йўлиққан киши гўё бир умрга бахтли бўлади. Халқ уни Хўжаи Хизр, Хизр бобо, Ҳазрати Хизр деб ҳам атайди.}

Мифологик образлар ичида нисбатан қадимий бўлган Хизр образига хос пир ва мураббийлик, нажоткор – ҳомийлик хусусиятлари ҳам мавжудлигини фольклоршунос М.Жўраев таъкидлаб кўрсатади⁶. Бу фикрлар тасдиғини халқ оғзаки ижоди намуналарида кузатиш мумкин. Жумладан, ўзбек халқ кўшиқларидан ёр-ёрларнинг «Кўл берган хўжайин Хизр ўзинг кўлла ёр-ёр»⁷ сингари мисраларида Хизр нажоткор сифатида, «Беш киз»⁸ эртагида эса шаҳзодани ҳалокатдан қутқариб, унга йўл-йўриқ кўрсатувчи ёки «Алпомиш» достонида Ҳакимбек таваллуд топгач, унга ҳомийлик қилиб дуо қилувчи⁹ образ сифатида келтирилади. Бундай мисолларни халқ оғзаки ижоди асарларидан кўплаб келтириш мумкин.

Алишер Навоий асарларида Хизрнинг пайғамбарлиги, нажоткор ҳомийлиги ҳақидаги фикрлар кузатилади¹⁰.

¹Бертельс Е.Э. Роман об Александре. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948.

²Саримсоқов Б.И. Ўзбек маросим фольклори. - Т.: «Фан», 1986. 194-бет.

³Мифы народов мира. Т.Н. - М.: Сов. Энцикл., 1982, с. 576.

⁴Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. - Т.: Юлдузча, 1989, 178-бет.

⁵Сейидов М. Азербайжон мифик тафаккурининг гайнанглари. - Баку, 1983.86-бет; Хўжаев Т.Р. Хизр образи ва унинг классик шеъриятдаги талқини // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1991. - №2. - Б. 3-8; Хўжаев Т.Р. ХВаср биринчи ярми ўзбек адабиёти ва фольклор: Филол. фанлари номзоди... дис. автореф.-Т.,1997.-Б.14-15.

⁶Жўраев М. Ўзбек халқ эртақларида «сеҳрли» рақамлар. - Т.: «Фан», 1991, 123 б.

⁷Ок олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. Ўзбек халқ ижоди. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1972, 160-бет.

⁸Сув кизи. Эртақлар. Ўзбек халқ ижоди. - Т., 1966, 233-бет.

⁹Алпомиш. Достон/ Айтувчи Берди Бахши. - Т.: «Ёзувчи», 1999, 8-бет.

¹⁰Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо // Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.16. - Т.: «Фан», 2000. - 129-бет.

Фольклор ва ёзма адабиётда, хусусан, мумтоз шеърятда Хизрнинг сифатларидан бадиий восита сифатида фойдаланилиб, инсонни тараннум этиш, унинг характерли белгиларини ёритиш, маъшуканинг ботиний ва зоҳирий сифатлари, улуғвор салоҳиятини кўрсатиш, аёл қадриятини улуғлаш, муболағали тасвирлар орқали ўқувчи тасаввурларига таъсир этиш мақсади кўзда тутилган.

Огаҳий ижодида Хизр ўзининг турли сифатлари билан намоён бўлади. Уларни мазмунан куйидагича таҳлил этиш мумкин:

1. Маъшуқа аъзоларининг Хизр эга бўлган тириклик суви билан алоқадорлиги акс эттирилган ўринлар.

2. Хизрнинг кийимига ва пайғамбарлигига ишора қилувчи байтлар.

3. Хизр умри ифодаланган байтлар.

4. Хизр билан боғлиқ ўринларда илоҳий ишкнинг қуйланиши.

Огаҳий лирикасида маъшуканинг сифатлари ва кўрку жамолини акс эттиришда Хизр восита ролини ўтайди:

*Фурқат каро шомӣ ғамӣ зулмотиға кирган,
Бир Хизр эдим, чашмаи ҳайвонима етдим¹.*

Шоирнинг лирик қаҳрамони ўзини Хизр деб атайди. У Хизрдек чашмаи ҳайвон – тириклик булоғи излаб юрган эди ва ниҳоят, у излаган нарсасини топди. Тириклик суви маъшуканинг жонбахш лабидир. Ошиқ ўз ниятига етди ва шу билан айрилиқ ҳам барҳам топди.

Ёзма адабиёт ва фольклор асарларида тасвирланишича, Хизрнинг бош сифатларидан бири «чашмаи ҳайвон» – тириклик сувининг эгаси экандир. Юқоридаги байтда шу сифатларга ишоралар мавжуд бўлиб, шоирнинг таъкидлашича, Ошиқ учун ягона илинж севгилиси васлига етишиш. Маъшуқа висолига етишиш эса абадийлик белгисидир. Байтда Ошиқ –Хизрга, маъшуқа лаби – тириклик сувига, айрилиқ ғами – «қаро шомӣ» эса Хизр кезган тун зулматиға ўхшатилиши орқали ташбеҳ санъати яратилган. «Қора шом» зулматидан кейин «ҳаёт суви» манбаиға етиш мумкинлиги ҳақидаги афсонаға таянилган.

*Бўлди лаъл жонбахшинг узра то намоён хат,
Эй пари, Хизр янглиғ топти жовидон жон хат.*

(1.130)

Шоирнинг эътироф этишича, Хизр тириклик сувига эга бўлиб, доимий барҳаёт юрганидек, маъшуқа лаби устидаги майин туклар лаб устиға макон қуриб тириклик сувига, яъни Хизрдек мангу барҳаётликка

¹Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. Ж.1. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1971, 354-бет. (Бундан кейинги шоир шеърларидан келтириладиган мисоллар ҳам шу нашрнинг 1-2 жилдларидан олинди, қавс ичида жилди ва саҳифаси кўрсатиб борилади).

Рухий гўзалликни юксак санаган лирик қаҳрамон ўткинчи умрни сархуш ўтказувчи, зоҳирий белгиларгагина эътибор берувчи кишиларни танқид қилар экан, ҳақиқий лаззат – «лаъли зулолдан сўрмоқ» эканлигини таъриф этади.

Огаҳийнинг юкоридаги байтлари бадий тасвир воситаларининг қўлланилиши жиҳатидан ҳам эътиборга молик бўлиб, биринчи байтда мувозана, кейинги байтда эса истиора санъати қўлланилган.

Мувозана – байт мисраларидаги сўзларнинг вазн (ўлчов) жиҳатидан ўзаро тенг бўлишини назарда тутиб, бу сўз «вазн (ўлчов) жиҳатидан тенгдошлик» маъносини ифодалайди. Мисралардаги барча сўзларнинг бу каби мувофиқлиги байт оҳангдорлигини, мусиқийликни кучайтиришга хизмат қилади¹. Огаҳий қаламига мансуб юкоридаги байтда, кўрмасам-сўрмасам, меҳри-лаъли, камолин-зулолин, моҳи-оби, анварни-кавсарни, нетай-нетай сўзлари ўлчов ва оҳанг жиҳатидан ўзаро тенг эканини кўрамиз.

Истиора нарса ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликка асосланган кўчим бўлиб, сўз ва ибораларни ўз маъносида эмас кўчма маънода қўллашдир. Истиора ташбеҳ ривожи асосида юзага келгани учун ҳам ташбеҳга ўхшаб кетади. Ташбеҳда иккита (ўхшаган, ўхшатишган), истиорада битта (ўхшаган) нарсанинг катнашиши билан фарк қилади. Атоуллох Хусайний истиорани мажоз турларидан бири деб атаган².

Юкорида келтирилган иккинчи байтда лабни лаъл деб аташ нағижасида истиора кўзга ташланади. Бу каби кўплаб мисоллар Огаҳийнинг тилимиз бойлиги ва гўзаллигидан санъаткорона фойдаланганлигини кўрсатади.

Огаҳий «юз», «ораз», «чехра», «рухсор» ташбеҳлари оркали маҳбубанинг зоҳирий дунёсига хос гўзал сиймоси, латиф ва жозибатор киёфасини чизар экан, лаб ва сабзаларда нафакат гўзалликни, балки ўзгача бир тароватни, бокираликни, ёруғлик ва илиқликни, поклик ва комилликни кўради. Унинг маҳбуба хусну латофатига юксак баҳо ва ҳаётбахш маъно юклай олиши шундандир. Маъшукага хос бекиёс гўзаллик тасвири учун табиатдан ой ва куёш сингари мажозлар излаб, фикри тасдиғига мос ташбеҳлар топади.

Огаҳий Хизр образини Исо-Масих, Илёс, Искандар каби образлар билан биргаликда қўллар экан, ҳақиқий тириклик чашмаси ёр лабида бўлгани учун уларнинг талабларини, хатти-ҳаракатларини беҳуда амаллар деб билади. (Бундай масалаларга биз мазкур образлар хусусида баҳс қилувчи фаслда батафсилроқ тўхталамиз).

¹Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз Бадийат малоҳати. - Т.: «Мерос», 1999. - Б.105.

²Атоуллох Хусайний. Бадойи ус-санойиъ: (Аруз вазни ва бадий воситалар ҳақида) /Форсчадан А.Рустамов тарж. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. - 212-бет.

*Хаёт афзо лабинг узра хати жсон парваринг кўргач,
Масиҳо бирла ҳамдам Хизр пайгамбар хаёл этдим. (I, 352)*

Огаҳий лирик қахрамони иродаси мустаҳкам, саботли ва матонатли инсон. У кўнглини саодатга етакловчи маърифатга мушарраф бўлишга чоғлаган:

*Агар ҳайвон зулолин Хизр берса оғзима олмон-
Ки, дурди бода лутф этса манга гулчеҳра соқий бас.*
(I, 234)

Маълумки, мумтоз шеъриятда «соқий» – маърифат илоҳий ишк майини тарқатувчининг, «дурди бода» (май куйкаси) – маърифат ва қаноатнинг тимсоли.

Бинобарин, байтнинг мазмунида ошиқнинг ишк, маърифат сирларидан огоҳ бўлишга интилиши, иштиёқмандлиги мужассам. Майнинг покловчилик хусусияти инobatга олинса, маърифат бодасидан ичиб, яъни «илму ирфонга эга бўлиб олиб, ҳақиқат сирларини эгалламасанг, комилликка эришмасанг, абадий тирикликдан на фойда бор?» деган фикр ифодаланаётгани англашилади.

Демак, Ҳақ сирдан шоир (шоирнинг таҳаллуси Огаҳий эканлиги бежиз эмас) улуғвор шоир Хизр ва унинг хусусиятлари воситасида жамиятни соғломлаштириш, амалпарастлик ва нафспарастлик, хурфот ва диний таассуб натижасида келиб чиқадиган турли иллатларнинг олдини олиш, ақл-идроқ, маърифат нури билан ҳаётни безамок керак, деган фикрни илгари сурган:

*Базмгоҳинг ишрат афзо жомининг,
Лойиқидур оби ҳайвон тухфаси. (2, 79)*

Бу ўринда ҳам «базмгоҳ» – маърифат ҳосил бўладиган жой, «жом»нинг маърифат эканлигидан интилиш самарасиз кетмайди, албатта, муносиб тақдирланади. Маърифатли киши абадиятга дахлдордир қўбилидаги фикр ифодаланмоқда.

Тасаввуф фалсафасига кўра эса илоҳий гўзалликни ҳис қилмоқ учун ваҳдат майдан ичмоқ лозим. А.Рустамов «май» сўзи ва унинг маънодошлари «асарнинг сувратида келса ҳақиқат маърифати, унга бўлган ишк-муҳаббат ва уни идрок қилгандаги лаззатни билдиради»¹, деб ёзади. Н.Комилов ҳам шунга яқин фикрни билдириб: «бода, шароб, май сўзлари мажозий маънода муҳаббат шавқини билдириб келади»², деб таъкидлайди. Бу йўлда инсон тангридан бошқа барча нарсдан ўз

¹Рустамов А. Сўз хусусида сўз. - Т.: Ёш гвардия, 1987. – Б.45.

²Комилов Н. «Ахтариш ашк этди-ю...» // Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. - Т.: Камалак, 1991. – Б.110.

кўнглини покламоғи лозим. Агар у кўз олдида турган мавхум нарсалардан ўз кўнглини покламас экан, ҳақиқий мақомга эриша олмайди. Буни яхши тушуниб этган шоирнинг «мен»и Хизрнинг доимий барҳаётликка эриштирувчи тириклик сувидан воз кечишга тайёр. Унингча, илохий ёр жамолани кўришга мушарраф бўлиш дунёдаги барча ўткинчи ҳолатлардан устундир. Бу йўлда маҳбуба ёди ва каноат унга ҳамроҳдир.

Шоир маъшуқи азалнинг бокий ва куч-қудратда тенгсизлиги, инсон умрининг эса ўткинчилиги хусусида сўзлар экан, шу умрнинг ҳар бир кунини шод-хуррамлик билан ўтказиш, инсон қалбига озор етказмаслик, эзгу амаллар билан икки оламни обод қилмоқ лозимлигини уқтиради. Бунда ҳам Хизр ва унга хос жихатлардан восита сифатида фойдаланади:

*Муддати умринг зиёда Хизр умридин бўлуб,
Хар кун бу умрининг наврўз байрам бўлди тут.*
(1.118)

Оғаҳий лирик қаҳрамонининг барча хатти-ҳаракатлари висолга етмоқ умидида содир бўлади. У ҳар жихатдан мукамал ва ўзини асир этган ёрга талпиниб, унинг ёди билан яшайди. Бу фидойи ошиқ ўз матлаби, тилак ва армони ушалишини астойдил истайди. Ҳижрон ғамида кайғу-ҳасрат чекиб, фарёд қилаётган ва руҳи каттик озор чеккан лирик «мен»нинг ҳазин нолаларига кулоқ тутаёлик:

*Фарёдки, ўлтурди ғаминг Оғаҳий янглиг
ман зор ҳазинни,
Бир қатра қилиб лаъли лабинг нўшидин иҳсон,
кегил мани тиргуз*
(2.88)

Сабот ва матонатли лирик қаҳрамон (Оғаҳий) замон аҳлидан етган озорлар, инсоф, диёнат, меҳр-мурувват, вафо йўқлигидан, беморлик ва кексаликда меҳрга зорлигидан руҳий ҳолатида оний лаҳзада умидсизланиш пайдо бўлса-да, бу ҳол ўткинчидир. Унда яшашга бўлган чексиз иштиёқ, маҳбуба саховатига бўлган ишонч сўнмаган. Айниқса, баҳор фасли ва наврўз байрами айёмида ундаги умидворлик туйғуси янада кайнаб жўшади:

*Сўзлар атрофида зебо манзар этти Хизрдек,
Сарвлар қадди либосин айлади ахзар баҳор.* (1.180)

Ёки:

*Бори ер юзи бўлди сабзу хуррам,
Етушгач Хизрдек иқдом Наврўз.* (1.228)

Дарахтлар яшил либос кийган дамда сувлар атрофида ёр Хизрдек ҳаётбахш шаклда намоён бўлади. Қиш қоронғилиги ва зулматидан азият чекиб, етиб келган Наврӯз бутун заминни яшилликка буркади. Демак, шоир калбига ҳам яшариш, умид, интилиш туйғулари инди.

Албатта, Огаҳий замон сарвари бўлган шоҳнинг юксак даражаси ва улуглиги, куч-қудрати, нозик зеҳни, саховатидан олам аҳли хушнудлиги хусусида тўхталмаслиги мумкин эмас эди. Бир жиҳатдан шоҳ ана шундай мактовга лойиқ бўлса, иккинчидан, бу Шарк адабиётига хос анъана ҳамдир:

*Илёсу, Хизр ҳамраҳи иқболу бахтдек,
Давлат била қою тараф ўлса хиром анго (1.57)*

Бу ўринда шоир Илёс ва Хизрнинг подшоҳга ҳамроҳлик қилишларини, мартабаси янада баланд, давлати зиёда, икки жаҳонда мақсади ҳосил бўлишини тилаб дуо қилади. Лутф-эҳсонлардан баҳра олган аҳли илмларнинг иши дуо қилишдир, дейди шоир. Байтда Хизр билан бирга Илёс пайғамбар ҳам тириклик сувидан ичганлиги, Хизрнинг қуруқликда, Илёснинг сувда кишиларга ҳомий бўлиши ҳақидаги ривоятга таянилган.

Бунда Хизр ва Илёснинг ҳамроҳликда тириклик сувини излаганлигига ишора қилиб ўтиш орқали талмеҳ санъати яратилган.

Талмеҳ бу хилма-хил воқеалар, афсоналар, ривоятлар ва уларнинг қаҳрамонлари номларига ишора қилиш орқали эслатишдир. Атоуллоҳ Хусайний талмеҳнинг таърифи ва унинг вазифалари тўғрисида тўхталиб, унинг маъноси «бир нимага назар солмоқ»¹ эканини айтади. Бу санъатни шеърятда кенг қўлланилишидан кўзланган мақсад лирик қаҳрамоннинг айни пайтдаги руҳий ҳолати, унинг ички кечинмалари, ўй ва орзулари, истак ва интилишларини таъсирлироқ ифодалашдир².

Огаҳий лирикасида кўплаб ўринларда талмеҳ санъати маҳорат билан қўлланилган бўлиб, улар орасида Хизр билан боғлиқ талмеҳлар ҳам анчагина. Шоир бу номга кўп бора мурожаат қилар экан, ҳар сафар Хизрнинг ранг-баранг хислатларини ёритишга ҳаракат қилади, уларнинг ҳар қайсисига янгича маъно юклайди. Юқоридаги байтда Хизр ва Илёс биргаликда ўз ниятларига эришгани ва уларнинг раҳнамолик фазилатларига ишора қилиниб, қаламга олинган фикр-ғоялар теран ва ёрқинроқ ифодаланган. Талмеҳ ўқувчига шоир тасвирлаётган ғоя, тимсол ва туйғуларнинг мазмун ҳамда моҳиятини тўлароқ англатиш мақсадига хизмат қилган.

¹ Атоуллоҳ Хусайний. Юқоридаги асар. 134-бет.

² Тўхлиев Б. «Қутадғу билиг»нинг поэтикаси масалалари // Ўлмас обидалар. - Т.: «Фан», 1989. 429-бет.

Кўринадики, Огаҳий Хизр образининг ўзига хос жиҳатлари: тириклик сувига эгалиги, яшил либосда бўлиши, бокий умр кўриши сингариларни гоҳ маъқуллаш, гоҳида инкор этиш орқали ошиқнинг маъшуқага бўлган муносабатларини ифодалайди. Дунёвий ва илоҳий ёрга бўлган интилишларини Хизрга хос хислатлар орқали кўрсатади. Натижада, маъшуқанинг хусни жамоли ниҳоятда кўрклилиги, унинг васлига етиш ошиқни айриқандан кутқариши, «тириклик булоғи» ёрнинг лаблари эканлиги ҳақидаги бетакрор байтлар яратилади. Севгилиси билан бахтиёр бўлиш онлари тугагини истамаган ошиқ ҳар бир куннинг наврўз, яъни янги кун, ўзгача тароватли, файзли бўлиши худди Хизр умри сингари лаззатли онлар ҳеч қачон тугамаслиги истагини баён этадики, шоир муболағали сифатлар орқали ёрни таърифлашга, қахрамон руҳий оламини очишга муваффақ бўлади.

Огаҳий Хизр образи билан боғлиқ ўринларда Шарк адабиётидаги бадий тасвир воситаларидан ҳам ижодий фойдаланади, поэтик воситаларнинг имкониятларини кенгайтиради ва уларни янада бойитади. Бу эса ҳаётини манзараларни ёркинроқ гавдалантиришга, байтларнинг лафзий назокатини, жозибадорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Бадий адабиётда мифологик субъектлар антропологик киёфага эга бўладилар. Фақат сюжет таҳлилигагина таяниб, мифнинг шаклий трансформацияси, диффузияси, функционал хусусиятлари ҳақида тўла тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас¹.

Пари образи ҳам халқнинг қадимий тасаввурлари билан боғлиқ. Унинг пайдо бўлиши, ўзбек шеърятига кириб келиши, маъно кирраларининг ривожланиши бевосита халқ мифологиясига бориб тақалади².

Тадқиқотчи О.Қаюмов пари ҳақидаги афсоналарнинг пайдо бўлишини зардуштийлик дини билан боғлар экан, рус олими Г.П.Снесаревнинг фикрларига таянади. Аммо рус олимнинг пари образи Эрон мифологияси билан боғликлиги ҳақидаги фикрларига эътироз билдиради. Чамаси, тадқиқотчи қадимги форсийзабон халқлар (улар Хоразм худудида ҳам яшашган - Т.М.) билан ҳозирги Эрон худудида яшовчи аҳолини бир-бирдан унчалик фарқламаган кўринади. О.Қаюмов халқимиз орасида пари ҳақида мавжуд тасаввурларга кўра уларнинг 170 мингдан ортиклиги ва ҳар бири муайян вазифани бажаришини таъкидлайди³.

Шомонистик тасаввурларда кўра парилар Кўҳи Қоф ёки Боғи Эрамда маскан тутиб, инсонга ва инсон унга ошиқ бўлиши табиий ҳол

¹Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. - Т.: «Фан», 1981. 129-130-бетлар.

²Қаюмов О. Пари ҳақидаги халқ қарашлари ва унинг тарихий асослари. Ўзбекистон ёш адабиётшуносларининг анъанавий илмий аниқланиши материаллари. - Т.: 1995, 60-61-бетлар.

³Ўша муаллиф, ўша жойда.

саналади¹. Улар ўч олиши, боқий яшаши, санъатни севиши, кўздан ғойиб бўлиши, баъзан инсонга шикаст етказиши, ақлдан оздириши мумкин.

А.Афанасьев қадимги славян халқларида табиат ҳодисалари (ёмғир, шамол)нинг ҳомийлари пари ёки сув парилари эканлигини таъкидлайди².

Тадқиқотчи Д.Бегимова эса астрономия (илми нужум) фанининг юзага келишини ҳам ибтидоий мифологик тасаввурлар ва ҳаётий зарурат билан боғлайди. Фолбинлик башорати илоҳий каромат орқали рўй беради, деб ҳисоблайди³. Рабғузий фаришта (ўтнинг ёруғлигидан) пари (ўтнинг ёлидан) яралган бўлиб, нурдан яралган малак-фаришта кўкда макон тутса, ўтнинг ёлидан яралган жин-пари ерда яшайди, деб кўрсатади⁴.

Ўрта Осиё халқларининг қадимий эътиқодларига кўра, пари хилма-хил шаклларда тасаввур қилинган. «Беш киз» эртагида пари ок илон шаклида, «Вазирвачча» эртагида эса каптар шаклида намоён бўлади, «Сув кизи» эртагида чиройли сув кизи киёфасида учратсак⁵, «Маликаи айёр» дostonида пари кўк каптар шаклидан гўзал ва нозанин кизга айланади⁶.

Юкорида санаб ўтилган барча ҳолатларда пари қахрамон бошига тушган турли саргузаштларнинг сабабчиси ва айна пайтда уни мушкул вазиятлардан қутқарувчи маслаҳатгўй ҳомий ҳамда ёр сифатида намоён бўлади.

Демак, халқнинг мифологик тасаввурлари эртак ва дostonлардан мустаҳкам ўрин олган.

Шеърятда пари образи ҳамиша идеал гўзаллик тимсоли, хуснда ягоналик рамзи сифатида талкин қилинади. Шу боисдан ҳам пари образи билан боғлиқ ўринларда маъшуқа кўпинча, одам наслидан кўра пари зотига яқин ва аксинча, дилбарнинг айнан ўзи бўлиб, унинг бевафолиги, ақлу ҳушдан жудо қилиши мумкинлиги ҳақидаги фикрлар мужассамланган.

Шарқ шоирлари парига юксак ақл-идрок ва гўзаллик рамзи деб қараганлар. Алоҳида байтлар, баъзан бутун бошли ғазаллар мазмунига у ҳақдаги сифатларни сингдирганлар. Пари образига алоқадор фикр-туйғулар халқ афсоналари, эртак ва дostonлари мазмунидан озикланса-да, янги-янги маъно кирраларини қасб эта борган. Пировардида

¹ Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. 173-бет.

² Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. Т.3. - М.:Изд.К.Солдатенкова. 1969. с. 150.

³ Бегимова Д. Фол ва фолбинлик ҳақида // Ўзбекистон ёш адабиётшуносларининг аъъанавий илмий анжумани материаллари. - Т.: 1995. - Б. 64.

⁴ Рабғузий. Қисаси Рабғузий. - Т.: «Ёзувчи», 1990 - Б.13-15

⁵ Бу ҳақда қаранг: Сув кизи. Эрталар. - Т.: 1966

⁶ Маликаи айёр. Дoston./ Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. - Т.: ЎзФан, 1988. - Б. 7.

инсоний гўзаллик, хулқ-атвор, одамийлик сифатлари улуғланиб, романтик орзулар тасвирланган.

Огаҳий ўз ижодида пари образига қайта-қайта мурожаат қилиб, ҳар гал унинг турли-туман сифатларини акс эттиради. Шоир ижодидаги пари билан боғлиқ байтларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Маъшукага «пари», «паризод», «париваш», «пари пайкар», «парирўй» деб нисбат бериш оркали ошиқ руҳиятидаги ўзгаришларни кўрсатиб берувчи байтлар.

2. Маъшукани паридан устун қўювчи байтлар.

3. Бир байтнинг ўзида «пари», «хур», «малак», «фаришта» кабиларнинг биргалиқда қўлланилиши оркали маҳбубанинг хусну латофатда ягоналигини акс эттирувчи мисралар.

4. Париларга хос сифат ва хусусиятларга ишоралар.

5. Парига учраган кишининг телба бўлиши ҳақидаги халқ тасавури билан боғлиқ жиҳатлар.

Огаҳий лирикасида пари билан боғлиқ байтларнинг кўпчилигини маъшукага «париваш», «пари», «парирўй», «пари пайкар», «пари рухсор» деб нисбат берувчи байтлар ташкил этади. Ошиқ кўпинча севгилисига «эй пари» деб мурожаат қилади:

*Гул юзингни токи кўрди, эй пари рухсора гул,
Жайбини девоналардек айлади юз пора гул (1.338)*

Маъшука – пари. У ошиқ таъбирича, хуснда ягоналик рамзи.

Маълумки, мумтоз шеърятда гул гўзаллик тимсоли сифатида қўлланилиб, маъшука билан боғлиқ фикр-туйғуларни ифодалашда восита ролини ўйнайди. Огаҳийнинг тасвирича, маъшукани кўрганда хуснда тенгсиз бўлган гул ҳам ёқасини юз пора қилади. Чунки ёрнинг гўзаллиги ақлу ҳушдан жудо қила олиш хусусиятига эгадир.

Тасаввуфий мантик нуқтаи назаридан эса юзда илоҳий нур жилваланади. Саййид Жаъфар Сажжодийнинг бу хусусдаги фикрларига таянган адабиётшунос С.Рафиддинов шундай ёзади: «Юз деб нур ва суратлар маъноси юзасидан завқ билан охирига етувчи тажаллийни, шунингдек, имон нурлари ва ирфон эшикларининг очилиши ва ҳақиқий жамол пардаларининг кўтарилишини айтадилар»¹. А.Рустамов фикрига кўра, гул – ошиқнинг маърифатни эгаллаш учун иштиёқи кучайган ёшлик давридир².

Бинобарин, ўз кўнглидаги кучли иштиёқни маърифат нурлари билан қондириб, камолотга эришган ошиқ ирфон эшиклари очилгач, бетимсол бир ҳайратда қолади. Байтда уч бора қўлланган «гул» ёрнинг

¹Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. - Т.: «Фан», 1995. - Б.109.

²Рустамов А. Сўз хусусида сўз. - Т.: «Ёш гвардия», 1987. - Б.42-43.

юзидан ташқари, ошиқ ва унинг ёш қалбидаги кучли иштиёқ ва хайратни ҳам ифодалайди.

Г.П.Снесарев дев демонологик персонажининг орқа планда қола бошлаши ҳақидаги ниҳоятда ибратли бир маълумотни келтиради: «Хоразмнинг айрим жойларида, бизнинг кузатишимизча, пари девлар авлодидан бўлиб, уларнинг ота-боболари девлар бўлганлиги ҳақидаги тасаввурлар мавжуд»¹.

Демакки, ошиқнинг девона бўлишида девсифатлик хусусияти ҳам мавжуд. Аммо бу ҳам ошиқнинг самимий муҳаббатига тўсик бўлолмайди. Зеро, маҳбубага қаттиқ мубатлолик кишини шайдоликдан савдойиликкача етаклаши мумкин. Бинобарин, ошиқнинг ўз ёқасини пора-пора қилиши муҳаббатда юксакликка кўтарилишидир:

*То олиб юздин ниқоб, ўлди паридек жилвагар,
Гул бўлб девонаси, чоки гирибон айлади. (2.60)*

Ёки:

*Эй париваш, очма юз, ишқ аҳли шайдоланмасун,
Мандин ўзга ҳеч ким ишқингда расволанмасун. (2.11)*

Бу ўринда ҳам норозилик кайфияти ифодаланмаган. Шайдойилик охир оқибат савдойилик эканлигидан ишқ аҳлини огоҳ этиш, ҳақиқий ошиқлик мартабасини улуглаш назарда тутилган.

Рус олими Г.П.Снесарев Хоразм афсона ва ривоятлари, шунингдек, шомонларнинг амалий фаолиятида руҳлар оламининг вакили – парилар муҳим рол ўйнашига шубҳа қилмайди². У Л.Я.Штернбергернинг Сибирь ва Узок Шимолдан тўплаган манбалари, О.А.Сухареванинг Хоразм шомонлигининг бой фаолиятини кузатишлари ҳамда муайян шомон билан бўлган мулоқотларидаги пари ҳақидаги тасаввурларни атрофлича таҳлил қилади. Олимнинг таъкидлашича, асосий функцияси кўнгли (ёки мияси)да руҳлар ўрнашган кишиларни диний йўл билан даволашдан иборат бўлган шомонлар бу вазифани парилар ёрдамида бажарадилар «Парилар одатда гўзал ва озода кишиларга меҳр кўйишади. Борди-ю, кишлокда гўзал бир аёл бўлса-ю, уни парилар севиб қолишса, эрининг аёлга яқинлашишига монелик қилишади. Пари билан мулоқотда бўлган аёлнинг эса ўз эридан кўнгли совийди. Бошқа бир маълумотга кўра эса, баъзи бир хушсурат йигитларга илакишиб қолган парилар узок муддат уни қийнаши мумкинлиги ҳақидаги гаплар учрайди. Эраққ парига йўлиққан аёл ўз қонуний никоҳдаги эридан

¹Снесарев Г.П. Реликты до мусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М.: «Наука», 1969. - С. 34. (Бундан буён бу асарнинг саҳифасини кўрсатамиз).

²Снесарев Г.П. Ўша манба, 44-бет.

фарзанд кўрса, пари мазкур гўдакка нафрат кўзи билан қараб, душманлик қилиши боисидан у яшаб кета олмаслиги мумкин¹.

Рус олими Г.П.Снесаревнинг фикрларига таяниб айтиш мумкинки, Огаҳий «ишқингда расволанмасун» деганда халқ тасаввурида мавжуд бўлган париларга хос юкоридаги сифатларга урғу берган.

Диний маросим ва удумларни ўтказишда ибтидоий одамлар яқдиллик билан фаол иштирок қилишган. Турли рақслар иштирокчиларнинг қўшиқ ва кийкириклари жўрлигида ижро этилган. Жазава пайтида қаттиқ ҳаяжон ва завқ-шавқдан ўзни йўқотиш муҳим саналган. Бу удумлар секин-аста завола топиб унутила борган. Бирок бундай архаик шаклларнинг излари шомонлик фольклорида сақланиб қолган. О.А.Сухарев, Г.П.Снесарев сингари олимлар ҳатто шомонлик ва сўфийликни генетик жиҳатдан бир-бирига боғлиқ деб ҳисоблайдилар. Огаҳий ғазалларидан олинган айрим байтлар таҳлили орқали бу фикрлар тасдиғини қузатамиз:

*Ҳеч ким девона бўлмаёй қолмаёй гар ул пари
Ўйнамоқ чоғи ўзин айлаб фусунсоз ўйнаса. (2.48)*

Ёки:

*Бириси ўйнаб паридек, ўртада раққос ўлуб,
Олди ҳушим кўргузуб нозу адолар бу кеча (2.53)*

Биринчи байтда ўйнаш ва афсун чоғи барчанинг пари измида ўзини йўқотиб, девона бўлиши ҳақида сўз кетса, иккинчи байтда бир кишининг раққос сингари ўртада рақс тушиши ва турли ҳатти-харакатлар қилиши орқали лирик қаҳрамоннинг ақл-ҳушини олганлиги ҳақидаги фикр илгари сурилмоқда.

Агар биз диний маросимни ўтказиш таомили ибтидоий жамоа тузуми даврдан кейин махсус ихтисослашган кишилар, яъни шомонлар кўлига ўтгани ҳақидаги рус олими фикрларини қузатсак, байтлар мазмунини изоҳлашимиз бирмунча осонлашади. Қоқирик-суқирик пайтида беморнинг кўзига пари қиз ёки йигит киёфасида кўринади. Барча халқларда бўлгани каби Хоразм шомонлигида ҳам шомон ва иштирокчиларнинг жазава пайтида қаттиқ ҳаяжон ва завқ-шавқдан ўзини йўқотиши муҳим ўрин тутди. Ўз-ўзини ва атрофдагиларни гипноз (ишонтириш ва сеҳрлаш орқали ухлатиш, измига солиш, бўйсундириш ёки беҳуш қилиш – таъкид бизники. Т.М.) жозибаси таъсирида даволаш унсурларини ҳам қузатиш мумкин.

Диний маросимни ўтказиш таомили махсус ихтисослашган кишилар кўлига ўтмаган қадимги даврларда жамоа бўлиб рақсга тушилган. Қоқирик-суқирик маросими пайтида иштирокчиларнинг ҳам

¹Снесарев Г.П. Ўша манба, 50-бет.

кийқириклар билан бир-бирининг қўлларини, елкаларига ташлаб, доира шакл ясаб рақсга тушишлари, ҳаракатларининг секин-аста кучая бориши ана шу ибтидоий удумларнинг қолдиқларидир. Бундай теран архаик шаклларнинг изларини дарвешларнинг жаҳду жадал билан зикр тушишларига ўхшаб кетадиган келин тушириш кундаги халқалар ўқиган шеърларга бошқа аёлларнинг ҳам даставвал ўтириб, кейинчалик тикка турган ҳолда доира шакл ясаб рақсга тушишларини ҳам мисол қилиш мумкин¹.

Г.П.Снесаревдан келтирган иктибосимиз бирмунча узунрок бўлса-да, юқоридаги фикрларни тасдиқлашда муҳим аҳамиятга эга. Шубҳасиз, Огаҳий мумтоз адабиётимизнинг тасаввуфий мантиғини чуқур англаб етган ва бу анъанани ижодий давом эттирган. Бизнингча, юқоридаги байтларнинг юзага келишида нафақат анъанавий шеърят, балки шу билан бир каторда, Хоразм фольклори, турли даврга хос инонч-эътиқодлар, халқ анъана ва удумларини яқиндан билишлик ҳам муҳим рол ўйнаган. Лирик қаҳрамон хатти-ҳаракат ва руҳий ҳолатида ақл-идрокнинг унчалик амалий характер касб этмаслиги эса Огаҳий бирмунча ибтидоий давр эътиқодларига, шомонлик удумлари завол топмаган анъаналарга таянганлигини кўрсатиши жиҳатидан ибратлидир.

*Ул пари шиқи аро жонбозлар кўндур, вале
Покбоз эрмас бири бу ошиқи мискин киби (2.57)*

Париваш ёр сурати билан ўзига учраган ҳар бир кишини азобга гирифтор қилади. Унинг гўзаллиги қошида не-не ошиқлар ақлу хушидан жудо бўлиб, кеча-кундуз оху фиғон чекишади. Байтда келтирилишича, уларнинг ҳеч бири ҳалоллик, покизалик ва садоқатда лирик қаҳрамонча эмас. Ушбу ўринда парининг покиза ва ҳалол кишиларга йўлиқиши ҳақидаги халқ тасаввурларига таянилган ҳолда, ошиқ садоқатда ягоналик рамзи сифатида улуғланган.

Огаҳий лирикасида пари образи билан боғлиқ айрим ўринларда ёр паридан устун қўйилади. Шоирнинг тасаввурчи, маъшука гўзаллиги қошида парилар ёқа ушлаб қолишади. Жумладан:

*Қошларинг имосидин юз ҳуру гилмон эврүлүр,
Ўзларинг сиймосидин минг боғи Ризвон эврүлүр. (1.190)*

Байтда ифодаланишича, маҳбуба қошларининг имосига юз пари, юзларининг гўзаллигига «боғи Ризвон» (жаннат боғи) таъзим қилади. «Хуру гилмон», «боғи Ризвон» ташбеҳлари орқали мукаммал гўзаллик намунаси бўлган маҳбубанинг сифатлари очиб берилган. Огаҳий маъшукани юксак санаш орқали тасаввуфий шеърят анъанасига эргашади.

¹Снесарев Г.П. Юқоридаги манба. 51 -бет.

Демак, ёр шу қадар гўзалки, бу юксак гўзалликдан барча айланиб-ўргилса арзийди. Чунки у хусну латофатда «юз хуру ғилмон»дан, минг жаннатдан зиёдадир.

Байтда зулкофиятайн санъати қўлланилган бўлиб, бу кўш кофия келтириш демакдир. Зулкофиятайн кофия санъатларидан бири бўлиб, байт мисраларида икки сўзни кофиядош қилиб келтиришдир. Байтдаги кофиядош сўзлар мисралар охирида кетма-кет келтирилиши ёки мисраларнинг турли ўринларида ишлатилиши мумкин.

Бу ўринда кофиядош сўзлар мисралар ичида қўлланилган бўлиб, «иймосидин» - «сиймосидин»; «ғилмон» - «ризвон» сўзлари зулкофиятайн санъатини рўёбга чиқарган. Байтдаги бу санъат шеърнинг оҳанг жилосини таъминлагани кўзга ташланади.

*Нечаким хуру пари олимда бўлса жилвагар,
Ўтқара олмас даме фикру хаёлингдин мани. (2.64)*

Огаҳийнинг лирик қаҳрамони севгилисига содик, вафодор. У хуру парилар қанчалик илтифотлар кўрсатишмасин, уларнинг жилваларидан кўра ўз ёрининг хаёли билан яшамокни афзал деб билади. Уларга эътибор ҳам бермайди, паридан ўз ёрини устун қўяди. Байтда мустаҳкам иродали, иймон ва эътиқодли, сабру қаноатли, ўзини ўзга маҳрамлар гўзаллигидан тия оладиган ҳақиқий ошиқ тимсолини кўрамыз. Шоир яна ёзади:

*Киргуси хуру пари девоналиг сахросига,
Ишвау нозингию, гунжу далолинги кўруб. (1.104)*

Халқ орасида тарқалган афсоналарга кўра, парига йўликкан киши ақлдан озади. Байтда шоир бирмунча тесқари усулни қўллайди. Унда маъшуканинг ишвау нозини кўриб, парилар девона бўлишади. Бундай тасвир шеърятда нисбатан кам учрайди ва шоирнинг пари ҳақида ёзган байтларлари орасида муваффақиятли чиққанларидан бири десак бўлади.

Огаҳий маъшуқага хос фазилатларни янада яққолроқ акс эттириш мақсадида байтда бадий тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланади. Мазкур байтда таносуб санъати қўлланилган.

Ижодкорнинг бу санъатдан қай даражада моҳирона фойдалана олиши унинг билим даражаси ва кузатувчанлигига боғлиқ. Бу ҳақда атоқли адиб М.Шайхзода қуйидагиларни қайд қилади: «Дарҳақиқат, таносуб шоирдан катта кузатувчанликни, ҳаёт ва табиат ҳодисаларини яхши билишни, одамларнинг ҳислатларини, ашёнинг хусусиятларини фаҳмлаб олишни талаб қилади»¹.

¹Шайхзода М. Асарлар. VI томлик. Т.У - Т.: Адабиёт ва санъат, 1973 – Б. 9.

Юқоридаги байтда «ишва», «ноз», «ғунж» (карашма) сўзлари орқали таносуб санъати вужудга келиб, байтга мазмун мутаносиблиги ва жозиба бахш этган.

Огаҳий маъшуканинг гўзал фазилатларини янада бўрттириброк тасвирлаш учун хур, ғилмон, фаришта каби руҳдар олами вакиллари номларининг барчасини бир байт таркибида қўллайди:

*Ё фаришта, ё ғилмон, ё паридур ул, йўқса
Қайси дилбар этмишдур элни мунча зор ўйнаб.* (I. 109)

Байтнинг моҳиятига халқ орасида кенг тарқалган парига учраган кишининг ундан ажрала олмаслиги ҳақидаги мифологик қарашлар сингдирилган бўлиб, ошиқнинг тасаввурича, унга факат пари деб мурожаат қилишнинг ўзи камлик қилади. Пари, ғилмон, фаришталарга хос бўлган сифатларнинг барчаси маҳбубада мужассамдир. Байт тажохули ориф санъати асосига қурилган бўлиб, шоир ёрни фаришта, хур, париларга ўхшатади-ю, аниқ қайси бири эканини таъкидламай, ўзини билмасликка солади.

Тажохули ориф («ўзни билмасликка солиш») маънавий санъатлардан бўлиб, Огаҳий ижодида унинг энг гўзал намуналари мавжуд.

Атоуллох Хусайний бу тасвир воситасини мадҳ муболағаси учун, хайрат изҳори учун, таъна учун, ҳазил учун қўлланилишини қайд қилиб ўтади. Тажохули орифни «... сўзлагувчи бир нимани билур, аммо бир нукта била ўзни билмагандек кўрсатур»¹ деб таърифлайди.

Байтда маҳбуба қиёфаси қиёсий ҳолда тасвирланган. Шоирнинг ўзини билмасликка олиши шартли бўлиб, асл мақсад ёр сифатларини муболағали тарзда акс эттиришдан ибсратдир.

Огаҳий юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, париларнинг айрим нарсаларни тақиклаши ҳақидаги халқ орасида тарқалган тасаввурлардан ҳам бихабар бўлган:

*Қади бир жилвасин кўргач, бўлур девона юз ошиқ,
Ҳамул рашки парига мунча ҳам зебо бўлурму қад.*
(I.153)

Шоир бу ўринда париларнинг рашк қилиши ҳақидаги халқона инонч-эътиқодлардан восита сифатида фойдаланиб, Ҳақ нурунинг зоҳир бўлиши, унинг солиҳлар кўнглида пинҳоний ҳолатда тажаллий топиши хусусида сўзлайди. Мазкур мақсадга Огаҳий ёрнинг қадини таърифлаш орқали эришади. Қад ирфоний адабиётда ваҳдат оламига юзланмоқ ва таважжуҳ этмоқни билдиради, англатади.

¹ Атоуллох Хусайний. Юқоридаги асар. 132-бет.

Шоирнинг фикр ва туйғуларни аниқроқ тасвирлашида тасдир санъати унга кўл келади. Такрорга асосланган санъатлардан бири бўлган бу тасвирий воситада бир сўз байтнинг икки жойида қайтарилади. Қўлланилиш ўрнига кўра такрорланувчи сўз байтнинг турли ўринларида қайтарилиши мумкин.

Огаҳий лирикасидаги кўплаб байтларда ёрнинг кокили ёхуд ўрилган сочлари воситасида ошиқ кўнглида кечаётган туйғулар, руҳиятида содир бўлаётган ҳолатлар очиб берилади:

*Тонг эмастур Огаҳий Мажнунинг ўлса, эй пари,
Негаким занжир анго қилмиш муҳайё кокилинг. (1.320)*

Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» достонида Мажнуннинг кишанга солиниши ҳақидаги афсонани тасвирлар экан, эл орасида тарқалган афсонага кўра, Мажнунни ақлу хушидан айирган «хурсифат» гўзалнинг ишқи эканлиги, уни беҳуш ҳолда занжирга солсалар-да, вужуди занжир ҳалқаларига буткул банд бўлганлиги ҳақида ёзади:

*Эй силсилаи жунун аро банд,
Бўлгил бу салосил ичра хурсанд.
Бу қайд ила кимки шод бўлди
Муставжиби юз нўшод бўлди¹.*

Навоий Жунун занжирида шод бўлгувчи зот чинакам озодликка юз маротаба сазовор бўлиши хусусида сўзлайди. Илм-хунарда камолотга етишган мутафаккир Қайс жунуни моддий оламдан воз кечиши сабабли паришон ва девоналиги Аллоҳга интилиш туфайлидан эди.

Демак, Огаҳий лирик қаҳрамони пари кокилларига – Аллоҳ жамолининг тажаллиси ва жамоли сифатларининг тўсиғи бўлган рух ва жисмга қанчалик боғланмасин, шоир бу зулматда туриб ҳам «шод бўлгувчи ва чинакам озодликка интилувчи зот»лардан бўлган ошиқ қалб кечинмаларига аҳамият қаратмоқда. Навоий дostonлари ва у илгари сурган ғоялар таъсири байт мазмунида яққол кузатилади:

*Ул пари гисусиким тутмиш саросар тоб анго,
Юз кўнгул қайди учун ҳар тоби бир қуллоб анго. (1.61)*

Мазкур байтда ҳам шоир ёр соч ўримларининг ҳар бир толаси юзлаб кўнгилларни банд этганлигига ишора қилинган.

Г.П.Снесарев парилар орасида ҳам куйи мансабдорларнинг босқичма-босқич юқори мансабдорларга бўйсунуш ҳодисаси

¹Навоий. Лайли ва Мажнун. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1990. - Б. 89.

мавжудлиги хусусида тўхталиб ёзади: «Мавжуд барча маълумотлар шуни кўрсатадики, парилар ичида ҳам ўзига хос иерархия мавжуд: парилар лашкарига ҳукмбардорлик қилувчи ўзига хос ҳарбий доҳийлар ҳам учрайди». Огаҳий ғазалларида ҳам бу фикрларни тасдиқловчи байтлар кузатилади:

*Кўруб тавру ясоқингни паривашлар сафи ичра,
Сани шоҳу оларни чоқару лашкар хаёл этдим (1.352)*

Саф тортган парилар орасидаги ўзига хос тартиб ва интизомни кўрган лирик қаҳрамон улар орасида алоҳида ажралиб турган ва хаёлини банд этган парини уларнинг шоҳи ёки лашкарбошиси, қолганларини эса сипоҳийлару хизматкорлар, деб ўйлайди. Шоир парилар билан боғлиқ халқ қарашларидан маҳбубани улуғлаш ва юксак санаш мақсадида фойдаланган. Худди шундай тасаввурлар бошқа бир байтда маҳбуба киприкларининг ҳолатига нисбатан қўлланилади:

*Ул пари мужгониму қилмиш намоён икки саф,
Ё боло хайли тузубдур қасд этиб жон икки саф.
(1.277)*

Бунда шоир саф тортган лашкарларга ёр киприкларини қиёслар экан, уларнинг мислсиз гўзаллиги, жон олгувчи мафтункорлиги дил жавҳари, кўнгил ойнаси бўлган кўзни кўриқлашига таяниб, мавжуд ҳаётдан тимсоллар топа олган. Байтда тажоҳули ориф санъати қўлланилган бўлиб, шоир ўзини билмасликка олиш орқали, маъшуқа кипригининг муболағали тасвирини беради.

«Хоразмнинг баъзи жойларида – деб ёзади Г.П.Снесарев, – биз билан суҳбатда бўлган кишилар тўғридан-тўғри парилар сувда маскан тутишларини тасдиқлайдилар. Чамаси, улар орасида сув пари деб номланувчи алоҳида туркумнинг бўлиши ҳам асло тасодиф эмас. Афсоналарда улар аксарият ҳолларда гўзал қиз қиёфасида, аниқроғи, сув париси тарзида тасвирланадилар». Огаҳий ғазалларида ҳам афсоналарда тасвирланган сув париси образини учратамиз:

*Хўблуқ авжига чиқгон қуёш осо кўбдур,
Рутбада ўхшағувсидур пари уммона санго. (1.56)*

Гўзал ёрнинг юксак даражадаги мартабасига табиатдан қиёс излаган шоир уни ёркин ва нурафшон қуёшга, шу нурда жилваланувчи денгизу океан сувларига, сув парисига қиёслайди. Огаҳий лирикасидан бундай байтларни кўплаб келтириш мумкин.

Куёшнинг ўзга сайёралар ичра алоҳида ажралиб туриши, унинг заррин нурлари дилга ўзига хос иликлик ва завқ улашиши маълум. Шу ҳақиқатни барча гўзаллар ичра «мумтоз ва дилкаш» бўлган гўзал паривашга нисбат бериш мумкин:

*Бори дилбарлар ичра ул париваш
Қуёш янглиз эрур мумтоз дилкаш. (1.246)*

Байтда шоир ташбех санъати воситасида бетакрор лирик лавҳа яратган.

Огаҳий шеъриятида ошиқнинг руҳий олами, кечинмалари, маъшуканинг тенгсиз жамолини тасвирлашда ташбехнинг кўплаб турлари қўлланилган бўлиб, юқоридаги байтда ташбехи сарех (тўлик ташбех) оркали маҳбуба фазилатлари улуғланмоқда.

Яна бир ўринда эса шоир маъшуқа юзини парда қилган ёр зулфининг кўриниш ҳолатини тасвирлар экан, ой ва куёшнинг кўрғонланиши (юзини гардиш боғлаши) ҳолатига ўхшатади:

*Дема ул пари юзини қилибдур ихота ҳалқаи зулфким,
Фалаки латофат уза онинг бириси қамар, бири ҳоладур.
(I. 174)*

Олам латофати ва гўзаллиги куёш ва ой билан бўлгани каби маҳбубага ҳам юзини коплаган зулфлар янада кўркамлик бахш этмоқда, дейди шоир.

Г.П.Снесаревнинг таъкидлашича, парилар шомонликка даъват қилиш учун танлаган кишисига тош ёки кесак отишар экан. Огаҳий шеъриятини кузатиш шоирнинг халқ орасида тарқалган мазкур афсонадан хабардор бўлганлигини, ухлаётган киши тушида кечувчи бу ҳолатдан байтлар образлилигини таъминлашда фойдаланганлигини кўрсатади:

*Хар жафо тошики отғой ул пари ман телбага,
Еткурур жондин фузунроқ жисми урёнимга ҳаз.
(1.263)*

Маҳбубанинг отган тоши, яъни етказган жафо ситамлари лирик қаҳрамоннинг баданига улкан бир роҳат бағишлашидан Огаҳий айнан шу афсонага ишора қилаётганлиги англашилади.

«Пари кучли шамол шаклида ҳам бўлиши мумкин», деб ёзади Г.П.Снесарев. Тасаввуф шеъриятида эса сабо (майин ва ёкимли шамол) ошиққа маҳбуба зулфининг ҳидини олиб келиш оркали унинг кўнглида ўзга маҳрамларга майлини сўндирадиган вазифани бажарувчи поэтик образдир.

Демакки, сабо руҳафзо шаббода бўлиш баробарида ғойибона нажоткор хабарчи сифатида ошиққа соғинч ва интизорлик пайтида шафқат хабарини етказди.

Оғаҳий куйидаги байтида ўқувчига ҳазин бир таассурот қолдирувчи образ – манзара чизади:

*Эй сабо, тобсанг маҳал гар ул паризод олида,
Гоҳ-гоҳи айла бу девонани ёд олида.*

(I. 85)

Ушбу байт мисралари нидо санъати асосида яратилган. Маълумки, бу усул лирик қаҳрамоннинг бирор шахсга, нарсага, мавҳум тушунчаларга мурожаат этган ҳолда ўзининг ички кечинмалари, тилаклари, мулоҳазаларини баён қилиши асосида намоён бўлади. Шоир сабога мурожаат қилиш орқали ошиқнинг маънавий олами, қалб туғёнларини ғоятда жозибали ифодалашга ҳаракат қилган.

«Дастлаб пари ёнаётган ўт тарзида намоён бўлади», деб келтиради Г.П.Снесарев. Табиат ва жамият ҳаётида эса айрим жинсдаги нарсалар ўтда тобланиб тозаланади. Классик шеърятда тозаришнинг бу усули рамзий маъно касб этади. Маъшука ҳажри келтирган руҳий изтироблар - «ишқ ўти» кўнгилни поклайди.

Лирик қаҳрамон кўнглининг тоза ва тиниклиги ҳолати Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида ҳайратланарли тарзда ифодаланган. Мажнуннинг фироқ ғамида «тандир ичидаги ўтдек ўртаниши», «кўнгил ўтидан темир банди сув бўлгани» ҳақида сўз юритувчи ушбу дoston Оғаҳий ижодига ҳам таъсир этганлигини илғаш мумкин. Шоир ёзади:

*Ул пари ҳажрида ўртанди фиғонимдин фалак,
Оҳидин тушса тонг эрмас қулбаи Мажнунга ўт.*

(I.124)

Оғаҳий лирик қаҳрамони ҳижрон азобларида қийналаётган ошиқ. Унинг ишқ ўти ғуссаси кўнглинигина эмас, фалакни ҳам ўртайди. Қайғудан азоб чекаётган кўнгилнинг ўртаниб «оҳ чекиши», фалакка фиғон солиши муқаррар. Ана ўшанда кўнгилни ўртаётган айрилик ўтининг ёлқинлари Мажнун қулбасига ҳам ўт солса не ажаб. Байтда Навоийнинг қаҳрамони Мажнун қисматига ишора қилиниб, ошиқнинг ҳам илоҳий ёр - «ул пари» ҳажрида қийналаётгани айтилади. Айни чоғда у юзларча хаста нотавонлар кўнглига ҳам ўт солмок илинжидадир.

Г.П.Снесарев кишига инъом этилган шомонлик тухфасидан бош тортишнинг оқибатлари ҳақида тўхталиб, қуйидагиларни ёзади: «Одатда бундай ҳоллар оғир хасталик ёки ўлимга олиб келади. Инсон

руҳига кириб, кайфиятига таъсир қилувчи парилар уни шомон бўлишга мажбур қилишади. «Агар сен буйруғимизни бажармасанг, биз сени кўр ёки шол (майиб-мажруҳ ва ногирон) қилиб қўямизки, охир-оқибатда сен ўлиб кетасан», дейишади улар.

Шомонлик армуғон қилинган, уни инкор этган кишиларнинг фожиали такдири ҳақида Хоразмда жуда кўп ривоятлар бор. Пари бундай кишини сув ёқасига эргаштириб бориши ва у чўкиб кетиши ёхуд пари бундай кишини ўз жонига қасд қилишга мажбур этиши мумкин»¹.

Огаҳий шеърлятида бундай ривоятларга ҳам ишоралар қузатилади:

*Манки буюн бир париваш дилрабога учрадим,
Ўлмагунча айрила олмас балога учрадим*

(1.360)

Юкорида таъкидлаганимиздек, Огаҳий ижодига чуқур назар ташласак, Навоий дostonларидаги Лайли ва Мажнун, Фарход ва Ширин каби ошиқ ва маъшуқаларнинг ички ва ташқи ҳолатлари, руҳий изтироблари билан яхши таниш бўлганлиги ҳамда таъсирланганлиги аён бўлади.

*Ул пари қўйига гар кирса саломат аҳли,
Эй жунун аҳли, ҳужум айлаб оларни қоволонг.*

(1.296)

Огаҳий лирик қаҳрамони Мажнун ҳиссиётларига издошлигидан бахтиёр. У жамият, замон ва муҳит қаршисида таслим бўлмаган, ҳақиқий ишқнинг фано босқичига кўтарилиб, руҳ қушини боқий ҳурликка эриштиришга интилган ошиқдир. Шоирнинг девон тартиб беришдан кўзлаган бош мақсади ҳам ана шу ботиний мазмунга ишқ аҳлининг диққат-эътиборини қаратишдан иборат:

*Чун ўқубон ул пари қилмас амал мазмунига,
Бас санга, эй Огаҳий, тартиби девондин не суд.*

(1.152)

Хуллас, Огаҳий пари ҳақидаги халқ ишонч-эътиқодлари, афсона ва ривоятлар мазмунидан, мумтоз адабиёт аънаналарига таяниб, бетакрор лирик лавҳалар яратган. Пари образи сифатларига ишора қилиш орқали шоир кенг маънода ёр ҳусну жамолини, ошиқ қалбдаги ботиний кечинмаларни ифодалаган. Меҳр ва вафо, сабр ва бардош, садоқат ва самимият каби покиза инсоний туйғуларни улуғлаган, комил инсон бўлишга даъват қилган.

¹Снесарев Г.П. Юкоридаги асар. 46-бет.

1.2. Бадий-эстетик тафаккур ва образ такомили (дев, аждар ва ит образлари)

Бешафкат ва ёвуз кучлар билан яхшилик кучлари ўртасидаги кураш бутун мифологиянинг моҳиятини ташкил қилади. Фольклорда хилма-хил шакл ва кўринишда намоён бўлувчи ҳар иккала туркум ўзига хос моҳиятини ўзгартирмаган.

Ёвузлик мифлари офат ва зулмат, кабоҳат ва разолат, ўлим ва кулфат тимсоли сифатида изоҳланади. Фольклоршунос Б.Саримсоков қарама-қарши турувчи кучлар мифологияда субъект амалга оширувчи вазифа мушкуллигини кўрсатган бўлса, диффузияланиш жараёнида мазкур функция реал воқеликдаги зиддиятни ҳам, эстетик жиҳатларни ҳам камраб олган ва соф бадий ижодда ўзига хос характер касб эта борган¹, деб ёзади.

Мифологик тасаввурларнинг энг қадимги давр махсули бўлган дев халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётда фаол қўлланиладиган образлардан биридир. Мазкур образ юзасидан олимларимиз узоқ вақтлар давомида тадқиқотлар олиб боришган бўлиб, уларда дев образининг турли хил жиҳатлари ҳақида сўз юритилади. С.П.Толстов, Г.П.Снесарев каби олимларнинг изланишларини кузатиш шуни кўрсатадики, қадимги даврлар мифологиясида девлар, гарчанд, бошқа бир оламнинг махлуқотлари бўлсалар-да, қатор ижобий хислатларга эга бўлган адабий қаҳрамонлар сифатида тасаввур қилинган.

Хусусан, қурувчи ва сангтарошлар ҳомийси бўлган Фарход дев Хоразмшоҳнинг гўзалликда тенги йўқ оқила қизи Ширинни севиб қолганлиги ва уни зўрлаб тортиб олмасдан, мушкул бўлган шартларни бажаргани ҳақида ривоятлар бор. Фарход дев узоқ жануб ўлкаларидан қийналиб елкаларига тош кўтариб келиб, қорақум саҳросида маҳобатли қалъани бунёд этади. У айрилик мусибатига бардош беришдан ўлимни афзал санаган садоқатли ошиқ сифатида намоён бўлади. Ширин ҳам девни астойдил севади. Шунинг учун ҳам унинг жасади устида кўксига ханжар санчади. Икки ошиқнинг фожиали қисмати С.П.Толстов батафсил баён қилади².

Баъзи манбаларда гўзал асираси бўлган парини севиб қолган дев ҳақида сўз юритилади³. Хоразмликларнинг келиб чиқиши – этногенезига доир бу типдаги асарларда мазкур чатишувда этногенетик жиҳатдан қандайдир бадарға қилинган мусофир образи мавжуд бўлиб, у самимий муҳаббат соҳиби, садоқатли, бардошли ва меҳнаткаш яратувчи девдир.

¹Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклори асарлари. - Т.: «Фан», 1981. - Б.133-134.

²Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948. С. 23-24.

³Ўша манба, 74-76-бетлар.

Г.П.Снесарев ҳам ҳаракат килувчи руҳлардан бўлган девлар ҳақидаги Хоразм фольклоридан жой олган кўплаб афсоналардаги дев образини таҳлил қилган. У А.С.Семёнов ва М.С.Андреевларнинг Тожикистонда олиб борган кузатишлари натижалари билан хоразмликларнинг инонч-эътиқодларидаги дев (антроморф руҳ)га бўлган муносабатда ҳамоҳангликни кузатган. Унинг фикрича, дев ниҳоятда улкан кучга эга бўлиб, тоғ ва ғорларда макон тутади. Куз фаслида девлар тоғлардан тушиб кишлоқларда, яқин ерларда қолишади, баҳорда яна ўз масканларига кўтарилишади. Улар шу тарзда яшасаларда тарихий ривоятларнинг гувоҳлик беришича, қадимги қалъа ва саройларнинг пайдо бўлиши, шаҳарларнинг юзага келиши девлар образлари билан боғланади. «Дев образи даставвал бунёдкор киши образидир. Афсонавий Хоразм ҳукмдорлари уларнинг ёрдамида машҳур шаҳар ва қалъаларни бунёд этишган»¹.

Олимнинг фикрича, Хоразм афсона ва ривоятларида Уфрид, Ҳамза, Оксулув, Қорахон, Ҳожи Мулук, Қаратин Алп, Каус, Самандун ва бошқа девларнинг номлари сақланиб қолган. Улар мусулмон ва қофир, яхши ва ёмон девларга ажраладилар, ер остида ҳам макон тутадилар².

Тадқиқотчи Ж.Эшонқулов ўзбек фольклоридagi дев образини тарихий асосига кўра мифларга хос ибтидоий тушунча ва тасаввурлар маҳсули деб ҳисоблайди³.

Ўзбек фольклоршунослигида дев образининг махсус тадқиқ этилганлигини ҳам қайд қилиш лозим⁴.

Х.Г.Кўрўғли эса дев образини Эрон мифологияси билан боғлайди⁵.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Хоразм дostonларида дев образи нисбатан кам учрайди. Эртақ сюжетлари асосига қурилган «Шаҳриёр», «Хурлико ва Ҳамро» сингари дostonларда учрайдиган мазкур образ эврилувчанлик хусусиятига эга. Улар париларга эш бўлиб келиши, париларнинг измида бўлиши, ҳомийлик қилиши мумкин бўлгани ҳолда, ёвузлик хусусиятига эга эмаслиги билан ажралиб туради.

Бинобарин, Хоразм дostonларида дев мифологик киёфасини муайян даражада ўзгартира бошлаган бўлса-да, зардуштийликдан олдинги даврларга доир ҳомийлик хусусиятларининг айрим қирраларини сақлаб қолган.

Табиат ҳодисаларига оид мифологик қарашларни таҳлил этган фольклоршунос М.Жўраев, ибтидоий одамнинг тасаввурларига кўра

¹Снесарев Г.П. Ўша асар. 29 бет.

²Юкоридаги асар. 30-бет.

³Эшонқулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. - Қарши: Насаф, 1998. - Б. 5.

⁴Эшонқулов Ж. Ўзбек фольклорида дев образи: Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. - Т.: 1997.

⁵Кор-оглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. - М.: «Наука», 1983. - С. 40.

куёшнинг тутилиши афсонавий ёвуз кучларнинг хуружи туфайли рўй беради, деб ўйлаш мотиви мавжудлигини қайд қилади. Турк мифларининг қолдикларига кўра, осмонда дайдиб юрган девлар ёруғликни йўқотиш мақсадида куёш ёки ойга хужум қилганида улар тутилар эмиш. Улар одамзоддан ҳайиқишар экан. Тарихий-этнографик манбаларда айтилишича, жаҳоннинг барча халқларида ҳам ёруғликни ёмон кўрадиган мавжудот образи мавжуддир. Ўзбек халқ самовий афсоналарида эса бу самовий ёвуз махлук девдир¹.

Фольклоршунос куёш орасидаги ёвуз куч дев эканлигини таъкидлаб, халқ тасаввурича, куюн сифатида доҳил бўладиган ёвуз кучлар (жин, дев, ажина, алвасти - таъкид бизники. Т.М.) бевосита одамларнинг ўзига ҳам зиён етказиши мумкинлигини келтиради². М.Жўраев бу зиённи руҳий хасталикка дучор бўлиш ёки ўзига хос магик қудрат соҳибига айланиш тарзида талкин қилинган, деган хулосага келади.

Ёзма адабиётда эса дев образи, даставвал, Абулкосим Фирдавсийнинг «Шохнома» асарида учрайди. Ёмонлик оламига бошчилик қилувчи Аҳриман ва унинг сон-саноксиз девлари ҳамда аждарлар инсон ва унинг бахт-саодатига қарши даҳшатли хужум бошлайдилар. Девлар билан бўлган каттик жангларда улар инсоният томонидан мағлубиятга учрайдилар³.

Алишер Навоий ижодида ҳам дев образига алоҳида диққат қилиниб, шоир асарларида бу образ ўзининг ҳақиқий маъноси билан бир қаторда рамзий мазмунга ҳам эга бўлиб келади. «Фарҳод ва Ширин» достонида Аҳриман исмли зулмкор дев Фарҳоднинг бошига тошлар ёғдиради. Риёзатлар чекиш бадалига девни мусибатларга гирифтор қилган Фарҳод Сулаймон узугини қўлга киритади. Навоий асаридаги Аҳриман образи даҳшатли ўрмон ва тоғда макон тутган алдамчи ва фитначи махлукдир.

Фарҳоднинг қўлидаги қилич ва қалқонда буюк номлар зарб этилганлиги, узукда ҳам шундай исмлар ёзилганлигидан англашиладики, Фарҳод ўз нафси девини енгиб руҳини халос этган. Алишер Навоий Аҳриман деганда нафсни, тун деви деганда ҳижрон кечасини, Сулаймон деганда фалакни, ўрмон деганда нафс боғини, дарахтлар деганда маҳобатни, Япроқдев деганда таажжубки, васвасани, сув, тош, кўпик, сувнинг мавжланиши ва ҳоказоларда ақлга зид алдамчи нарсаларни кўради. Фарҳоднинг жадал йўл босиб саҳро-чўлдан ўтиши эса жунунликни англатади:

¹Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. - Т.: «Фан», 1995. – Б.49-54.

²Жўраев М. Ўша манба. 106-бет.

³Фирдавсий А. Шохнома / тарж. Ш.Шомухамедов. К.1. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1975.

*Кел, эй соқий, манга май қил ҳавола,
Этибон Аҳриман бошин пиёла.*

*Ки қилгай ул қадаҳдин руҳи мастим
Замоне нафс девин зердастим¹.*

Аҳриман бошидан пиёла ясаб, май узатишни соқийдан сўраётган қахрамон бир лаҳзага бўлса-да, ишқ билан маст бўлган руҳнинг нафс девини енгишини тилайди.

Халкимиз ибтидоий тафаккурининг маҳсули ўларок миф, афсона, эртақ ва дostonларда акс этган дев образи узок асрлар давомида адабиётимизда кенг қўлланилиб келинмоқда. Фольклор ва ёзма адабиётдаги мавжуд анъанани давом эттирган Огаҳий маҳоратини кузатиш мақсадида айрим байтларга мурожаат қиламиз:

*Ман на янглиз ул пари олида топғум эйтибор,
Ким рақибни дев сийрат топти унвон олида (1.66)*

Ушбу байтда дев образи мажозий маънода қўлланилиб, рақибдаги бадфеълликни ифодалашга хизмат қилган. Рақибнинг кўпол феъл-атвори девнинг бадахлоқлигига киёс қилинган.

Юқоридаги фаслда биз «рақиб» образининг тасаввуф адабиётида анча кенг тушунилиши, бу тушунча нафсга доир эканлиги хусусида мулоҳазаларимизни баён қилган эдик. Шу нуктаи назардан келиб чиқиб, байтнинг ботиний мазмунига диққат қилсак, одам сийратида яширинган шайтоний кучлар ҳақида сўз юритилаётгани маълум бўлади. Шоир ичдан покланиш, гуноҳлардан халос бўла бориш, турли хил тубанликлардан сақланиш, ҳасад, кибр, жоҳиллик, ғазаб, нафрат, макр, риёкорлик қабилардан қутилиш йўлларини шеърларида доимо кўрсатиб боради.

Демак, Огаҳийнинг комил инсонга хос қарашларини тушуниш учун унинг ҳақиқат илми нуктаи назаридан изохланишини эйтибордан қочирмаслик зарур. Бу жиҳатдан Огаҳий лирикаси Навоий ижоди сарчашмаларидан сув ичади. Унинг шеърини ахлоқий-таълимий маъзининг қучилиги билан ҳар бир инсонга, жамиятга манфаатлар келтиради.

Огаҳий дев образига мурожаат қилганида ҳаминиш дардли ва маҳзун қайфиятда бўлади. Бу жиҳатдан шоирнинг «Эй кўнгул» мусамманидан олинган қуйидаги мисралар характерлидир:

*Муддаийлар базми то ул моҳга манзилдурур,
Девлар хайли пари рухсорига восилдурур.
Турфа кўргилким, пари ҳам девга мойилдурур,*

¹Навоий. Фарҳод ва Ширин. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1989. – Б.107.

*Девнинг доғи паридин мақсади ҳосилдурур,
Лаҳза-лаҳза айш ила ширатлари комилдурур,
Чун алар бир-бирининг васли била дилхушдурур,
Иш манга дарди фиरोқ ичра баса мушкулдурур –
Ким, бу дардимга топилмас ҳеч дармон, эй кўнгул.*
(2.241)

Маълумки, шомонлик билан боғлиқ афсона ва ривоятларда ғайритабиий кучлар ўзига хос магик иктидор бермокчи бўлган кишисини ўз оламларига сафар қилдиришлари мумкинлиги айтилади. Мусамманда тақлидчи ошиқлар танкид қилиниб, яхшилар ҳузуридан ёмонларнинг жой олганлиги, девлар васлига етишганлиги, лирик қаҳрамоннинг айрилиқда изтироб чекаётганлиги ўз ифодасини топган. Лирик қаҳрамон бир-бирининг васлига етиб, кўнгли шод бўлган дев ва махбубаси хушвақтлигининг ҳар бир лаҳзасини тасаввур этиб каттик изтироб чекади. Жудолик дардига тушиб мушкул аҳволда қолган ошиқ ўз дардига малҳам тополмай қийналади. Унинг ўз-ўзига мазкур ҳолатни баён қилиши банднинг мазмунини ташкил этади.

Демак, юкоридаги мусамманда ёрдан айрилиқ ва жудоликда изтироб чекаётган ошиқнинг рухий туғёнлари, ички ғалаёнлари тасвирланган, ёмонлар иззатда, яхшилар азобда эканига ҳам ишора қилинган. Шоир дев образига хос сифатлардан моҳирона фойдаланган.

Хуллас, Огаҳий дев образи тасвирида афсона ва мифлар, эртак ва дostonлар, халқ инонч-эътиқодларида мавжуд бўлган бу образга хос сифатларга ишора қилиш орқали инсон калбининг поклигини, рухий олам мусаффолигини, ошиқ калбининг рангин тебранишларини мантиқан ишонарли тарзда тасвирлаган.

Огаҳий асарларида қўлланилган демонологик персонажлардан яна бири аждар образидир.

Ўрта Осиё фольклори ва инонч-эътиқодларида ғайритабиий мавжудот бўлган аждаҳо образи кенг тарқалган бўлиб, у ҳақда турли афсоналар мавжуд. Г.П.Снесаревнинг гувоҳлик беришича, Ажи-Дхака (Даҳок) номли «Авесто»га бориб тақалувчи баҳайбат аждар образи анчагина архаик характерга эга. Афсонавий аждаҳо образи тараққиётнинг муайян босқичига хос инонч-эътиқодлар билан боғлиқ бўлса-да, унинг Хоразм варианты генетик жиҳатдан қадимги Эрон мифологиясининг шундай қаҳрамонларига хос хусусиятларга эга эканлигини таъкидлайди. Олим Заҳҳок ҳақидаги ривоят вариантлари Ўрта Осиё афсоналари мазмунига қурбонлик талаб қилувчи махлук сифатида кириб келганлигини ёзади¹.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, инсонни қурбон қилишни талаб қилувчи аждар образи аксарият халқларда кенг тарқалган универсал

¹Снесарев Г.П. Ўша асар. 31-32 бетлар.

ходиса бўлиб, улардаги генетик умумийлик ёхуд ўзига хос маданий таъсир изларини аниклаш ҳам мушкул. Дж.Фрезер Шотландия ва Скандинавияда кенг тарқалган аждар ҳақидаги сюжетларни кузатиб, бу афсонанинг турли вариантларига хос қуйидаги асосий схемани келтиради:

«Қандайдир бир мамлакат киргин келтирувчи кўп бошли махлук тажовузи остида қолибди. Бу фантастик махлукка мунтазам тарзда бокира кизлардан қурбонлик учун келтириб турилмаса, бутун халқнинг қирилиши хавфи туғилибди. Сон-саноксиз кизлар бу махлукнинг қурбони бўлишибди. Бу ҳол навбат хоннинг кизига келгунча давом этаверибди. Шунда қандайдир нотаниш навқирон йигит пайдо бўлиб, бу махлукни энгади ҳамда мукофот тарикасида ўзи асраб қолган кизга уйланади»¹.

Г.П.Снесарев эса бундай афсона мазмуни Амударёнинг қуйи оқимида ҳам кенг тарқалгани, ундаги аждар образи ҳам, Кўҳна Урганчга асос солиниши воқеалари ҳам Дж.Фрезер хотираларига ниҳоятда ўхшашлигидан ҳайратланган эди².

Аждар образининг тадрижий тақомилини кўрсатишда «Шоҳнома» ҳам муҳим манбадир³. «Авесто»дан озикланувчи Фирдавсий «Шоҳнома»си ва форсий халқлар фольклори, шунингдек, қиссаҳонлар репертуари орқали тарқалган қўлёзма-китобий дostonларнинг Хоразмда кенг оммалашганлиги оғзаки ижод маҳсулларига ҳам, ёзма адабиётга ҳам самарали таъсир этганлигини унутмаслик керак.

Мифология махсули бўлган Ажи-Даҳок кейинги эволюцион ривожини Заҳҳок образида топиб, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидан жой эгаллайди⁴.

Фирдавсий афсоналар мазмунига мурожаат қилишдан аниқ мақсадни кўзлаган бўлиб, эл-юрт фаровонлиги, ўзаро меҳр-оқибат, камтаринлик, адолат, меҳр-шафқат, аҳиллик ғояларини улуғлаган. Инсон қалбининг маърифат нурлари билан чароғон бўлиши, ҳақ йўлдан тоймаслиги муҳим эканлигини уқтиришга интиланган. Бунинг зидди бўлган ғайриинсоний ва ғайриахлоқий ғояларни кескин қоралаган.

*Илон шоҳ шишдур ёмонлик, хуруш,
Уруш қатлу, қиргин ҳам горат қилиш.
Илонларга ҳар кун луқма икки ёш
Ҳар кеч икки тутқин ёш кўзида ёш⁵.*

¹Фрезер Дж. Золотая ветвь. - М.: ИПЛ, 1926. С. 172.

²Снесарев Г.П. Юкоридаги асар, 31-бет.

³Фирдавсий. Шоҳнома. / тарж. Ш.Шомухамедов. К.1. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1975.

⁴Кор-оглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Иран и Азербайджана. - М.: «Наука», 1983. С. 75.

⁵Фирдавсий. Шоҳнома. - Т.: 1975. - Б. 84.

Ҳамиша ҳам жаҳолатга қарши оқил ва мурувватли, покиза инсонлар бўлган. Армоил ва Гармоил элнинг ана шундай хушёр фарзандлари сифатида майдонга чиқадилар. Юртни золим шохдан халос этишдек хайрли ишга бел боғлайдилар. Эрон эпосларидагидек аждарни енгувчи баҳодирларга яқиндан ёрдам берадилар. «Шохнома»даги аждарни енгувчи қаҳрамонлар каби кейинги даврларда қаҳрамонликларни такрорловчи кишилар қаторида Ҳазрати Али, Қилич Бурҳониддин сингари образлар пайдо бўла бошладилар.

Ёвузлик ва жаҳолатга қарши кучли нафратини идеал қаҳрамонларда ифодалаган халқ эзгуликнинг ғолиб бўлишига самимий ишонган. Шу боис ҳам аждар билан жанг қилаётган қаҳрамонлар уни енгивади. Фольклоршунос К.Имомов тадқиқотларида ҳам Ҳазрат Алининг етти бошли аждарни енгиб, муштипар кампирнинг яккаю ягона кизини ўлимдан қутқариши ҳақидаги афсона келтирилади¹.

Барча халқларда бўлгани сингари ўзбек халқ эртақларида ҳам аждаҳо ўзининг турли хил хусусиятлари билан намоён бўлади. Чунончи, «Ғуломбачча» эртагида баён қилинишча, аждар қишлоқ чеккасидаги жарлик тубида макон тутди. У домига тортиш, кучли овоз билан пишқириш хусусиятига эга кучли махлук. Аждаҳо калласининг мағзи кўхна касаллар учун шифо манбаи сифатида талкин қилинади. Ўзи эса беҳисоб бойликларнинг кўрикчиси эканлиги айтилади². «Жўраҳон» эртагида ҳам аждар тоғнинг ғорида яшаши, чакнагувчи кўзлари, домига тортувчи нафаси, оғзидан заҳар сочиши хусусида сўз боради. У девларнинг жони сақланувчи сандикни кўриқлайди³.

Бу хилдаги аждар образига хос жиҳатлар ўзбек халқ дostonларида ҳам кўзга ташланади. «Ширин билан Шакар» дostonида у тоғ этагидаги кўл бўйида макон тутди. Дostonда аждар домига тортиш кудратига эга бўлган икки шохли баҳайбат махлук бўлиб, тоғнинг ичида Гулгун парини кўриқлаб ётади. Қизнинг гўзал хусни-жамолига гирифтор бўлган аждар унинг атрофида айланиб юради ва кунига бир бора Гулгунойимнинг жамолини кўради. Қораҳон шох лашкарлари билан бас кела олмаган аждарни Шакарбек ўлдиради⁴.

Кўринадики, аждарнинг халқ эртақ ва дostonларида тарқалган хислатларидан бири ҳазина ёхуд сандикни кўриқлаш, иккинчиси эса бевосита гўзал кизларни кўриқлаш ҳамда унга ошиқ бўлишлиқдир.

Халқ кўшиқларида аждар образи турли максadларда кўлланилиб, бунда кўпинча лирик қаҳрамоннинг кайфияти, кечинмалари, ёрига бўлган муносабати, маҳбубанинг ташки гўзаллиги ва унинг характериға

¹ Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. - Т.: «Фан», 1981. - Б.72.

² Кулса гул - йиғласа дур. Эртақлар. Ўзбек халқ ижоди. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. - Б.22.

³ Кулса гул - йиғласа дур. Эртақлар. Ўзбек халқ ижоди. - Б.77-78.

⁴ Ширин билан Шакар. Дoston / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. - Т.: Ўздабийнашр, 1963. - Б.48-50.

хос жиҳатлар аждар образи воситасида ёркинрок акс эттирилади.

Хоразм халқ кўшиқларида маҳбубанинг қаҳри қаттиклиги аждарга қийёсланади:

*Овози саманлардек, донишда Искандардек,
Қаҳр айласа аждардек чун нури аён келди¹.*

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш керакки, фольклоршунослигимизда ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари ва бадийяти², ўзбек халқ кўшиқларида поэтик тимсоллар³ каби масалалар махсус ўрганилган.

В.Я.Проппнинг фикрича, эртақ ва дostonларда аждахонинг қаҳрамонни домига тортиши ёки ютиши билан боғлиқ мотивда қадимий рамзий синов маросимлари ўз ифодасини топган⁴.

Биобарин, маҳбубага хос айрим хусусиятлар, ошиқ-маъшук муносабати билан боғлиқ аждарнинг ўзига хос рақиб эканлиги жиҳатлари фольклор асарларида акс этган. Маҳбубага етишиш мақсадида бўлган ошиқ мазкур ғовни енгиши ўзига хос рамзий синов эканлиги масаласи ҳам классик шоирлар назаридан четда қолмаган.

Табиат жисмлари ва ҳодисалари билан боғлиқ самовий афсоналарда ҳам аждарнинг кизга ошиқ бўлиши мотиви мавжуд эканлигини фольклоршунос М.Жўраев қайд қилиб ўтади⁵. Шунингдек, у аждахони шамол билан алоқадор мифологик тасаввурларга боғлайди. Хоразмдаги Аждарбобо мазорини шу маросимга алоқадор деб ҳисоблайди⁶. Бу эса аждар образининг қадимий самовий тасаввурлар билан ҳам чатишиб кетганлигини кўрсатади.

Турли хил ижтимоий даврлар, поэтик мушоҳадалар маҳсули бўлган анъанавий образлар, хусусан, аждарнинг турфа хил кўриниши ва талқинлари бўлиши, ўзида бир-бирига унчалик мос келмайдиган мураккаб функцияларни мужассамлаштириши табиийдир.

Бу образнинг эволюциясида, бадий талқинида анимистик қарашлар излари сақланганлиги, айниқса, муҳимдир.

Алишер Навоий ижоди аждар образи янгича талқин қилиниши жиҳатидан эътиборга молик. Унинг «Фарҳод ва Ширин» достонида айрилиқ туни машаққатларини, фоний дунёда яшаш азоблари «тун аждахоси», «умр аждахоси» деб аталиб, бунда шоир тириклик шомини

¹ Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. Ўзбек халқ ижоди. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. - Б.118.

² Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари ва бадийяти: филол. фанлари д-ри ... дис. автореф. - Т.: 1995.

³ Турдимов Ш. Поэтические символы в узбекских народных лирических песнях: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Т.: 1987.

⁴ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - Л.: Изд. ЛГУ, 1946. С.210-220.

⁵ Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. - Т.: «Фан», 1995. - Б.60.

⁶ Жўраев М. Аждар култи // Ўзбек тили ва адабиети: -1998. -№ 1. - Б. 28-32.

ғанымат билишга, ҳақиқат бодасидан ичиб, маҳву фоний бўлишга чакиради¹.

Мумтоз адабиётимиздаги лирик асарларда аждар образидан маъшукани таъриф-тавсифлашда ташбеҳ ва сифатлашларда кенг фойдаланилади. Халкнинг кўп асрлик турмуш тарзи, дунёкараши, урф-одатлари, руҳиятини очиб боришда афсонавий тимсолларнинг ҳам ўз ўрни ва сезиларли таъсири бор.

Аждар образининг халқ тасаввур ва эътиқодларидаги ривожланиши, вазифалари ҳақидаги мулоҳазаларимиз тасдиғини Огаҳий шеърятини мисолида кўриб чиқишимиз мумкин:

*Гисулариму ул юз устида макон эткан,
Ганж узра ва ё икки аждарму экан оё* (1.63)

Байтда аждарнинг хазинани кўриклаш хусусиятидан фойдаланиб, маъшуканинг юзи ва сочи таърифи келтирилади. Ёрнинг юзи хазинага, икки ўрим сочи эса аждаҳога ўхшатилади. Шоир маъшуканинг ташқи кифасини чизишда тажохули ориф санъатидан фойдаланган.

Огаҳий ошиқ нигоҳининг ёр рухсорини кўриш учун боққани ҳолда унинг зулфига маҳлиё бўлиб қолганлик ҳолатини тасвирлашда анъанавий аждар образига мурожаат қилади:

*Зулфига тушти кўзим боқмоқ тилаб рухсорига,
Ваҳ, нетойким, ганж истаб аждаҳога учрадим* (1.360)

Бу ўринда шоир аждарнинг хазинани кўриклаш сифатидан юкоридагидан бошқача маънода фойдаланиб, буралиб турган зулфларнинг маъшука юзига ёнма-ёнлиги аждарнинг ўз ўлжасини ютиб юбориш олдидаги ҳолатига ўхшатади. Ушбу ўринда Огаҳий ўз хаёлидаги маҳбуба рухсоридан ҳайратланиш, самовий бир шавк-рағбат кечираётган ҳолатини тасвирлашни мақсад қилган. Айни пайтда ёр рухсорининг таърифи орқали инсоний гўзалликнинг маънавий қирраларини ҳам улуғлаган.

Ганж (хазина)ни орзу қилган кишига аждарҳо монёв бўлганидек, лирик қаҳрамон учун ёр юзини кўришга унинг паришон, эгилган зулфлари тўскинлик қилади. Шоир бу киёслаш орқали ҳам аждарга хос сифатлардан фойдаланган:

*Юзингни кўргали бўлмиш манга зулфи дуто монёв,
Нечукким истаганга ганж бўлғай аждаҳо монёв.* (1.267)

¹Навоий Фарход ва Ширин. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1989. – Б. 25.

Огаҳий лирик қаҳрамони руҳий оламининг сирли теранлиги, мўъжизакор қудрати, мафтункор сеҳр-жозибаси кўнгил тимсоли замиридаги моҳиятан ҳайрат ва армон, алам ва ифтихор туйғулари изхори орқали ҳам изоҳланади. Шоир кўнгил тимсолини ўзига хос шавк ҳамда рағбат билан қўллаб, байтлар орқали руҳий чанкокликни, ижодий-эстетик кониқиш ҳиссини ифодалашга интилади:

*Кўргач кўнгул қилур майл гисуйи тобдордин,
Гарчи бўлур гуризон эл аждаҳони кўргач. (1.142)*

Лирик қаҳрамон тоқат ва бардошда чидамли, қудратли ва ҳар нарсага қодир, енгилмас куч-қудрат соҳиби йўлига мулоимлик билан кўз тутати. Унга маҳбуба қанча жафолар кўргузмасин, кўнглидаги ягона эзгу армони бўлмиш «ёр»ни кўриш майли асло сусаймайди. Эл аждаҳони кўргач, у етказиши мумкин бўлган жафолардан кўрқиб қочса ҳам, ошиқ ўз севгилисига етиш йўлидаги мушкулотлардан асло чўчимади. Зеро, кўнгил ҳоҳиши шуни тилайдигина эмас, балки сабр ва чидамни, тоқат ва бардошни ўша куч-қудрат соҳибидангина ўрганмоқ кераклигини теран англаб ҳам етади.

Мазкур ўринда Огаҳий маҳбуба сочини аждарга ўхшатиш билан бирга ёр кўйида етадиган жабру жафолардан аждаҳони кўрганда қочган сингари қочмаслик лозимлигини айтмоқда. Шоир байтда лирик қаҳрамон қалбидаги руҳий туғёнларни тасвишлаб беришда аждаҳо билан боғлиқ халқ тасаввурларидан маҳорат билан фойдаланган. Байтда такрорга асосланган тасдир санъати қўлланилган.

Демак, Огаҳий тафаккури ва ҳайратининг кучи қомил ошиқнинг оламга соғлом фикр билан кўнгил нигоҳи орқали боқишида, муносабат билдиришида кузатилади:

*Ўрулган икки зулфи жону кўнглум қасдин этмақда,
Саросар жисми печу тоб тонган икки аждардур.
(1.185)*

Огаҳий бу байтда ҳам ёрнинг зулфини кўриб, юзини кўра олмаган ошиқнинг кўнгил кечинмаларини нозик мушоҳада қилиб, маъшуқа жисмини тўлғониб турган аждарга қиёслайди. Шоир бадий сўз имкониятларидан маҳорат билан фойдаланиб, «кўнгул», «жон», «жисм», «зулф» сингари поэтик образлар воситасида узига хос тасвир яратган, мажозий ва тасаввуфий маъноларни очиб берган.

*Монёъ ўлмиш зор кўнглум баҳра олурға қилиб,
Ганжи ҳуснунг узра мушкин аждар осо қоқилинг.
(1.320)*

Бунда шоир аждарнинг фольклор асарларида энг кўп тарқалган хусусияти – хазинани кўриклаш сифатидан фойдаланиб, анъанавий ҳижрон дардини, соғинч изтиробларини тасвирлаган. Байтда маъшука юзидан баҳра олишга қора аждар янглиғ кокиллар тўсик бўлаётгани келтирилиб, бу ҳолат манзарасини англатмоқчи бўлган ошиқ туйғуларида ўқинчдан кўра таскин оҳанглари қуюқрокдир. Чунки ёрнинг ҳусни жамоли шундай бебаҳо ганжинаки, уни бир йўла иккита аждар кўриқлайди:

*Икки мушкин кокили остида гулгун чехраси,
Ҳусн ганжидурки, ётмиш икки аждар устида (1.76)*

Огаҳий аждар билан боғлиқ халқ афсона ва ривоятларига таяниб, байтларга сайқал берган ва гўзал манзаралар чиза олган:

*Юзинг наззорасидин элга бўлмиш коқулинг монёъ,
Бу янглиғ ганж ҳифзига бу навъ аждар муносибдур.
(1.178)*

Мазкур байтда шоир ташбеҳи сарех (тўлиқ ташбеҳ)дан фойдаланиб, «юз»ни ганжга, «кокил»ни аждарга киёслайди. Гарчанд, ёрнинг юзини кокиллар элдан яшираётган бўлса-да, маҳбуба ҳам, кокиллар ҳам бир-бирига ниҳоятда ярашганки, уни бебаҳо ганжга таққослаш мумкин. Ва уни кўриклашга аждаргина муносибдир. Шоир бу гўзаллик олдидан лол қолиб ўз ҳайратини яшира олмайди. Бир қарашда ташки гўзаллик ҳақида сўз бораётгандек туюлса ҳам, байтни ошиқ кўнгли билан ўзаро муносабатда тушунсак, ошиқ калбидаги пинҳоний муҳаббат жозибасининг бетакрор образ-лавҳасида зоҳир ва ботин уйғунлигини англаб етамиз.

Хуллас, Огаҳийнинг аждар ва унга хос хусусиятлардан ўз шеъриятида кенг фойдаланиши шоирнинг ёзма адабиёт анъаналари билан бир қаторда халқ ижоди ва инонч-эйтиқодлари билан яқин ошно бўлганини кўрсатади.

Ибтидоий инсоннинг табиат гўзаллиги, ранг ва оҳанглардан таъсирланиши туйғу ва фикрларни муайян восита билан тасвирлаш эҳтиёжидан туғилган бадиий ижод инсон тафаккурининг тажассумидир. Илк кишилиқ маданияти давридаёқ тошларга ҳайвонларнинг суратлари чизилган. Улар орасида итларнинг ҳам борлиги, турли маросимларда ҳайвонларнинг никобларидан фойдаланиш, афсун ва жоду ёрдамида одамни итга, итни эса бошқа ҳайвонга айлантириш каби афсонавий расм-русумларнинг мавжудлиги тотемизмнинг илдизларидир. Даврлар ўтиши асносида улар янги мавзулар билан бойиб, муайян ўзгаришларга учраб яшаб келгани, шубҳасиздир. Ижтимоий тенгсизликнинг юзага

келиши натижасида мазмун-моҳият нуктаи назаридан халқ поэтик ижодида итга юклатилган мазмун доираси ҳам кенгайиб борган¹. Рухларга яхшилик ва ёмонлик сифатларининг берилиши, культларга хос характер-хусусиятлар, муайян ҳайвонга хос ташқи белгилар ҳам бадий-эстетик ижод жараёнида иноватга олинган.

Тотемизм миф, афсона ва ривоятлар орқали катта эпик жанрларга ҳамда ёзма адабиётга кириб келган.

«Авесто»нинг ҳозирги давргача тўла сақланиб қолган «Видевдат» («Вий да во датем» - «Дев ва париларга қарши қонун») номли 22 фаргард (боб)дан иборат қисмининг XIII бобида одамзодга фойдаси тегадиган ва садоқатли ҳайвонлар, хусусан, итлар ҳақидаги фикрлар мавжуд. Инсонларга наф келтирадиган вафодор итлар, уларнинг насли ва парвариши, феъл-атвори ҳақида сўз юритилиб, уларга мадҳия ўқилади. XXIV бобда эса жониворларни бесабаб ўлдирганда одамларга муқаррар равишда бериладиган жазолар тўғрисида сўз юритилади. XV бобда биз бегуноҳ чакалок ва кучукларни ўлдирган одамларга ўлим жазоси берилиши муқаррарлиги ҳақидаги фикрларни учратамиз².

Хоразмда итга нисбатан «яхши ва тоза ҳайвон» деб қараш мавжудлиги, «ит турган жой, у сақланган уй ва кишиларга ёмон руҳлар яқинлашмаслиги» ёхуд ҳар қандай шароитда ҳам, мабодо ит ниҳоятда қартайиб қолган бўлса-да, уни ўлдириш мумкин эмаслиги ҳақидаги инонч-эътиқодлар мавжуд бўлганлигини Г.П.Снесарев тасдиқлайди³. Амалда мавжуд бўлган жуда кўп удумларни қузатган рус олими аксарият удумларда итни тоза ҳайвон сифатида улуғланганлигини кўради. Уларнинг айримларида тотемизм билан боғлиқ ғоялар ўзига хос шаклда ифодаланганини қайд қилиб ўтади.

Тадқиқотларда таъкидланишича, Ўрта Осиё халқларининг бир қанча маросимлари: туғмаган аёлнинг дарддан қорғиб бўлиши, чакалок туғилиши, бешик ва суннат тўйлари, ҳатто никоҳ тўйи, инсоннинг ўлими ва бошқаларда бевосита ит иштирок этади⁴. Ю.А.Раппорт эса Ўрта Осиёдаги энг қадимги қабилаларда илк тотемистик ғояларнинг хунук кўринишларидан бири мурдани ейиш учун итнинг олдига ташлаш одати ҳам мавжуд бўлганлигини келтириб ўтади⁵.

Демак, ит ҳомий эканлигига қадимги одам ишонган. Мазкур эътиқод излари эса маросим ва иримларда ҳозиргача сақланиб қолган.

Кўринадики, итнинг культ сифатида улуғланиши моҳиятан жуда кўп халқларда тарқалган бўлиб, таракқиётнинг муайян босқичи билан боғлиқ ва одамнинг илк бор қўлга ўргатган ҳайвони ит бўлганлиги бу

¹Раҳмонов М. Ўзбек театри. - Т.: «Фан», 1975. - Б.22-40.

²Махмудов М. Хоразм «Авесто»нинг ватани. - Урганч, 2000. - Б.23.

³Снесарев Г.П. Юқоридаги асар. 319-бет.

⁴Саримсоқов Б. Маросим ва фольклор театри // Ўзбек тили ва адабиёти. -1996. - №2. - Б.33-39.

⁵Раппорт Ю.А. Первобытные верования и зароастрийский погребальный обряд. - Баку, 1965.

жараён билан бевосита дахлдордир.

«Авесто»да мўътабар жонзот сифатида таърифланган, ёвуз кучларга қарши қурашувчи мифологик мавжудот бўлмиш ит тўғрисидаги қатъий фикрлар баъзан мусулмон анъаналарида анча торая боради. Шариат итга нисбатан салбий муносабатда бўлиб, уни ифлос ҳайвон деб билади. Г.П.Снесаревнинг таъкидлашича, шариатга кўра ит одамлар тамадди қиладиган жойга яқин йўлатилмаган, олтиш кадамдан кам бўлмаган узокликда сақланган. Ҳатто шундай узокликдан ҳам итнинг хиди муқаддас жойни булғайди, деб ҳисоблашган. Ит овқатланадиган жой ҳам ҳаром саналган. Ов итларига эса икки халқали темирдан ясалган ва тасмага ўтказилган бўйинбоғ тақишган. Акс ҳолда, у қўлга киритган ўлжани истеъмол қилиш тақиқланган.

Амалда мавжуд бўлган жуда кўп удумлар шариат анъаналари ва исломий тасаввурларга мувофиқ келмайди.

Итга бўлган салбий муносабатнинг Ўрта Осиёда кенг тарқалиши ҳолати асло тасодикий ҳодиса эмас. Ислом дини қарор топгач, янги дин ҳимоячилари ўтмиш маданий ҳодисаларини тугатишга ҳаракат қилишар экан, бунда зардуштийлик дини ва удумларини бартараф этишга эътибор қаратилган ва ит билан боғлиқ масалаларга ҳам муносабат билдиришган.

Маҳаллий сўфизм ҳам исломгача бўлган эътиқодларнинг аксарияти сингари итларнинг муқаддас саналишини қабул қилган ва сақлаб қолган. Илоҳий мазмундаги афсона ва ривоятларга кўра, ит авлиё Шамун – Набининг халосқори, Нажмиддин Кубронинг яқин ҳамроҳидир. Шу боис ҳам Хоразмда азиз авлиёларга йўлдош бўлган итлар эъзозли кулёт саналган. Ҳатто Алишер Навоий ҳам Шайх Нажмиддин Кубронинг итга тушган муборак назарлари хусусида махсус тўхталиб ўтган. Шунга боғлиқ тарзда Қуръондаги «Фордаги биродарлар» («Асҳоби қаҳф») воқеаси билан боғлиқ ривоятни баён қилган эди¹.

Ғайриоддий қудратга эга бўлган итларни Г.П.Снесарев ўзи эъзоб олган афсоналардаги итнинг ҳавода учиш мотивига, кўзи ожиз беморлар ва гўдақларнинг муқаддас ҳовуз сувидан шифо топиши ақидасига асосланиб, Хурмузд яратган ярми ит ярми қушдан иборат Синмурв образи билан боғлайди. У кейинчалик трансформацияга учраб Фирдавсий «Шоҳнома»сига Симурғ шаклида кириб келган деб ҳисоблайди².

Рус олими, бундай хулосага келишида мазкур қушнинг ёвузликдан азиат чекканларга ёрдам бериши билан боғлиқ хусусиятидан келиб чикади. У берган маълумотларга кўра, кўҳна Урганчдаги Нажмиддин

¹Қаранг: Навоий. Лисонут таъир. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. 350-351-бетлар.

²Снесарев Г.П. Юқоридаги асар, 319-321-бетлар.

Кубро мозори якинида узок муддат дарвешлар макони – каландархона мавжуд бўлган. Мазкур дарвешларнинг ўзига хос турмуш тарзи шундаки, улар итларни урчишиб кўпайтиришган.

Демак, итнинг культлик моҳияти бир жиҳатдан мусулмон мифологиясига мувофиқлашган шаклда, иккинчи жиҳатдан юқорида таъкидлаганимиздек, тасаввуфий қарашлар таъсирида ҳамда маросимлар орқали сақланиб қолган. Унинг инсонга энг яқин ҳамроҳ, садокат ва вафо тимсоли саналиши ҳам ана шу асосларга бориб тақалади.

Шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётида ит тўғрисида тўқилган эртак, афсона, ривоят ва бошқа жанрларга мансуб асарларнинг аксариятида ит инсоннинг энг яқин, ишончли ҳамроҳи, садокат ва вафодорлик тимсоли сифатида улуғланган. Айрим ривоятларда исломдан олдинги диний тасавурларнинг излари сезилса, Зарафшон водийси тожиқлари мифологиясидаги қадимий образлар моҳиятида О.Муродовнинг маълумот беришича, асос эътибори билан бунга зид бўлган, итнинг ижобий мавқеини йўқотиши, яъни исломий эътикод ҳамда тушунчаларга, урф-одат ва ақидаларга мослашиши кўзга ташланади¹.

Кўринадики, Шарқ адабиётида ит образига муносабатда исломий тушунчаларнинг роли ҳам, ундан олдинги қарашларнинг таъсири ҳам мавжуд.

Бирок ит рамзий образ бўлиб, у билан боғлиқ фикр-мулоҳазалар баёнида мазкур жониворга хос сифат-хусусиятлари (йирткичлик, дайдилик)ни ҳам инobatга олиш, ҳукм ва хулосаларда доимо диний тасавурларга таянмаслик лозим. Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асарларидаги ит образини кузатган олим И.Ҳаққулов одамларга хос очкўзлик, молпарастлик, бахиллик, пасткашлик, жохиллик, нодонлик, бадфёъллик сингари хусусиятлар ит поэтик образини ташбеҳ қилиш орқали ифодаланганлигини таъкидлайди².

Ўзбек шеъриятида итнинг ҳақиқий ва мажозий маъно моҳиятида лирик қаҳрамон ҳолати, фикр ва туйғулар, ахлоқий кадрийатлар тасвири, ифодалар ранг-баранглигига диққат қаратиш муҳимдир.

Ошиқнинг руҳий гўзал фазилатлари вафодорлигию садокати саналади. Итнинг ҳолига тушишдан ҳам ор қилмайдиган ошиқ ҳиссиётлари ниҳоятда гўзалдир. Ит поэтик образ сифатида тасаввуф шеъриятида мажозий моҳият касб этади. Таъма, ҳасад, шахват, кибр сингари нафсоний ҳисларни енгиш орқалигина сўфий ўз руҳини поклаши мумкин. Нафс ити, яъни нафсоний ҳисларга таслим бўлмаслик юрак, ишқ ва эътикод юксаклигидир.

¹Муродов О.М. История и этнография Средней Азии. - Душанбе: Ирфон, 1981. С. 145.

²Ҳаққулов И, Занжирбанд шер қошида. - Т., 1989. –Б.162-164.

Огаҳий ижодида ит образига мурожаат қилинар экан, шоир итга хос сифат-хусусиятлар билан бирга, у ҳақдаги халқ мақоллари, афсона ва ривоятлар асосида ушбу образни кенг татбиқ этишга интилади. Итнинг йиртқичлик, дайдилик каби сифатлари асосида ўз замондошлари иллатларини фош этишга ҳаракат қилади. Шоир шеърларида очкўз, молпараст кишиларни итга қиёс этади. Кишилар ўртасида ҳурмат, меҳру оқибат йўқолиши натижасида бахиллик пайдо бўлади. Нафс ҳирси итни йиртқичлаштирганидек, кишилар нафс талвасасида бир-бирини кўролмайдиган ва ўз манфаати йўлида пасткашлик қиладиган бўлиб қолишган. Огаҳий ит образи воситасида нафс қурбони бўлган бандалар қиёфасини чизади:

*Кўйида рақиб айлар кўргач мани юз дашном,
Ул навъки бўлгай ит урмакка гадо боис (1.135)*

Байтга «итнинг иши гадо билан», деган халқ мақоли мазмуни сингдирилган бўлиб, унинг мажозисида ит образи орқали рақиб акс этгани кўринади. Яъни ошиқ ўзини маъшуқа қошида ғариб, гадо сезади. Рақиб эса ана шу гадога ҳурадиган ит. «Гадо» тасаввуфда ихлосманд, садокатли солиқ, «рақиб» эса ишқ ва маърифатдан беҳабар, ибодат билан мағфират қозониш – жаннат ҳузур-ҳаловатига етиш ниятидаги зоҳид, ички душман, нафс ва шайтон маъноларида қўлланилади.

Огаҳий маъшуқа ишқида адо бўлган ошиқни фидоий ва хокисор қиёфада тасвирлайди. Шоир мазкур байтда ғоявий-бадий ниятини ирсол ул-масал санъати воситасида ёрқинроқ ифодалаган. Рақибни итга хос хислатлар: тегмаганга тегиш, очкўзлик, кўра олмаслик эгаси сифатида тасвирламоқда.

Навоий ҳам шоҳ сатрларидан бирида «не тонг гадога ҳамиша ғулу килур итлар» мисрасини битган эди. Бунда Навоийда ҳам, Огаҳийда ҳам ит рақибга нисбат берилади.

Огаҳий ошиқнинг доимий душмани бўлган анъанавий рақиб образи тўғрисида гапирганда, аввало, ҳақиқий итни, итнинг исломдан кейинги салбийлашган хусусиятини назарда тутати. Лирик қаҳрамонга «юз дашном» қилаётган рақиблар дунёвий нафс бандалари сифатида ҳам тушунилади.

Иккинчидан, Огаҳий Навоий ва бошқа салафлари каби ит, рақиб образлари воситасида ошиқнинг турли хил руҳий ҳолатларини, ранг-баранг ирфоний мазмунларни ифодалаган.

Огаҳий шеърлятида итнинг кўриқчилик, содиклик каби ижобий хусусиятлари акс этган ўринлар ҳам анчагина бўлиб, зоҳиран қаралса, уларда ит маъшуканинг содик қосбони сифатида таърифланади ва у кеча-қундуз ёр эшигини кўриқлайди. Ошиқнинг ёр кўриқчиси бўлган бу

итларга ҳаваси келиб, ўзи ҳам маъшуқа итлари каторида бўлмокни орзу қилади:

*Гарчи ҳар ошиққадур юз қадр жонон олида,
Лек ман дилхастага бир итча йўқ сон олида (1.66)*

Кўринадики, байтда лирик «мен»нинг маъшуқага содиқлиги, унга яқин бўлишга интилиши, ит қатори бўлса-да, хизматига яраши таъкидланмокда. Чунки севгилисининг эшигида ит каторида бўлиш ошиққа кўрсатилган зўр эҳтиромдир.

Ишқ Огаҳий лирик қаҳрамони учун нурли ва масъуд қисматдир. Шу боис ҳам унинг кўнгли тубанликлар олдида таслим бўлмайди. Аксинча, маъшуканинг адолат қилишига қаттиқ ишониб, жафога сабр билан бардош беради. Замон аҳлининг улуғлари гўл ва аҳмоқликни пеша қилган кишиларнигина одам қаторига қўшишларидан афсусланади, юраги эзилади. Кишиларни маърифатга даъват этади. Лирик қаҳрамоннинг рақиби дунёвий маънода ҳайвоний хислатларга эга бўлган гўл ва аҳмоқликни одат қилган кимса бўлса, тасаввуфий маънода кўнгилдаги «нафс ити» - нафсоний ҳирслардир.

Ошиқнинг дилхасталиги гуноҳкор бандалар каторида унинг номи саналмаслигидандир. Маъшуқага ихлосию меҳр-садокатини ит поэтик образи орқали ҳақирлик ва шикасталик билан изҳор этади:

*Итларингдин истарам қилмоқ ҳисоб ўзни мудом -
Ким, алар махсулар силки аро маҳсуб эрур (1.203)*

Бир қарашда лирик қаҳрамоннинг ўзини ғариб ва мискин тутиши, баъзан гадога, баъзан адашган итга тенглашиши маломатомуз туюлади. Бирок мумтоз шеърият анъанасига кўра, сурати алдамчи тимсол-ташбехлар исёнкор ва умидвор мазмунни ифодалайди. Бундай байтлар замирида киноя ила маънавий баркамоллик сифатлари, орифона донишмандлик, шоирона хуштаъблик ва нозик хаёллик мужассамдир.

Маъшуқа жабру жафолари йўлидаги шайдо кўнгилнинг мураккаб туйғулари (дард, қувонч, сабр-тоқат, таскин, шукроналик, ўкинч, туғён, киноя, ёлбориш)ни ифодалаш мақсади ит образи билан биргаликда қуш, суяк, жоми Жам, синган сафол, рақиб, гадо, ошно ва бошқа бир қатор анъанавий образлар ҳам Огаҳий лирикасида турли маъно-моҳият ифодалаб келади.

*Иту қуш ов гўштини еб нозу истигно била,
Лек топмай бир сўнсақ бўлди менинг бағрим қабоб.
(1.111)*

Хукмдорнинг «сайри сахрою шикор»и ҳақидаги ушбу воқеабанд газалда ноўрин амру фармони туфайли унинг баҳра олиши учун тўқайдаги даррандаю кушларнинг барча турларига кирон етказилиб, («полчиғ ўлди қонидин сахроу дашт») сахро ва шаҳарни ов гўштига тўлдириб юборишгани ҳақида сўз боради. Кишилар ов гўштини кўрганда меъдасига тегиб кочадиган, ов қушлари ҳам, ўргатилган итлар ҳам гўштга такаббурлик билан қарайдиган бўлиб қолишгани ифодаланади.

Шоир исрофгарчиликни, табиатга шафқатсизларча муносабатда бўлишни қоралайди. Хукмдорнинг ҳар бир хатти-ҳаракати теран ўйланган, мулоҳазага асосланган бўлиши лозимлиги, ўз манфаати йўлида ҳар қандай бемаънигарчиликка йўл қўймаслиги кераклигини таъкидлайди. Содир этилган жоҳилликдан изтиробга тушади.

Байтда ошиқнинг руҳий ҳолати моҳирона ёритилган. Халқимизда «кўнгил куши» деган тушунча мавжуд бўлиб, унинг дунёвий мазмунида инсон қисматининг ниҳоятда чекланганлиги ифодаланса, тасаввуфий моҳиятида хаёлий ва илоҳий юксаклик назарда тутилади. Кушлар кўнгилнинг зоҳирий ва ботиний ҳолатига муқояса қилинади.

Оғаҳий лирик қаҳрамони сийратида чексиз сабр-қаноат, меҳр-шафқат туйғулари мужассам. У ўткинчи-фоний дунёнинг лаззат, роҳат, ором, маишат каби маънавий маҳдуд ва худбин тамойилларидан халос бўлиш, ўзликдан кечиб қўйиб билан яшайди. Шоир бир шеърда шундай ёзади:

*Хуштур манга шаҳлиғ атласидин,
Етса итидин агар қуҳан жул. (1.336)*

Яъни, нажотсиз ошиқ учун маъшуқа ити яқин дўстларидан, улфат ва ҳамроҳларидан кўра вафодорроқ. Ошиқ кўнгилга маҳбубагина нажот ва чора топа олади. Лирик қаҳрамон ит каби молпарастлик ва жоҳиллик қилгани боис, маъшуқа марҳаматидан бебаҳра қолган экан, Навоий айтганидай, унинг «итига ошно» бўлмоқ, «анга ялинмоқ» дан ўзга чораси йўқдир. Айни пайтда шоир лирик «мен»ни ҳам фарёд қилаётган боғлоғлик итга менгзайди.

Лирик қаҳрамон маъшуқа итларидан «қуҳан жул», яъни эскириб илвираган, титилиб уладаси чиққан тери етса ҳам уни шоҳлар неъматидан кўра маъқулроқ кўради. Ҳижрон азобларида қийналаётган ошиқ билан маъшуқа итию тери ўртасида қандай боғлиқлик мавжуд?

Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» достонининг XVII бобида фироқ ўтида қийналаётган Мажнун ҳақида сўзлар экан: «айрилиқ кишанида тузоққа тушган қушдек изтироб»да, деб ёзади. Вужуди ўзига ортикчалиқ қилаётган Мажнун: «... танимни ит олдиға ташлаб, жонимни

бу машаққатлардан халос этиб, бу балолардан кутқарсалар нима бўларди? Танимни итлар таллашиб, конимни ялашсалар эди. Қон ва томирларимдан баҳра олиб, суякларимни чайнаб, ушатсалар эди. Бу таомнинг устида улишиб ва уриш-талаш билан есалар эди»¹, деб орзу қилади. Ишқ аламларидан кўра қисматнинг барча ситамларига ризо бўлади. Ҳатто, ўтда ёниш билан ҳам ҳижрон ўтидан халос бўлиш кийин, деб билади.

Бобнинг охирида Навоий шундай деб мурожаат қилади: «Эй замона занжирига боғланиб шод бўлган, ўзлигинг оғир кишан туюлган киши! Ўзлигингдан ўзингни кутқаргин, токи фано даштига шодлик билан киргайсан»².

Демак, нажот йўли ахлоқан ва руҳан пок бўлиб, ўзликдан кечиш, фоний бўлиш, комилликка эришишдир.

Огаҳийнинг лирик қаҳрамонида ҳам ана шу комиллик сифатлари мавжуд. У маъшуқа эшигида ит каби жавдираб туришдан ҳам, унинг итларига юз бора ялинишдан ҳам ор қилмайдиган, сабр-қаноатда назири йўк, садокат туйғуларига берилганлиги билан гўзалдир:

*Кўйи итини кўргач, юз айланиб ёлингум,
Уя навъиким ёлингой ит ошнони кўргач. (1.142)*

Алишер Навоийнинг кўплаб шеърларида «олам аҳли»нинг бевафолиги хусусида сўз боради. Унинг лирик қаҳрамони бундай ўринларда халойик сари майл этмаслик, яъни ихтиёрий тарзда ўзни ранжу аламларга гирифтор қилишни маъқул топади: «Эй кўнгул, бўлсанг вафо ойинидин огоҳ, кайт», деб ёзади шоир. У одам ва олам ҳаётини мустақил идрок этиш, ўзликни фақир бўлиб, яъни кибр ва манманликдан тийилиб муҳофаза қилиш орқали тафаккур ҳамда фаолиятда боқийлик топишга чорлайди.

Огаҳий лирик қаҳрамони ҳам танҳоликнинг азобларини тотиб кўрган. Шундай бўлса-да, юраги умидбахш ҳислардан бегона эмас. Унинг ҳаёли туну кун олий сифат, покиза ҳабиб-севиқли дўст соғинчида ўртанади. Меҳр-садокат ҳақидаги туйғуларни кўксиди асраб, оламда бир ҳамдам тополмаган шоирнинг дардкаш мисраларида инсонга ғанимлик ҳислари ифодаланмаган, аксинча, руҳни ғараз ва душманликдан поклаш ҳақидаги умуминсоний ғоялар акс этган.

Шоирнинг лирик қаҳрамони айрим ўринларда ёрнинг жабр-жафосидан шод бўлади. Унинг завкланиши моҳиятан жазога лойик бўлишни яратганнинг эътиборига тушиш, жазо ониди бўлса-да, бир лаҳза унинг дийдорига мушарраф бўлиш, деб тушунилади. Бу фикр-

¹Навоий. Лайли ва Мажнун. 284-286-бетлар.

²Навоий. Уша асар, 288-бет.

ғоялар ҳам тасаввуф фалсафасига асосланиб, бунда ҳам шоирнинг бадийи нияти рўёбга чиқишида ит образи восита ролини бажаради:

*Кўйинг ичра етса итлар туьмасидин луқмане,
Ул мангодур неъматини фирдавси ризвондин лазиз.*

(1.161)

Оғаҳий лирик қахрамон ҳолатини тасвирлар экан, жаннат боғларидаги ваъдадан кўра, ёр итларига ташланган таомдан бир лукмагина татиб кўришни афзал билади. Унинг мазасидан мамнун, ўз тақдирдан рози бўлган ошиқ фақирона вафо ва садоқат кўрсатгани боис ҳам маъшуқа ва унинг содиқ посбонлари – итлари марҳаматига сазовор бўлган. Унинг интилиши маъшуқа жамолини кўриш бўлса-да, бу йўлдага кичик илтифотлар ҳам у учун бахт саналади.

Бу садоқат кўр-кўрона мутеъликка эмас, ботиний мусаффоликка асосланади. Жаннатдан умидворлик эса, лирик қахрамон наздида иккиюзламачилиқдир. Байтдаги лирик қахрамон оддий диндордан фаркланадиган ваҳдат майини ичган рух кишисидир.

*Хавас жомини Жам этмон, Оғаҳий, май нўш этар чоғда-
Ки, жомини Жам манга ёр итлари сингон ялоқи бас.*

(1.234)

Афсонага кўра, Ажам шоҳи Жамшид шундай жом ихтиро қилибдики, унинг ичидаги шароб асло тугамас ва оламни ўзида акс эттириб турар экан¹. Жомини Жам – туганмас бойлик, салтанат, ҳашам, синик ялок – камбағаллик, камтаринлик, мискинлик рамзидир². Шоир байтда истигоравий тимсоллар воситасида инсон дилида илоҳий ишқ мавжуд экан, у бойлик ва ҳашамга ружуъ кўймай, ўз нафсига қарши курашади, деган фикрни илгари сурган.

Демак, шоир ит образи орқали ўз ички дунёси, сийратидаги гулғулалардан баҳс очиб, инсоннинг руҳий покланиши ҳақида сўз юритган. Илоҳий ишққа интилиш инсонни ўз вужуди қатига беркиниб ётган ҳиссиётларга қарши курашга чорлаши, юрак, эътиқод юксаклигини талаб қилишини таъкидлаган.

Хуллас, Оғаҳий ит образи атрофига турли-туман фикр-ғуйғуларни, ранг-баранг маъноларни жам эта олган. Улар дунё ва ҳаётнинг зоҳирий ва ботиний сир-асрорларини янада кенгроқ англаб етишга кўмак беради.

¹Комилов Н. «Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била» // Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. - Т.: 1991. – Б.119.

²Комилов Н. Ўша асар, ўша бетда.

АЙРИМ ХУЛОСАЛАР

Халқ оғзаки ижодида Хизр, пари, дев, аждар, ит сингари мифологик образлар кенг қўлланилган бўлиб, кейинчалик улар ёзма адабиётга ўтган. Турли даврларда яшаган санъаткорлар бу образлар орқали ҳаёт воқеа-ҳодисаларига муносабат билдириб, турли хил манзаралар яратганлар ҳамда лирик лавҳалар чизганлар. Огаҳий ҳам теран маъноли байтлар яратишда бу хилдаги образларга алоҳида эътибор билан қарайди. Уларнинг айрим сифат ва хусусиятларига ишоралар қилиш орқали ўз ғоявий ниятини маҳорат билан акс эттиради.

Огаҳий Хизр образига хос сифатлар (тириклик сувининг эгаси эканлиги, яшил кийимда бўлиши, пайғамбарлиги, бокий умр кўриши, нажоткор-ҳомийлиги, унга йўлиққан кишининг бахтли бўлиши, мураббийлиги)ни гоҳ маъқуллаш, гоҳ инкор қилиш орқали маҳбубага бўлган чексиз муҳаббат ва самимиятни ифода эта олган, рухий гўзалликни улуғлаган. Хизрга хос хусусиятлар орқали ҳаётини манзаралар тасвирида ҳам, илоҳий ишқ ҳақида сўз борган ўринларда ҳам ёркинликни таъминлай олган, поэтик воситалар имкониятини кенгайтиришга эришган.

Пари образи халқнинг қадимий тасаввурлари билан боғлиқ бўлиб, Огаҳий бу образнинг янги-янги жиҳатларига урғу берган. Лирик қахрамон қалбидаги кучли иштиёқни, ҳайратни, илоҳий ёрга бўлган муносабатни яққолроқ тасвирлашга ҳаракат қилади, пари орқали маҳбубага хос фазилатларни улуғлашга эришади. Бундай ўринларда замон ва муҳит билан боғлиқ ғофиллик ва нодонликни, жаҳолат ва зулмни қоралар экан, шоир ўз замондошларини дилни маърифат нурлари билан чароғон қилишга ундайди.

Фольклор ва ёзма адабиётдаги дев образи тарихий асосига кўра ибтидоий тушунча ва тасаввурлар маҳсули бўлиб, ўзга олам махлукоти ҳисобланган. Дев қадимги давр мифологиясида курувчи ва сангтарошлар ҳомийси, меҳнат ва машаққатларга бардошли, севгида садоқатли ошиқ сифатида намоён бўлади. Дев образи эврилиш (антроморф рух) хусусиятига эга бўлиб, бу образнинг мифологик моҳияти ва қиёфасини ўзгартира бориши Хоразм фольклори таркибидаги лавҳаларда кузатилмайди. Соф бадий ижодда дев образи ўзига хос характер касб этиб, ҳақиқий маъноси билан бир қаторда рамзий мазмун ҳам ташиydi. Бунда у «нафс деви», «ҳижрон кечаси» маъноларини англатади. Дев образига мурожаат қилиш Огаҳийга инсоннинг маънавий поклиги, рухий олам мусаффолиги, ошиқ қалбининг рангин тебранишларини ишонарли тарзда тасвирлаш имконини беради.

1. Огаҳий маъшуканинг таъриф-тавсифини беришда, унинг ботиний оламига хос жиҳатларни, ошиқнинг ҳолат ва кечинмаларини, ёрга бўлган муносабатини акс эттиришда аждар образига мурожаат қилади. Шоир аждарга хос хусусиятлар (бениҳоя узун гавдаси, домига тортиши, бокира кизларга ўчлиги, одамларнинг ундан кўркиши, хазинага ёки гўзал кизларга кўриқчилик қилиши)дан фойдаланиб, инсоний гўзалликнинг маънавий қирралари билан бир қаторда маҳбуба хусн-жамолининг маънавий-руҳий олами билан уйғунлигини, ошиқнинг соғинч изтиробларини, покиза туйғуларини акс эттиришга эришади.

2. Тотемистик ва анимистик қарашлар билан боғлиқ бўлган ит образининг халқ ижодидаги мазмун моҳияти ниҳоятда кенг бўлиб, унинг ҳомийлиги ҳақидаги эътиқод излари турли маросим ва иримларда сақланиб қолган бўлишига қарамасдан, бу ҳолат шарият анъаналари ва исломий тасаввурларга унчалик мувофиқ келмайди. Огаҳий ит образининг ҳақиқий ва мажозий моҳияти орқали ифода ранг-баранглигига эришади.

3. Шоир дунёқаршида ит ҳақидаги қадимий қарашлар билан бир қаторда исломий таълимот излари ҳам кузатилади. Итга хос посбонлик, кўриқчилик сингари хусусиятларга ишора қилиб лирик «мен»нинг фидойилиги ва жафокашлигини, вафо ва садоқатини кўрсатиб беради. Шоир ит билан боғлиқ ўринларда тасаввуф фалсафасига асосланиб, руҳни поклаш, эътиқод юксаклигига кўтарилиш, маънавий маҳдуд ва худбин тамойиллардан халос бўлиш ғоясини илгари сурган.

ДИНИЙ-ТАРИХИЙ СИЙМОЛАР ТАЛҚИНИ

2.1. Пайғамбарлар образи

Диний ривоятларнинг тараккиёт боскичларини кўздан кечириш шуни кўрсатадики, ислом билан боғлиқ бўлган пайғамбарлар образи халқ оғзаки ижодида маромига етиб, фольклор асарлари ва Қуръони Карим оркали ёзма адабиётга ўтган. Ана шундай образларга хос белги ва хислатларга ишоралар қилиши оркали образли ифода юзага келади. Шоирларимиз образларнинг анъанавий сифатларини саклагани ҳолда, уларни янгича ғоявий бўёқлар билан безайдилар. Натижада, «ижодкорнинг тафаккур меваси сифатида янги образлар ва ифода тасвир воситалари майдонга келади»¹. Бу эса шоирдан ёзма адабиёт анъаналарини, салафлари ижодини, ёзма адабиёт ва анъанавий образлар муносабатларининг билимдони бўлишини талаб этади.

Қуръоний мавзулар ва образларнинг жаҳон ҳамда ўзбек адабиётига кўчиб ўтишини Огаҳий лирикаси мисолида кузатиш исломий нуктаи назардан ибратли бўлиш баробарида, ўзбек адабиётининг ислом адабиёти билан шажаравий, мозийдан узилмас алоқаларини янада кенгайтиришга имкон туғдиради.

Шарқ адиблари ижодидаги миллий хусусиятлар масаласига тўхталган профессор Ҳ.Кароматов миллий хусусиятларнинг умумислом ва умуминсоний башоратлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда намоён бўлишини алоҳида таъкидлаб ўтади².

Алоҳида ижодкор мисолида ўзбек адабиёти тараккиётининг муайян даврига хос миллий хусусиятларни ҳам, Қуръони Каримнинг маълум даврда ўзлаштирилиш даражасини ҳам, диний-дидактик ва бадий асарларнинг Қуръон матни билан синтезини ҳам атрофлича кузатиш мумкин. Ундан миллий-тарихий муҳит билан мутаассирликда шоир чиқарган хулосаларни, халқ орасига сингган диний эътиқод изларини англаб етмоқ лозим.

Огаҳий ижодида диний-тарихий сиймолар номи бадий муқоёса сифатида фойдаланилган. Шоирнинг лирик шеъриятида Исо, Юсуф, Айюб, Сулаймон, Нуҳ алайҳиссалом каби пайғамбарлар, Қорун, Искандар, Мажнун, Фарход сингари образлар жуда кўп тилга олинади. Бу образлар ўзига хос етакчи белгилари билан ошиқ ва маъшукнинг сифатларини тасвирлашда, умумбашарий аҳамиятга эга бўлган ғояларни илгари суришда, инсон ва унинг кадр-қимматини белгилаб беришда,

¹Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. - Т.: 1995. – Б.88.

²Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. - Т.: «Фан», 1993. – Б.5-6.

хаёт ва унинг сабоклари ҳақида кишиларга панд-насихатлар қилишда муҳим ўрин тутди.

Бу образларнинг шоир лирикасида қўлланилиш сабаблари Огаҳий шеъриятида ривожланиб, такомиллашиб бориши, талкин кирралари ижодкорнинг поэтик маҳоратига хос хусусиятлар билан биргаликда кузатилди.

Огаҳий энг кўп бор тўхталган образлардан бири Исо-Масихдир. Исо (Иусус Христос) ҳақидаги дастлабки ривоятлар яҳудийларнинг халқ оғзаки ижодида яратилган бўлиб, унинг энг қадимги намуналари эрамизнинг I аср охирлари II асрида китобга туширилган. Улар грекча «евангелие» («хуш хабарлар») деб аталган¹.

Диний китобларда қайд этилган Исонинг асосий сифатлари бадиий адабиётга кўчирилиб, ёрга нисбатан қўлланилади:

*Исою Марям не тонг сандин хижолат чексаким,
Жон топор беморлар ширин зулолингни кўруб. (1.104)*

Огаҳий шеъринг тафаккур ва хаёлотнинг чексиз имкониятларидан фойдаланиб, ошиқ ва маъшука образларини меҳр билан таърифлайди. Ошиқ муҳаббатнинг оддий фарзанди сифатида ўз тириклиги ва қисматини маҳбуба меҳру эҳсони, шафқату марҳаматисиз тасаввур эта олмайди. Маҳбуба эса шу даражада улуғворки, у дард ахлининг тириклиги сабабчиси, мўъжизакор-ликда ширин сўзлари Исо ва Марямни лол қолдиради. Масих уни кўргач, сўздан адашади. Шоирнинг таърифида Исонинг туғилиши ва самовотга кўтарилиши ҳам оддий ходиса эмас, балки Масих ҳам илоҳий муҳаббатдан яралган ва ундан қувват олади.

Огаҳий Исо алайҳиссалом ва унинг сифатларига ишора қилиш орқали фақатгина унинг жонсизга жон бағишловчи мўъжизасига мурожаат қилиш билан чекланиб қолмасдан, Исонинг зот жиҳатдан яқтолигига ишора қилиб, кўпгина шеърларида онаси Марямнинг номини ҳам ёнма-ён келтиради:

*Шакар демак галатдур лаълинга жсонбаҳилиқ ичра,
Қачон Исоу Марям мўъжизин шаққар қилур пайдо.
(1.62)*

Исо Аллоҳнинг мўъжизаси туфайли Марямдан туғилган, чақалоқлигидаёқ тилга кириб, яратганнинг амрини сўзлаган пайғамбар бўлиб, Аллоҳнинг изни билан ўликни тирилтирган эди.

¹Қаранг: Коровкин Ф.П. Қадимги дунё тарихи - Т.: Ўқитувчи, 1989. – Б.237-238; Черкасова Е.А. Қадимги дунё тарихи. Т.1. - Т.: Ўқитувчи, 1974.

Ёрнинг лаъли лаби ҳам ўликка жон бағишлайди. Шу боис, уни шакарга қиёслаш нотўғри. Чунки шакардан бирор мўъжиза пайдо бўлмайди. Бу байтда ёр, лаъл образлари маъшуқи азал Аллоҳнинг сифатларига ишорадир.

Масиҳ (Масиҳо) Исонинг лакабидир. Алишер Навоий таъбири билан айтганда, «Масиҳ лафзида (яъни ифодасида - Т.М.) сўз кўптур»¹. Исо алайҳиссалом «ҳеч бир табибнинг қўлидан келмайдиган ишни қилдилар – ўликни тирилтирдилар! Шунинг учун ҳам Қуръонда у зотнинг номларига ал-масиҳ – силовчи лакаби қўшилди. Яъни ул кишининг қўллари теккан – силаган ўликка жон кирар эди»². Яна бир ўринда Навоий ёзади: «Исо алайҳиссалом дуо қилиб, тенгри таоло ул майитка руҳ киюрди»³.

Англашиладики, Исо Масиҳнинг жонсиз баданга руҳ киритиш усуллари: силаш, дуо қилиш, пуфлаш ва бошқалардан иборатдир. Огаҳий куйидаги байтда Исонинг нутқи – дуо қилишига ишора қилиш орқали ёрнинг суҳбати ёки сўзлаши – «лаби аро гуфтори» ошиқка жон бағишладини таъкидлайди:

*Масиҳ нутқиму ўлган танимга жон берган,
Ва ё лаби аро гуфторму экан оё. (1.65)*

Яна бир ўринда эса Огаҳий Масиҳнинг «анфоси» – нафасига ишора қилиш орқали лойдан ясалган куш тимсолининг руҳ топиб учганлиги ҳақидаги ривоятга таяниб, маъшуқа лабининг жонлантурувчи кудратигина ошиқнинг жисми-жонига роҳат бериши ва тирилтириши мумкин, деган фикрни илгари суради:

*Жон қачон тонгай ўлж жисминг Масиҳ анфосидин,
Қилмаса гар чора лаъли жон физосидин санго (1.69).*

Навоий ёзади: «Ва сойир (бошқа – Т.М.) мўъжизотидин бири хуффошдурким, (кўршапалак – Т.М.) болчиғдин ул ҳайбат била ясаб, нафасин анга сурди. Ва ул нафасдин руҳ топиб учти ва эмдигача бор»⁴.

Мумтоз шеърятда маъшуқа ва унинг турли аъзолари, хусусан, энг нозик аъзоси бўлган лабини тасвирлашнинг ўзига хос анъаналари мавжуд. Уни кўпинча қанд, шакар, май, ғунча, лаъл, ёқут кабиларга қиёслашади. Баъзан эса ҳаётбахшлигига урғу берилади. Бунда асосан,

¹Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо // Асарлар. 15 томлик. Т.15. - Т.: Бадий адабиёт, 1968. – Б.232. (Бундан кейин асарнинг саҳифасини келтирамай).

²Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. «Ол-и Ймрон» сураси. – Б.48-49.

³Навоий. Ўша асар. 233-бет.

⁴Навоий. Ўша асар. 233-бет.

ривоятлардаги Хизрнинг тириклик сувига хос сифатлар назарда тутилади. Лирик қаҳрамон учун маҳбуб лабининг ҳаётбахшлиги Исо нафасидан кўра аълороқдир.

Демак, Огаҳий диний ривоятлар мазмунидан чуқур хабардор бўлиб, улардан лирик асарларида моҳирона фойдалана олган.

Ҳижрон азобида қийналаётган ошиқнинг нафаси – «ўтлуғ оҳ» чекиши нафақат фалак ва куёшни ўз ўтида (тафтида) қуйдиради, балки бу ҳароратдан мўъжизакор Исо ва Марям ҳам қуйиб кул бўладилар:

*Чексам ўтлуғ оҳ ҳажринг бирла гардун ўт бўлуб,
Хам куёр хушиид, ҳам Исоу Марям ўртанур.*

(1.186)

Дарҳақиқат, «ўт кетса, ҳўлу курук баравар ёнади», дейди халқимиз. Огаҳий ана шу мақолга амал қилиб, Исо нафасидан ҳижронда азоб чекаётган ошиқнинг ўтли оҳ-нолаларини устун қўймоқда. Қолаверса, бу ўтли нафаснинг осмонни ўрташи мумкинлиги Аллоҳ ҳузури олийсида – кўкда макон тутган Исо Марям ўгли ҳақидаги фикрлар ва халқ афсоналарига урғу бериш имконини юзага чиқарган.

Зеро, ошиқ ҳажрида қийналаётган маъшуқа яккаю ягона пок зотки, унга Марям ва Исони тенглаштириш эътиқодни ботил қилиш (бузмок) бўлур эди.

Шунинг учун ҳам Огаҳий Марям ҳам, Масиҳ ҳам Аллоҳнинг бандаларидир, деган ақидага таянади. Лирик қаҳрамон маъшуканигина ўзига дўст ва мадаккор билиб, висолга етишга интилади.

«Эй ахли китоб, (Ийсони худо дейиш билан) динингизда ҳаддингиздан ошмангиз! Аллоҳ шаънига эса фақат ҳақ гапни айтингиз! Албатта ал-Масиҳ Ийсо бинни Марям фақат Аллоҳнинг пайғамбари ва Унинг Марямга етказган Сўзи ҳамда Унинг томонидан бўлган руҳ (соҳибидир) холос»¹.

Огаҳий ижодида Исонинг самога кўтарилиши ва у ерда макон тутиб қолиши ҳақидаги ривоятларга ишоралар кўплаб учрайди. Қуйидаги байтда шоир маъшукани улуғлаш мақсадида Исо билан боғлиқ сифатлардан фойдаланади:

*Нега элдин қочиб ер тутти кўкда Исою Марям,
Ўлукни тиргуза олса лаби мўъжиз баёнингча. (2.35).*

Баъзан эса Огаҳий висол онлари тасвирида ҳам муболаға қўллаш усулидан фойдаланган:

¹Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. «Нисо» сураси, 171-оят. 69-бет.

*Гарчи Исо нутқидин тоғай ўлук жон лаззатин,
Лек жонпарвар сўзинг юз қотладур ондин лазиз. (1.161)*

Огаҳий лирикасида Исо образининг баъзан пейзаж тасвирига нисбатан қўлланилганлигини ҳам кузатиш мумкин:

*Эсиб ҳар соридин бўстонлар ичра руҳпарвар ел,
Масиҳо муъжизидин ҳар нафас урғуси дам саҳро. (1.84)*

Баҳор айёми табиат гўзаллигига мафтун бўлган шоир боғу бўстонлардаги дилкаш манзаралардан эсувчи «руҳпарвар ел»нинг муъжизакорлигини Исо муъжизаси билан киёслайди. Бирок ёрнинг фирокида лирик қахрамон чекаётган ғам ва андуҳга на шаҳар, на саҳродаги дилкушо манзаралар таскин бера олмайди. Илло, ошиқ аҳлига бир неча кун табиат кўйнида ишрат қилиш, дўстлар билан суҳбат қуриш эмас, балки ёр васлига етмоқ муддаодир. Чунки фирок ўтида ёнган юрак тафтини висолгина ўчира олиши мумкин. Байтда шоирнинг Исо муъжизасини эслатиб ўтиши орқали талмеҳ санъати яратилиб, бу лирик қахрамон кайфияти ва табиатнинг мафтункор манзарасини тўлароқ ёритиб беришга хизмат қилган.

Шоир лирик қахрамонининг руҳий ҳолати ўзгариб туради. У ҳамиша ҳам тушқунликка берилмай, ёрнинг лутфу эҳсонига сазовор бўлишига умид кўзи билан қарайди. Садоқат ва вафонинг тимсолига айланиб кетган ошиқ бир кун келиб ўз севгиси маҳбуба томонидан юксак баҳоланишига ишониб яшайди.

*Гар ўлук жисмимга кирса тезда жон, эрмас ажаб -
Ким, етушти лутф этиб Исойи давроним букун. (2.13)*

Улуғ ишқ куйчиси лирик қахрамон қалбида туғён ураётган соғинч ҳисларини, висол армонларини қандай ифода этиш йўлларини излайди. Унинг наздида маҳбуба васфида муҳаббат дунёсига, инсон ва илоҳий гўзалликка юксак баҳо беришдан ортик мақсад бўлмаса керак. Шоирнинг лирик қахрамони ўзини шу қадар гуноҳкор ва хокисор тутадик, бу орқали ошиқлик дарди дунёнинг барча маломату ҳақоратларига бардош бера олишга кодир мислсиз руҳий қудрат экани муболағали ифода этилади.

Огаҳийнинг санъаткорлиги шундаки, у маъшукани Исо билан киёслаш орқали уни ўз муъжизакорлиги билан Исодан устун эканини акс эттира билган. Ошиқ ишқ шаробидан беҳол бўлганда, унга фақат ўз севгилисининг нафасигина қайта жон ато қилади.

Демак, маъшуқа ошиқнинг эътирофича, ўликка жон ато этувчи Масихдан устун туради, нафаси ўткирлиги билан эса Исони уятга қўяди:

*Эсти офоқ ичра ҳар сори ҳавоий руҳ баҳиш,
Жонфизиолда дами Исони айлаб шармсор. (1.200)*

Хуллас, Огаҳий ижодида Исо образи ўзининг турли-туман қирралари билан намоён бўлиб, ундан шоир фикр ва ғояни ифода этиш мақсадида кенг фойдаланган. У Масихнинг сифатларини байтлар қатига сингдириб юборганки, буни ўқиган киши шоирнинг ҳаёлот дунёси кенглигига таҳсин айтмай иложи йўқ.

Халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган, «Таврот»дан «Қуръон»га кўчган Юсуф тўғрисидаги ривоят улуғ санъаткорларининг диққатини хамиша ўзига жалб этиб келган. Бу бежиз эмас, албатта.

Самовий китобларни эътироф этиб, унга имон келтирадиган қавм учун барча нарсаларни муфассал баён қилиб берувчи хидоят ва раҳмат китоби бўлган Қуръони Каримнинг «Юсуф» сурасида бу қисса «қиссаларнинг афзали» ва «ақл эгалари учун ибрат» тарзида тақдим этилади¹.

Мазкур қиссани ёзишга киришган ижодкорлар бевосита Қуръондаги «Юсуф» сурасига таянган ҳамда шу сура мазмуни асосида ўз қиссаларини бадий талқин қилганлар. Мазкур сура ўзининг жозибadorлиги, ишқий мавзуда бўлганлиги учун унинг сюжети, воқеалар ривожини Шарқ адабиётига, жумладан, туркий адабиётга ҳам кўчган. Туркий тилда яратилган «Юсуф ва Зулайхо» достонининг кўплаб нусхалари, турли хил вариантлари ва қардош халқлар адабиётларидан қилинган таржималари мавжуд.

Юқоридаги мулоҳазалардан Ибн Сино, Абулқосим Фирдавсий, Шаҳобиддин Амъак, Қул Али, Абдурахмон Жомий, Навоий, Ҳозик, Рабғузий, Атоий, Лутфий, Гадоий, Ҳамза каби турли даврларда яшаган ижодкорлар мазкур сюжетга мурожаат қилганлари асло бежиз эмаслиги англашилади.

Адабиётшунос С.Рафиддинов ўз тадқиқотларида Атоий, Гадоий, Саккокий, Хофиз Шерозий, Камол Хўжандий ғазалларидан кенг маънодаги тимсол сифатида ўрин олган Юсуф образи ва у билан боғлиқ байтларга эътибор берган. Тадқиқотчининг асосий диққати Атоий ижодига қаратилган бўлиб, шоир шеъриятидаги Юсуф сиймосини алоҳида образ сифатида ўрганади².

¹Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. «Юсуф» сураси, 152-163-бетлар.

²Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. - Т.: «Фан», 1995. - Б.90-103.

Огаҳий ижодида Юсуф образининг кўплаб учраши, унинг шеърляти ҳам бу анъанадан мустасно эмаслигини кўрсатади. Поэтик образ сифатида Огаҳий Юсуф тимсолини қўллашдан қандай мақсадни кўзда тутуди? Бунинг учун Юсуф образининг асосий сифатларига диққат қаратмоқ лозим. Юсуф ҳақидаги мавжуд қиссаларнинг барчасида у хуснда ягоналик тимсоли сифатида тилга олинади. Юсуф нафақат хуснда, балки фаҳму фаросатда, одоб-ахлоқда ҳам ягоналик даражасига кўтарилган образдир. Зеро, Юсуфга Аллоҳ томонидан (кўрк, қилик, кечирмак, яловачлик, туш таъбири, кўни сўз, ўз, авокибат, умур, таъвили сухуф каби) ўнта сифат қаромат қилинган эди¹.

Мазкур юксак инсоний сифатларни Огаҳий ўз шеърлари қатига сингдириб юборган. Огаҳий ижодида Юсуф образи мўъжизавий кучқудрат ва идеал хусн эгаси бўлган маъшуқа билан боғлиқ ўринларда қиёслаш, ўзаро тенглаштириш, баъзан эса муболаға билан маҳбубанинг хусн-латофатию жозибасини Юсуфдан-да юксак санаш, ёрнинг сифатларини улуғлаш, юксакка кўтариш мақсадларида қўлланилгани кузатилади. Масалан:

*Йўқса мақсад Юсуфни равшан жамоли меҳрининг,
Партави бирла мунаввар чоҳи Бобилдур манго. (1.82)*

Юсуф ва унинг гўзаллигини ҳикоя қилувчи қиссалар қадимдан Шарқ халқлари орасида оғзаки тарзда қуйланиб келинган ва бу сюжет ёзма адабиётга ўтган. Алишер Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асаридида бир неча пайғамбарлар билан бир қаторда Юсуф ҳақида ҳам сўз юритиб, унинг гўзаллигини таъкидлаб шундай ёзади: «Юсуф алайҳиссалом бани одам жинсининг жамилроғидир. Бир кун ўз юзун кўзгуда кўруб, андоқки хусн истиғно ва ғурурга муктазодур, кўнглига кечтиким, оё агар мен қул бўлсам эрди, менинг баҳомни ким бера олғой эрди»².

Огаҳий маълум бир ўринларда Юсуфнинг айрим хусусиятларига ишора қилиб ўтади. Бевосята юқоридаги байтга қайтадиган бўлсак, қисса ва ривоятларда акс эттирилган Юсуф жамолининг нури Бобил чоҳида равшанлик таратганини эсламасак, байтни изоҳлаш мушкул. Байтда маъшуқа хуснининг беқиёслиги Юсуф гўзаллигига қиёсланиб, лирик қаҳрамоннинг соғинч ва ҳижрон азоблари, изтироблари, самимияти кўтаринки қайфиятда ифодаланади. Маъшуканинг ташрифи ошиқнинг қулбасини ёритади, наинки қулбасини, дилини равшан қилади. Илло, маъшуканинг жамолигина эмас, балки буюк қалб эгаси сифатидаги меҳр-шафқати, унинг ташриф буюриб, кўрсатган илтифотида, ҳижрон ситамларига барҳам беришида намоён бўлади:

¹ Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. К.1. - Т.: «Ёзувчи», 1990. – Б.101.

² Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Т.: 201-бет.

*Бориб Юсуф жаҳондин, ўрнига сан,
Бу кун кўси хилофат чолдинг, эй шўх. (1.151)*

Ёки:

*Чун эрурсан ҳусн Мисрининг Азизи, йўқ ажаб,
Куллуқ айлаб тегранга гар Моҳи Канъон эврулур.
(1.190)*

Бундай мисолларни шоирнинг кўплаб ғазалларида учратиш мумкин. Куйидаги байтда Огаҳий «Юсуф» сурасида маҳзун оҳангларда тасвирланган Яъкуб алайҳиссалом кўзининг кўр бўлиши воқеасига ишора қилади:

*Хирадур сансиз кўзим, кўргуз юзингниким, эрур
Кўрса Юсуфнинг жамолин дийдаи Яъкуб хўб.
(1.102)*

Огаҳий талмех санъати орқали ошиқ ва маъшуканинг турли хил ҳолатлари, мажозий ва ҳақиқий ишқ изтиробларини ёритиб беради. Шоир чохи Бобил, Моҳи Канъон, Яъкуб сингари образларни қўллаб, Юсуф образини тўлдиради.

*Юсуфи Мисрий анго гар қуллуқ этса тонг эмас –
Ким, бори олам аро ҳусн аҳлига султон эрур. (1.195)*

Яъни лирик қаҳрамон севгилисига ҳусн элининг султони бўлган Юсуф ҳам қуллуқ қилади. Чунки ёрнинг камоли Юсуфни ҳам ҳайратга солиши шубҳасиздир. Бундай байтлар замирига эътибор қилинса, мантиқан ҳусн элининг султони – вужуди мутлак эканлиги аёнлашади. Шунинг учун ҳам бу каби байтларни ирфоний нуктаи назардан таҳлил қилмоқ мақсадга мувофиқдир.

Юкорида баён этилган фикр-мулоҳазалардан, таҳлилга тортилган байт намуналаридан кўринадики, Огаҳий ижодида Юсуф образи ҳамиша етакчи мавқеда турган.

Нух пайғамбар образи ҳам ёзма адабиётимиздан мустаҳкам ўрин олган. Тадқиқотчи Т.Хўжаев ўз изланишларида Нух образининг поэтик талқинидаги анъанавийлик масаласига муносабат билдирган¹. Унинг фикрича, Нух образи ХУ аср шоирлари ижодида икки белгиси – тўфон ва узоқ умри орқали намоён бўлади. Англашиладики, мазкур сифатлар мумтоз шоирларимизга яхши таниш ва уларнинг асарларида янгича талқин қилинган.

Нух – Қуръонда зикр этилган пайғамбарлардан бири бўлиб, халқимиз орасида у ҳақдаги қарашларнинг кенг тарқалишида Исломо

¹Хўжаев Т.Р. Нух образининг поэтик талқинлари // Ўзбек тили ва адабиёти. -1995. - №1. - Б. 24-29; Хўжаев Т.Р. ХУ аср биринчи ями ўзбек адабиёти ва фольклор. Филол. фанлари ном. ... дис. автореф. – Т.: 1996. – Б.16-17.

динининг роли катта бўлган. Пайғамбарлар номи билан боғлиқ образларни ўрганган элшунос олим Г.П.Снесарев тадқиқотлари ҳам мазкур фикрни тасдиқлайди.

Таъкидлаганимиздек, Нух образининг ўзига хос сифати сув тошқинида тирик жонотларни асраб қолиши ва узок умр кўрганлиги билан характерланади. Тўфон балосидан панд-насиҳатлардан ибрат олиш, хидоят йўлига юриш мақсади кўзда тутилади. Узок умрдан эса имонга даъват этиш киши зиммасидаги шарафли ва айни пайтда ўта мушкул вазифа эканлиги маъноси англашилади.

Нух тўфони ҳақидаги афсона ва ривоятлар анчагина машҳур бўлиб, Дж.Фрезернинг ёзишича, тўфон ҳақидаги афсоналар Шарқий Осиё, Австралия, Қадимги Грек ва Ҳинд, Жанубий Шарқий ва Марказий Америка халқлари орасида кенг ёйилган¹.

Демак, Инжил, Қуръон ва фольклор асарлари орқали кенг тарқалган Нух ва тўфон билан боғлиқ тафсилотлар жаҳон халқларига ҳам яхшигина таниш бўлган.

Нухнинг номи Рабғузийнинг келтиришича, «оти Яшқир эрди, навҳа бирла йиғламиш учун Нух атанди»².

Кўринадики, Нухнинг тўфон, сув билан боғлиқлигини номига ишора қилиниши орқали ҳам билиш мумкин.

Рабғузий Нух ҳақидаги фикрларини баён қилишда «хикоят қилурлар», «хикоятда андоғ келур», «хабарда келур», «хабарда андоғ келур», «баъзилар аймишлар», «темишлар», «яна бир ривоятда», «ривоят қилурлар», «айтур», «битиклик турур» каби бошламалар билан баён қилади. Қолаверса, қадимги ерли аҳоли мифологияси билан боғлиқ Авж ибн Унук каби афсонавий қаҳрамонларнинг образларига ҳам мурожаат этишига асослаиб³ айтиш мумкинки, Рабғузий нафакат Қуръон оятлари, қисса ва хикоятларига, балки туркий халқларнинг мифологик қарашлари ҳамда фольклорига, шунингдек, ўз даврида машҳур бўлган Абу Исҳоқ Нишопурий, Абдуллоҳ ибн Аббос каби олимларнинг битикларига ҳам таяниб иш кўрган.

Алишер Навоий ҳам Нух ҳақида сўз юритганда Рабғузийга яқин услубни танлайди. «Дедурларки», «дерларки», «баъзи дептурларким», «ривоят мундоқурким», «ривоят будурким», «хотирда андоқурким» сингари бошламалар бундан гувоҳлик беради⁴.

Англашиладики, диний китоблардаги Нух пайғамбар ҳақидаги фикрлар асл моҳиятини сақлаган бўлса-да, Навоий ва Рабғузий асарларида халқимизнинг мифологик қарашлари ва фольклорнинг кўплаб жанрларига хос асарлари билан қоришиб, бу мавзу серкирра ва

¹Фрезер Дж. Фольклор в ветхом запте. - М., 1990. С. 102.

²Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. - Т.: «Ёзувчи», 39-бет.

³Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 39-46-бетлар.

⁴Навоий. Ўша асар. 191-193-бетлар.

кўп қатламли бўла борган.

Фольклор асарларида Нух ҳақида гап кетса, унинг кемаси хусусида ҳам тўхталиб ўтилади. Халқимиз тасаввурича, мазкур кема Аллоҳ томонидан яратилган бўлиб, у орқали Нух ўз яқинлари ва жониворларни халокатдан сақлаб қолган ва ерда қайтадан ҳаёт жонланган.

Машхур элшунос Г.П.Снесарев маълумотларига кўра, Нух кемачиларнинг муқаддас пири ҳисобланиб, кеманинг олд томонида унга деб махсус жой кўйишган. Бу ерда ҳар қандай кишининг ўтириши тақиқланган. Мазкур жой Нухники ҳисобланган, яъни табулаш-тирилган¹.

Огаҳийнинг Нух образига мурожаат қилиши у ёки бу ижодкорнинг таъсирига эмас, балки бошланғич манбалар билан таниш шоирнинг мавжуд анъанани давом эттириши тарзида изоҳлаш мақсадга мувофиқдир.

Шоир ижодида Нух образи алоҳида ўрин тутиб, у ишқий саргузаштларни баён этишда, ҳаёт сабоқлари ҳақида инсонларга пандлар беришда катта ўрин тутди.

*Еру кўкни не тонг ашким суви ғарқ этсаким, йўқтур
Кошида Нух тўфони бир-икки қатра шудрингча. (2.40)*

Байтда шоир даҳшатли тўфон воқеасига ишора қилиш орқали лирик қаҳрамоннинг қисматини ёрқинроқ акс эттириб беради. Ошиқ кечакундуз ёр ишқида кўз ёш тўқади. Шунда ҳам маъшуқа ўз инжикликларини, турли хил можароларини тугатмайди. Ошиқнинг тўқаётган кўз ёшлари шу даражада кучлики, у еру кўкни ғарқ айлаши мумкин ва унинг қошида Нух тўфоний шудрингчадир.

Огаҳий Нух образи воситасида дунё, ҳаёт, инсоний кадр-киммат ҳақидаги ўз фалсафий қарашларини илгари суришга дунёқарашини очиб беришга ҳаракат қилади:

*Ки кўб раҳравни нокам ўтқарибдур,
Нс. топти Нух мақсудин, на Ёфис. (1.134)*

Байтда инсон ҳаётда бир йўловчидек экани айтилиб, дунёнинг ўткинчилиги, бевафолиги ҳақида сўз боради. Шоир кишиларни ҳаётнинг, умрнинг қадрига етиб яшашга қақиради.

Нух умрига ишора қилувчи байтлар Огаҳийнинг устози Мунис ижодида ҳам мавжуд бўлиб, шоир бу воқеага ишора қилиб, ўзига хос поэтик лавҳа яратади:

¹Снесарев Г.П. Юқоридаги асар. 247-бет.

*Мунқатеъ бўл, бўлма кўп сарғаштаи тиҳи амал,
Йўқса топмассен раҳи мақсад, ўтуб юз умри Нух¹.*

Нух пайғамбарлар ичида энг узок яшаганларидан бири сифатида эътироф этилган ва бу ҳақда турли манбаларда турлича маълумот берилган. «Қисаси Рабғузий»да «Нух юз ёшарда ялавочлик келди. Эллик ўксук минг даъват қилди. Тўфонда кезин уч юз эллик яшади. Таки аймишлар, Одамдин тўфонга теги икки минг юз йил эрди. Анда кезин Нухнунг вафот бўлди»². Навоий эса «Нухнинг умри минг олти юз бўлгондин сўнг ва баъзи дептурларким, минг уч юз бўлгондин сўнг оламдин ўтди»³, деб ёзади.

Мунис юкоридаги байтда Нухнинг узок умр кўрганлигига ишора қилиб, ғоятда муҳим ижтимоий масалага диққатни қаратади. Лирик қаҳрамон ўз даври кишилари тақдирига қайгура бошлайди. Уни кишилар орасида кенг тарқалган мансабпарастлик, амалга интилиш каби салбий иллатлар чуқур ўйга толдиради. Лирик қаҳрамон тилидан шоир замондошларига карата ҳар қандай амалга эришиш учун кўп саргардон бўлиб юрмаслик, бундай нарсалардан узокрок бўлиш лозимлигини таъкидлайди, акс ҳолда эса юзта Нух умрини яшасанг ҳам ўз мақсадинга етадиган йўлни топа олмайсан, дейди.

Кўринадики, Огаҳий ижодида Нух ва у ҳақдаги ривоятларда тилга олинган жиҳатлар ўзининг янгича талқинини топган. Бу образнинг нечоғлик маҳорат билан яратилганлиги мазмун ва маъно кўламининг кенглиги билан белгиланиб, Нух образининг моҳиятини тўла англашимиз эса Огаҳий ижодини яхшироқ тушуниб етишимизга имкон беради.

Ёзма адабиётда кенг қўлланилган анъанавий образлардан бири – Айюб пайғамбар бўлиб, унинг бош сифати сабру токат ва чидам эгаси эканлигидир. Яҳудий ва исломий манбаларда бу пайғамбарга хос хислат ва фазилатлар ҳақида кўпгина маълумотлар бор.

Шеърятда Айюб алайҳиссаломга ишора қилиш ёр васлига бўлган умидворликни, хижрон азобларига сабр-бардошни ифодалашнинг ўзига хос воситасидир. Фикримиз тасдиғини Атоий ва Гадоий ижодидан келтирилган байтлар мисолида кузатишимиз мумкин:

Атоийда:

*Санго берсун шлоҳи Нух умрин,
Манго ҳам фурқатингда сабри Айюб⁴.*

Гадоийда:

¹Мунис. Сайланма. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б.285.

²Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. К. 1. – Б.46.

³Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ХУ том. – Б.192.

⁴Атоий. Танланган асарлар. - Т.: 1960. – Б.31.

*Сунбулинг тутқунча не жабру жафоқим чекмадим,
Сабри Айюб эттим, аммо тондим охир умри Нух¹.*

Ҳар иккала шоир ҳам жудолик ва ҳижрон жабру жафоларида сабр-тоқатли бўлиш ғоясини илгари суришда машаққат ва синовларга бардош берган Айюб пайғамбарга, айна пайтда залолатга ботган қавмни сабр-бардош билан ҳақ йўлга даъват этган ва узоқ умр кўрган Нух пайғамбарга ҳам ишора қилинади. Лирик қаҳрамоннинг ўз ёрига Нух умрини тилаши ёки ошиқнинг «сабри Айюб» туфайли Нух умрига мушарраф бўлиши бир-бирини тўлдиреди.

Ҳар иккала байтдаги лирик қаҳрамон ҳам мустаҳкам ирода эгаси. Шу боис улар маъшука номини эъзозлаш, унга самимий тилаклар билдириш, ёр васлига эришиш йўлидаги қийинчиликларга сабр билан чидашга, эзгу мақсадга етишга интиладилар.

Аҳмад Ясавий ҳам ўз ўнгитларидан бирида: «Жафо чекиб собир бўлгон бўлмас жоҳил», деб алоҳида таъкидлаганини эсласақ, Огаҳийнинг Айюб образига хос ривоятларда илгари сурилган сабр-бардошли бўлиш сифатларига ишора қилишдан муайян мақсадларни кўзлаганлиги ойдинлашади.

Мумтоз шоирларимиз ичида Айюб образи энг кўп Огаҳий шеъриятида учрайди. Шоир лирикасида учрайдиган Айюб билан боғлиқ байтларни қуйидагича таҳлил этиш мумкин:

1. Лирик қаҳрамон руҳий дунёсини тасвирлашда Айюбни ўрناق қилиб кўрсатувчи байтлар.

2. Айюбнинг сабр-қаноатда тенгсизлигини уқтириш орқали тасаввуф фалсафаси ғояларини илгари сурувчи байтлар.

Мисолларга муружаат этамиз:

*Эй кўнгул, осойиши базми висол истар эсанг,
Чек балойи ҳажр айлаб сабр аро Айюблук. (1.291)*

Байтда Айюб ҳақидаги ривоят ва афсоналарга ишора қилиш йўли билан ошиқнинг ҳижрон изтироблари, қалб кечинмаларини ифода этиб, «балойи ҳажр» чекмай туриб, маъшука васлига етишиш мумкин эмаслиги айтилади. Ошиққа Айюбни ўрناق қилиб кўрсатади.

«Осойиш базми» ва «балойи ҳажр» бир-бирига қарама-қарши қўйилиши натижасида тазод санъати яратилган.

*Ҳеч ким мандек тўза олмас жафоу жавринга –
Ким, бало анвоъига сабр эткали Айюб хўб. (1.102)*

¹ Гадоий. Девон. - Т.: 1973. – Б.32.

Умуман, Огаҳий лирик меросидаги Айюб образи кишини қалб, юрак, ишк, эътикод каби тушунчаларнинг моҳиятини тўла англаб етишга ундаши билан бирга ирода мустаҳкамлигини таъмин этишда катта ўрин тутди. Айюб образи атрофига шоир хилма-хил маъноларни жам этиб, улар орқали киши маънавий юксаклигини куйлаган. Бу каби шеърларни ўқиб мулоҳаза қилган киши ҳар қандай кийинчилик қошида мустаҳкам ирода билан туришга руҳан қувват топа олади.

Мумтоз адабиётимиздаги энг сеvimли образлардан яна бири Сулаймондир. У ҳақдаги маълумотлар Қуръон ва бошқа диний китобларда баён этилади¹.

Халқ оғзаки ижодида Сулаймон ва унинг отаси Довуд ҳақида кўпгина афсона ва ривоятлар тўқилган² бўлиб, уларнинг таъсирида ёзма адабиёт намуналарида ҳам кўпгина ҳикоятлар келтирилади. Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий», Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарларида Сулаймон пайғамбар ва унинг сифатлари Шарк фольклорига хос муболағали фантастик тарзда акс этган³.

Сулаймон пайғамбарнинг асосий сифати ҳадсиз ҳокимият, куч-қудрат манбаи бўлган узуғи ва мўъжизавий тахт эгаси, барча тирик мавжудотлар, шамол, инс-жинслар, дев-алвастилар унинг измида бўлганлиги билан белгиланади.

Мумтоз шоирларимиз Сулаймон образи ва у билан боғлиқ сифат-хусусиятларга мурожаат қилиб, бу орқали ранг-баранг лавҳалар яратишган.

Алишер Навоий лирик меросида Сулаймон ва унинг анъанавий хислатлари янгича талкин этилган. Шоир ижодидан куйидаги байтни намуна сифатида келтирамиз:

*Гар Навоий Сулаймон мулкича бордур не тонг,
Буки Билқиси замон назмини таҳсин айламыш⁴.*

Мақтаъда Сулаймон ва Билқис номининг биргаликда қўлланилиши диққатга сазовор.

Маълумки, Билқис Яман мамлакатининг Сабаъ шаҳри маликаси бўлиб, қуёшга сиғинар эди. Сулаймон уни ва қўл остидаги кишиларни ҳидоятга бошлайди. Малика Сулаймоннинг мўъжизалари ва куч-қудрати ҳақида эшитгач, буни ўз кўзи билан кўриш мақсадида унинг мамлакатига ташриф буюради. Шунда Сулаймон (Аллоҳнинг қудрати

¹Қаранг: Қуръони Карим. Ўзбекча - изоҳли таржима. «Анбиё» сураси. 79-оят; Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. К.2. - Т.: «Ёзувчи», 1991. - Б.32-55; Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. - Т.15. - Б. 224-229.

²Абдиев И. История древнего Востока. - М.: 1948. С. 345-347.

³Навоий. Ўша асар. 225-бет.

⁴Навоий. Топмадим. Ғазаллар. Ўзбек адабиёти бўстони. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1988. - Б.294.

билан) унга кўпгина мўъжизалар кўрсатади. Ўз тахтининг Сулаймон саройида турганини ва бошқа кўпгина мўъжизаларни кўрган Билкис Аллоҳнинг кудратига шубҳа қилмайди ва имон келтириб, Сулаймон билан бирга Аллоҳга бўйсунди. Қуръони Карим, «Тарихи анбиё ва ҳукамо», ««Қиссаси Рабғузий»ларда бу ҳақда қизиқарли маълумотлар берилган¹.

Бевосита юқоридаги байтга қайтадиган бўлсак, шоирнинг шеърига Билкиси замоннинг таҳсин қилиши Сулаймон мулки билан баробар. Навоий мазкур байтида Сулаймон ва Билкис образлари воситасида ижодидан, шеърларидан фахрланмоқда.

Байтга иккинчи томондан ёндашадиган бўлсак, шоир Билкис орқали қайсидир теурий маликани назарда тутган бўлиб, ижодининг улар томонидан тан олинishi ифтихор, хайрихоҳлик аломати деб қабул қилмоқда.

Устозлари анъанасини ижодий давом эттирган Огаҳий ижодида Сулаймон образи ўзининг турли-туман хусусиятлари билан намоён бўлиб, уларни қуйидагича ўрганиш мумкин:

1. Сулаймон номи билан боғлиқ турли хил воқеа-ҳодисаларга ишора қилиш орқали ижодкорнинг ғоявий-эстетик дунёқарашини очиб берувчи байтлар.

2. Ёрни Сулаймонга ўхшатиш ва унга Сулаймон нисбати берилган байтлар.

*Бир назар ман нотавонга қилмас ул султони ҳусн,
Мўрлар манзур эрур гарчи Сулаймон олида. (1.66)*

Мунис Хоразмий эса қуйидаги байтида мўр ва Сулаймон воқеасига ишора қилиб шундай ёзади:

*Тараб тахти уза эрдим Сулаймон,
Ғамингдин ул сифатким мўр қилди².*

Ривоятларга кўра, Сулаймон чумолини ниҳоятда кадрлаган экан. Бир куни Сулаймонга бутун жонзотлар тухфалар инъом қилишади. Ундан кимнинг совғаси қимматлироқ, деб сўрашганда, ўзидан кўра оғирроқ чигиртка оёғини кўтариб келган чумолини кўрсатади.

Алишер Навоий ҳам чумолилар лашкари шоҳи билан Сулаймон суҳбатини келтирар экан: «Бизнинг аёғимиз остида мўр озурда бўлмас», деган иборани қўллайди. Шоир пайғамбар муборак қўлида турган чумолига «навозишлар» қилгани, чумоли ҳам Сулаймон алайҳис-

¹Қаранг: Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. «Намл» сураси. 22-24-оятлар; Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. 227-228-бетлар; Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 48-54-бетлар.

²Мунис. Сайланма. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1980. - Б. 146.

саломни чигиртка оёғи билан зиёфат қилганлигига урғу беради. Демак, чумоли - заҳматқашлик тимсоли. Шу боис, у хурматга сазовор. Бундан чумоли ва Сулаймон образи Огаҳий лирикасида биргаликда қўлланилиши ҳам тасодифий эмаслиги англашилади. Шоир ана шу воқеага ишора қилиш йўли билан ошиқнинг дилида туғён ураётган ички тўйгуларни тасвирлайди.

Огаҳий қуйидаги китъасида шоҳга қилган шеърлари тўхфасини чумолининг Сулаймонга чигиртка оёғини ҳада қилгани тарзида ифодалайди. Бунда шоир характериға хос бўлган камтаринлик, оддийлик, самимийлик намоён бўлади.

*Йўқки галат айладим, ўйлаки бир хаста мўр,
Чеккуси пойи малах тўхфа Сулаймон сори. (1.43)*

Шоир айрим ўринларда ёрни Сулаймонга ўхшатса, айрим ҳолларда эса, маъшукани Сулаймон деб атаб, унга тенглаштиради.

*Офаринашга Сулаймондек топиб ҳукминг нуфуз,
Тобиу фармону амринг жумла олам бўлди тут. (1.118)*

Байтда Сулаймоннинг жумлаи оламга ҳукмдорлик қилганлиги тилга олиниб, унинг бу сифати маъшукага кўчирилади, жумлаи олам ёрнинг амру фармонида эканлигига ишора қилинади. Бундай ўринларда, асосан, вужуди мутлакнинг гўзаллиги, тенгсиз куч-қудрати ифодаланади:

*Ул Сулаймон сарири ҳусн то килди сафар,
Борди пайки хотирим ул навъким бод олида. (1.85)*

Ёр ҳуснини мадҳ этишга шайланган шоирнинг ҳаёлида мавжуд бўлган бутун фикрлар худди шамол тўзғитган каби ғойиб бўлади. Яъни шоир унинг таърифига муносиб сўз тополмай қийналади. Ёрнинг таърифига сўз топа олмаслик, шоирнинг иктидорсизлиги эмас, балки маҳбуба ҳуснига маҳлиёликдан ўзини йўқотиб қўйиши ҳамда камтаринлиги белгисидир. Огаҳий лирикасида бундай мисоллар кўп учрайди.

Хуллас, Огаҳий ижодида Сулаймон образининг қўлланилиши катта аҳамиятга эга бўлиб, шоир унинг анъанавий сифатларини ўзига хос талқин қилиш йўли билан маҳбубанинг етакчи белгиларини бўрттириброк кўрсатади, мўъжизавий гўзаллик тимсоли бўлган ёрнинг сифатлари ўқувчига таъсирли сингашига эришади.

Англашиладики, шоир яшаган даврда ҳам Сулаймон ҳақидаги ривоятлар анча машхур бўлган. Огаҳий Сулаймонга хос сифатларни чуқур билган ҳамда ўз шеърларида улардан моҳирона фойдаланган.

2.2. Тарихий-адабий қахрамонлар образи

Ўзбек адабиёти тарихида кўп учрайдиган поэтик образларнинг бир туркуми тарихий шахслар бўлиб, улар халқ ижодига, ёзма адабиётга хос образ сифатида келтирилади. Мазкур образларни бевосита тарихий шахс деб аташга айрим уринишлар мавжуд бўлса-да, биз бу типдаги образларни тарихий-адабий қахрамонлар деб белгиладик. Чунки мазкур образлар ижодкорларимиз асарларида қўлланилар экан, уларнинг тарихийлиги билан бирга бадиий тафаккур маҳсули бўлган сифатлари ҳам яққол кузатилади. Тарихий-адабий қахрамонлар ҳақидаги ривоят ва афсоналар узок йиллар давомида фольклорда сайқаланиб, ёзма адабиётга ҳам ўз таъсирини кўрсата бошлаган. Натижада, афсона ва ривоятдан бирмунча фаркланувчи янгича асарлар юзага кела бошлаган.

Тарихий-адабий қахрамонлар халқ орасида анчагина машхур образлардир ва бу образлар кейинчалик мумтоз шоирларимиз лирикасидан мустақкам ўрин олган. Мазкур образлар лирик шеърятда реал ҳаётга мувофиқлаштирилиб, ижодкорнинг ғоявий-эстетик, ижтимоий-фалсафий карашларини акс эттиришда восита ролини бажаради.

Огаҳий лирикасида тез-тез учрайдиган Қорун, Искандар, Мажнун каби тарихий-адабий қахрамонлар образлари шоирнинг эзгу ниятларини ижодий эҳтиёж даражасида акс эттириш учун хизмат қилган. Шоирнинг бу образлардан нечоғлик маҳорат билан фойдаланганини унинг шеърларидан намуналар келтириш орқали кузатишимиз мумкин.

Қорун ҳақидаги афсоналар генетик ва тарихий асослари жиҳатидан жуда қадимги даврларга бориб такалади. Диний ривоятлардаги Қорун образи «Таврот», «Библия», «Қуръони Карим» саҳифалари, кейинчалик Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий», Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» номли асарларида сакланиб қолган. Муқаддас китобларда келтирилган қиссалар сюжетларида фарқли жиҳатлар бўлишига қарамадан, муайян муштаракликлар ҳам мавжуд. Мазкур сюжетнинг кейинги давр ёзма адабиётига таъсири кучли бўлган.

Қорун образининг дастлаб ижобий хислатлар соҳиби бўлганлиги эътиборга моликдир:

- Қорун ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан Мусо алайҳиссаломнинг яқинларидан;

- у Мусонинг тарбиясида бўлиб, ўз замонаси илм-фани, хусусан, химия билан мунтазам шуғулланиб, қатта муваффақиятларга эришган;

- Ўз кавми орасида билимдонлиги жиҳатидан етук киши саналгани учун ҳам маълум муддат яхудийлар унга буткул итоат этишган;

- Қорун гўзал хусн соҳибидир.

Қорун образи қатор салбий сифатларга ҳам эга:

-Қорун меҳр-шафқат ва эзгуликдан йирок, фақирлар ҳолидан хабар олмайдиган шахс;

- такаббур ва ҳасис бўлганлиги боис, тўплаган бойлигини ҳашаматли саройлар қурдиришга сарфлайдиган инсон;

- мағрурлик ва нафсга берилиш қалбини забт этгани боис, хайр-эсҳон ҳамда закот беришни унутиб, мансабга интиладиган сиймо;

- пасткашлик, бузғунчилик, тухмат сингари нопок ишлардан тийила олмайдиган киши;

- худбин ва ҳовлиқма Қорун кибру ҳавога шу даражада бериладики, икки дунё ободлигини унутиб, тангрини эсдан чиқаради.

Натижада, ундан қаттиқ ғазабланган Мусо алайҳиссалом Аллоҳга муножот қилиб, Қорунни ер ютишини тилайди. Жабройил келтирган хушxabардан руҳланиб, ерга Қорунни ютиш ҳақида фармон беради. Тўпигигача ер ютганда ҳам, бу ҳолни сеҳр-жодуга йўйган Қорун тавба қилишни хоҳламайди. Танасигача ерга қирган Қорун Мусо алайҳиссаломдан етмиш бора нажот тиласа ҳам, залолатга ботган бу кимсага шафқат бўлмайди. Чунки у Аллоҳга тавба қилмаган, бандасидан нажот тилаган эди. Мусо алайҳиссалом Қорунни мол-дунёси илинжида ўлдирилмаганлигини ўз кавмига кўрсатиш, улар қалбидаги гумонларни ҳайдаш учун ҳам Қорун тўплаган барча бойликларни-да ер ютиши ҳақида дуо қилади. Бу ҳам ижобат бўлади¹.

Бундай ривоятлар диний ва дунёвий ибратга эга бўлиб, инсониятни доимо хушёрликка ундайди.

Бизнингча, Рабғузий, Алишер Навоий ижодида такаббурлик ва ҳасислик рамзига айланган Қорун образи юқорида таъкидланган тарихий қадриятлардан озикланиб силлиқланган ва анча маромига етган адабий қаҳрамон сифатида ёзма адабиётга сингган.

Қорун билим ва қобилятга эга бўлса-да, дунё бойликларига ружуъ кўйган, меҳр-шафқатдан йирок бахил ва ҳасис шахсдир. Мумтоз шеърятимизда Қорун образи ана шу сифатлари билан намоён бўлиб, у орқали шоирларимиз такаббур, ҳасис кимсаларни қаттиқ қоралайдилар. Қорун образи воситасида ҳалол, покиза, меҳру муҳаббат билан яшаш ҳақида сабоқ берилади. Бунда ижодқорлар минг йиллар давомида кишиларга ибратли фикрларни уқтириб келаётган афсона ва ривоятларга асосланишади.

¹Қаранг: Куръони Карим. «Қасас» сураси. 76-81-оятлар; Рабғузий. Қисаси Рабғузий. К.2. 11 -14-бетлар; Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. 215-216-бетлар.

Огаҳий «Тутғил каноат кунжини...» ғазалида шундай байтни келтиради:

*Кўр шомити хиссатнию, хосияти ҳимматниким,
Қорунгадур тахтурсаро, Мусога фавқи тавр ганж.*
(1.136)

Қорун ҳар қанча бой бўлса ҳам ҳасислиги, хайру эҳсон, меҳр ва мурувватдан бегоналиги учун уни ер ютди. Мусо ўз ҳиммати ва яхши одатлар соҳиби бўлганидан ундан устун келди. Тангри уни музаффар қилди, дейди шоир.

Ушбу байтда ифодаланган мазмун ибратли бўлиб, унда Аллоҳ марҳаматига эришишга, олийҳиммат ва яхши сифатлар эгаси бўлишга даъват этилган.

*Истагай олмак гадо илгида кўрса бир дирам,
Кимки Қорундек эса минг ганжи зарри ноблиг.* (1.273)

Шоирнинг фикрларини тушуниш учун Рабғузийнинг ««Қисаси Рабғузий» асарида берилган гадога нисбатан Қоруннинг муносабатини кузатиш лозимдир. Тиланиб келган гадога ҳеч нарса бермай: «Агар Мусонинг ҳассаси ёки ковушини олиб келсанг, сотиб оламан», деб ҳайдаши, ниҳоят Мусо гадога тақдим қилган тасбеҳни сотиб олиши ёхуд соддадил гадони нон ва бир парча гўшт билан алдаб, «Тошнинг олтин бўлганини ҳеч кўрганмисан, бу бехуда иш, Мусо сени алдаган», деб жўнатиб юбориб, шу ишни ўзи қилиб, кирк хирмон олтин олганлигини эсласак, байтнинг моҳияти ойдинлашади.

Шоир гадонинг ҳақидан ҳам ҳазар қилмайдиган, ғариб-бечораларга қайишмайдиган, саховат ва ҳимматдан бегона айрим кишиларни кескин танкид қилишда, мазкур образга мурожаат қилган.

Огаҳий ҳар қандай бойлик, давлатдан кўра қалб гўзаллигининг устунлигини уқтирар экан, камтаринликни, оддийликни юксак санаган ҳолда, кишиларни Аллоҳ берганига шукр қилиб яшашга чақиради. Бунда ҳам шоир ўз ғоявий мақсадини ёритишда Қорун образидан фойдаланади:

*Ҳар одамики давлату ҳимматга топти даст,
Йўқтур анга хазинаи Қорунга иҳтиёж.* (1.139)

Байтда катта ижтимоий мазмун ифодаланган бўлиб, Огаҳий агар киши ўз ҳаракатлари билан давлатга эга бўлдими, унга шунинг ўзи етади. Инсон агар бундан ҳам каттарок бойликни орзу қилса, унинг тақдири ҳам Қорунникидек тугаши, шубҳасиздир, дейди. Чунки ҳаддан ташқари кўп мол-давлат кишини такаббур ва димоғдор қилиб қўяди.

Унинг калбидага маънавий гўзалликка путур етказади.

Огаҳий шеърятининг дидактик йўналишида, юксак ахлокий мезонларни бадий талкин қилишда Қорун ва унга хос сифатларга ишоралар яққол намоён бўлади. Шоир бахиллик, кибр, ҳасад, тамаъ, мол-дунёга ҳирс қўйиш каби шахс феъл-атворидаги ярамас одатларни қоралаш, покдомонлик, ҳалоллик, одамийлик, тўғрилиқ, саҳийлик каби инсоний қоидаларни улуғлаш учун Қорун ва унга хос сифатлардан истифода этган:

*Бори олам элининг шуму бадбахти ул одамдур –
Ки, бухлу хиссату кибру ҳасад ондин бўлур воқеъ.*

*Агар жамъ айласа юз ганж хиссат бирла Корундек,
Яна эл молини айлар тамаъ, бўлмай анго қонё (2.265).*

Қадимий кўшиқлар, миф ва афсоналарда ҳам, тарихий ёдномалару ёзма манбаларда ҳам курашчан халқ қаҳрамонлари улуғланган. Ўз даври ва кейинги авлод вакиллари орзуларига ҳамоҳанг бўлган бу қаҳрамонлар барча авлод кишиларига манзур бўлган.

Фирдавсий Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида Искандар Зулқарнайн, Искандари Румий ёки Искандар Макдон деб юритилган македониялик Александрнинг саргузаштларини хилма-хил афсоналар, тарихий-афсонавий хроникаларга таяниб ҳикоя қилади. Эпосда у Доронинг иниси сифатида талкин қилинади. Искандар Ҳиндистон, Миср, Хитойга юриш қилади, оби ҳаёт излайди, яъжуж-маъжужлардан халқни ҳимоя қилиш учун девор қурдиради. Гапирувчи дарахт билан суҳбатлашиб, ўлим соатини билиб олади ва ҳоказо.

Шарқ адабиётида Искандар образининг вужудга келиши ва такомил олимлар томонидан атрофлича ўрганилганлигини инobatга олиб¹, мазкур масалани батафсил ёритишга эҳтиёж сезмаймиз.

Қуръони Каримда ҳам Зулқарнайн (Искандар) ҳаётига ишора қилувчи оятлар бор². Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа машҳур шоирлар Искандар ҳақида дostonлар яратганлар. Кўпгина Шарқ шоирлари ижодида, жумладан, ўзбек мумтоз адабиётида ҳам Искандар анъанавий тимсол даражасига кўтарилган.

Рабғузий асарида Искандар ҳақидаги афсона-ривоятлар ўрин олгани, «Шохли Искандар» халқ эртаги, «Искандар Зулқарнайн» сингари Хоразм халқ эртақлари мавжудлигига таяниб айтиш мумкинки, туркий халқларда қадим замонлардан бошлаб, Искандар ҳақида турли-

¹Қаранг: Бертельс Е.Э. Роман об Александре. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948; Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1974.

²Қуръони Карим. «Қахф» сураси. 84-оят.

туман афсона, ривоят, эртақлар кенг тарқалган. Замонлар ўтиши билан тарихий заминдан узоклашиб, бадиий тўқима образга айланган Искандар образини тасвирлаш ва талқин этиш адабий анъана тусини олган. Бу анъана ёзма эпик поэзияда Х асрдан бошлаб такомиллашиб борган.

Огаҳий ижодида қўлланилган Искандар образини қуйидагича гуруҳлаб ўрганиш мақсадга мувофиқдир:

1. Искандар воситасида маъшуқа сифатларининг қуйланиши.

2. Искандар билан боғлиқ ўринларда шоирнинг борлик, инсон умри ҳақидаги фалсафий қарашларининг илғари сурилиши.

3. Мазкур образни қўллаш орқали замондошларидан норозилик кайфиятларининг ифодаланиши.

Огаҳий лирик шеъриятида Искандар образи, даставвал, лирик қаҳрамоннинг ишқий саргузаштлари билан боғлиқ ўринларда кузатилади. Искандарнинг сифати ва хусусиятларига ишора қилиш туфайли маҳбуба гўзаллиги улуғланади:

*Сочи савдосида гар етмасам лаълига тонг эрмас –
Ки, бу зулмат ичида неча Искандар адошибдур. (1.173)*

Ривоятларга кўра, Искандар Хизр билан тириклик сувини излаб зулмат дунёсига равона бўлган экан. Навоийнинг келтиришича, Хизр ва Илёс Искандарнинг мулозими бўлишган. Аллоҳнинг иродаси билан Хизр ва Илёс тириклик сувини ичган, Искандарга ундан ичиш насиб этмаган¹. Хуллас, тириклик сувидан ичиш Хизрга насиб қилган экану, Искандар ундан бебаҳра қолибди.

Байтда тириклик суви – маъшуканинг лаби, зулмат эса сочи маъноларини англатмоқда. Шоир Искандарнинг зулмат дунёсидан тириклик сувини излаши ҳақидаги воқеага ишора қилиш орқали маъшуқа лаби ва сочининг таърифини бетакрор лавҳаларда қизиқ беришга эришади. Искандар образи воситасида шоир талмех санъатининг ранг-баранг намунасини яратади. Огаҳий бадиий мантик тақозосига кўра, анъанавий тамсил учун Искандар билан боғлиқ ҳодисани танлаб қайта ишлайди.

*Не шаҳким гамза тийгин тортибон борча кўнгул мулқин,
Мусаххар қилғоли азм эткан Искандар ҳаёл этдим.
(1.352)*

Юқоридаги байтда Огаҳий «гамза тийғи»ни тортиб, ошиқлар кўнгул мулкини забт этган маҳбубани истиоравий-рамзий ифода орқали Искандарга ўхшатмоқда. Уни ошиқлар - «кўнгул мулки»нинг эгаси

¹Қуръони Карим. «Каҳф» сураси. 84-оят.

сифатида улуғламокда. Шоир ёрдаги гўзаллик, мафтункорлик, жозибадорликни Искандар образи билан боғлиқ ҳолда бетакрор ифода этган.

Оғаҳий ижодида ҳаёт, борлиқнинг кенг манзаралари, умр мазмуни ҳақида кўплаб шеърлар мавжуд бўлиб, уларда теран фалсафий фикрлар илгари сурилган:

*Чун қўюб кеткунгдур охир юз туман армон била,
Бас Фаридун мошю мулки Скандардин на ҳаз.(1.262)*

Ривоятларга кўра, Искандар вафотидан кейин бир қўлини тобутдан чиқариб қўйишларини васият қилади¹. Бу билан у бутун оламни олган бўлишига карамай, дунёдан бўш қўлим билан кетдим димоқчи, инсонларни ибрат олишга чорламоқчи эди.

Юқоридаги байтда Оғаҳий ана шу воқеага ишора қилиб, мол-дунё, бойлик ўткинчи эканини, бу дунёдан неча-неча буюқлар армон билан кетганини тасвирлайди. Кишиларни умрнинг қадрига етишга ундаб, амал, бойлик каби ўткинчи нарсаларга ружуъ қўймасликка чақиради:

*Бермаса бошимга зийнат остонин туфроғи,
Афсари Доронию тожи Скандарни нетай. (2.61)*

Доро қадим Эрон тарихида Аҳомонийлар сулоласига мансуб бўлган ҳукмдорлардан биридир. Эрон тарихчилари хроникалари, турли афсона ва ривоятлар ҳамда тарихий асар ва ёзма адабий манбаларда Искандар Доро II нинг ўғли ва меросхўри сифатида талкин қилинади.

Яъни ёр остонасининг тупроғи ошиқ бошига тож бўлмаса, бу остонадан бебаҳра қолса, буюқ илтифот неъматидан бебаҳра қолган бўлади. Унга Искандар, Доронинг тожу тахтини берсалар ҳам арзимас бўлиб туюлади. Зеро, маъшуқа ишки, назари, марҳамати ҳар қандай бойликдан, мансабдан юксак. Шунга яқин фикрлар Оғаҳийнинг бир қанча ғазалларида давом қилдирилади, мантиқан ривожлантирилади:

*Келди шаҳлар хизмати иксир давлатким, киши
Бўлмасун гар Хизр ҳам бўлса Скандардин жудо.(1.73)*

Оғаҳий ҳаёт «тилсим»лари, сабоқларининг маъно-моҳиятини чуқур англаган шоирдир. Қуйидаги байтда эса теран ҳаётий-фалсафий мушоҳада ўрин олган:

¹Қаранг: Бертельс Е.Э. Роман об Александре. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948. С. 13; Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиети. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1974. 170-172-бетлар

*Жоҳ ила ҳашмат аро топғил онингдек рутбаким,
Хар қулунг Искандару ҳар чокаринг Жам бўлди тун.*

(1.118)

Бевосита ҳукмдорга мурожаат қилаётган шоир улуғлик ва ҳурмат эътиборда шундай буюк мартабага эришишга қакирадики, ҳар бир кул Искандардек улуғ, ҳар бир хизматкор Жамшиддек юқори даражада саналсин. Яъни мамлакат фуқароси кайғу ва кулфат кўрмасин. Давлат мустаҳкам, юрт обод, эл фаровон яшасин.

Шубҳасиз, бу мутақаббирлик балосидан кутулишга даъват, адолатга чорлов эди. Маърифатли ва адолатли шоҳ орзуси куйидаги байтда ҳам акс этган:

*Ё раб, андоқ шаҳ қиличи бирла оч оламниким,
Ташласунлар шгидин Искандару Доро қилич.* (1.141)

Огаҳийнинг эзгу орзу-хаёллари ҳамиша ҳам турмуш ҳақиқатларига мос келавермайди. Шунинг учун шоир ҳаётнинг айрим тартиб ва қоидалари билан чиқиша олмаган. Натижада, унинг ижодида турмушдан, ҳаётдан норозилик руҳида яратилган асарлар пайдо бўла бошлайди. Буни биз шоирнинг «Шикор» радифли ғазали мисолида кўрамиз. Шоир беозор қушларнинг, паррандаю даррандаларнинг кирилиб кетишларини истамайди. Кишилар овга чиқиб, бу тилсиз жонзотларни кириб, кайфу сафо билан вақтларини хушчақчақликда ўтказишларидан шоирнинг дили озор чекади. Ундан кўра, шикаста дил кишиларнинг кўнгил қушларини овламок муҳимлигини уқтиради.

*Гар шикор айлар бу янглиз овни, лекин ёвни ҳам
Ҳаргиз андоқ қилмоғой Жамшиду Искандар шикор.*

(1.182)

Ғазал шикор ҳақида бўлиб, шоир унда беозор жонзотларнинг бунчалик киргин қилинишига муносабатини Искандар ва Жамшид тимсолларини келтириш йўли билан очиб беради. Кўпгина мамлакатларни забт этган бу фотиҳлар ов у ёқда турсин, ўз душманларига ҳам бундай жазони лойиқ топишмаган. Наҳотки, инсон атрофини безаб турган яқин дўстларига озор етказишдан руҳий озик олса? Огаҳий Искандар образи воситасида ҳаётнинг ўткинчи эканлиги, инсонга умрнинг ниҳоятда қисқа берилганлигини таъкидлаган.

Демак, Огаҳий Искандар образидан поэтик восита сифатида фойдаланиш орқали нафақат инсон ва жамият муаммоларини, балки руҳий-илоҳий масалаларни ҳам назарда тутган мушоҳадаси беқиёс кенг, комил истеъдод соҳибидир.

Халқ оғзаки ижодида ошиқлик ва вафодорликнинг рамзи сифатида куйланиб келинган, халқнинг сеvimли қаҳрамонига айланган,

кейинчалик ёзма адабиётнинг ҳам етакчи қаҳрамонларидан бири даражасига кўтарилган Мажнун образи мумтоз адабиётимизда фаол қўлланилади.

Ёзма адабиётда Мажнун аънавий тимсолга айланиб кетган бўлса-да, Е.Э.Бертельс, Н.М.Маллаевлар Лайли ва Мажнун «Қисаси халк оғзаки ижодида пайдо бўлгани, уни ровийлар оғиздан-оғизга ўтказиб хикоя қилиб юрганларини қайд қилишади¹. Рус шарқшунос олими И.Ю.Крачковский «Лайли ва Мажнун» достонининг қадимий манбаларини текширди².

Машхур турк олими Огоҳ Сирри Левенд 1959 йилдаёқ Анқарада «Араб, форс ва турк адабиётларида Лайли ва Мажнун хикояси» асарини чоп этди.

Огаҳий ижодида ҳам Мажнун образи кенг қўлланилган бўлиб, бундай байтларни қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мажнун образи орқали маъшуканинг юксакликларга кўтарилиши;

2. Бир байт таркибида Мажнун номининг бошқа тимсоллар билан биргаликда қўлланилиши;

3. Мажнун «қисасининг элга машхур бўлганига ишора қилувчи байтлар.

Огаҳий шеъриятида ошиқ ишқнинг барча балою офатларини бошдан кечирган инсон. Ер юзида маъшуқа каби жозибали ва латофатли маҳбуба топилмайди, айна чоғда лирик қаҳрамон сингари ҳасратли, мунгли ошиқ ҳам йўқ. Огаҳий Мажнун воситасида ишқнинг бутун қайғу-ҳасратларини кўрсатиб беради:

*Гарчи йўқтур ул паридек дилбаре офоқ аро,
Лек бу Мажнун киби ҳам бедиле ушшоқ аро (1.77)*

Байтда маъшуқа номи ҳурмат билан тилга олиниб, ошиқнинг ташқи қиёфаси ғариб ва ночор тарзда тасвирланади. Огаҳийнинг лирик қаҳрамони ўзини ошиқлар ичра энг қайғули ошиқ эканлигидан сўзлар экан, асло тушқунликка тушган эмас. У ишқни ўзи учун қисмат деб билади. Бу дардни шодлик ўрнида қабул қилгани боисидан ҳам маҳбуба васфига ер юздан қиёс топа олмайди. Бу фикрлар бизга беихтиёр Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонидаги Мажнун билан боғлиқ хикоятларни эслатади. Биз мазкур хикоятларнинг бирида ишқ дардини шодлик ўрнида қабул қилиб, ўзи билан ўзи суҳбатлашиш орқали вужудда маъшук ёдини мужассамлаштирган камолга эришган ва

¹Қаранг: Бертельс Е.Э. Навои. Опнт творческой биографии. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948; Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. - Т.: 1974.

²Крачковский И.Ю. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе //Сб. Алишер Навои. - М.-Л., 1946. С. 48-56.

бундан лаззатланувчи Мажнун образини учратамиз¹. Юқоридаги шеърда бевосита Навоий таъсири яққол сезилади. Яъни шоир лирик «мен»и қанчалик ғариб ва қайғули бўлмасин, ўз қисматига норози эмас. У ишқ йўлидаги машаққатларга бардошли, сабр-қаноатли ошиқдир.

Огаҳий айрим ўринларда ўз муҳаббати Мажнун ишқи олдида заррадек эканини уқтирса, баъзи ўринларда Мажнун ишқи унинг азоблари олдида ҳеч нарса эмаслигидан сўзлайди. Фикрларимиз тасдиғини қуйидаги байт мисолида кузатамиз:

*Ишқ аро Фарҳод ила Мажнунга ҳаргиз етмади,
Мунчақим етди фалақдин дард ила меҳнат санго. (1.59)*

Байтда Мажнун орқали илоҳий ишққа юксак баҳо берилади, севгининг бутун кудрати, сабр-бардош, матонат, вафо, садоқат туйғулари ишонарли тарзда ёритиб берилади.

Огаҳий шеърларида Мажнун образини қўллар экан, ҳар сафар бу образ маъносига ўзгача жило беради. Аксарият байтларнинг мазмуни Мажнун воситасида илоҳий ишқни қуйлаш, ошиқнинг руҳий изтиробларини гавдалантириб бериш, маъшуқа сифатларини бўрттириб кўрсатишдан иборатдир:

*Ишқ аро достони Мажнундин,
Бор қиссамга эл аро тавҷих. (2.32)*

Байтда шоир Мажнун қиссасининг эл ўртасида машҳур эканлигини эслатиб, ўз «қиссаси»га ҳам эътибор катта эканлигини таъкидлайди. Яъни шоир яратган ошиқнинг ишқ саргузаштларида ҳам «Лайли ва Мажнун» достони каби ошиқларда ўзгача бир меҳр-муҳаббат, хайрихоҳлик мавжуд. Огаҳий эътироф этган шу фикрнинг ўзиёқ ҳассос шоир ижодининг анъанавийлик доирасидан чиқишини асослашга далил бўлиши мумкин.

Бинобарин, байтда шоир Мажнун қиссасига ишора қилиш орқали лирик қаҳрамоннинг аҳволи, шеърятдаги севги саргузаштларининг элро тутган мавқеини очиб беришга муваффақ бўлган.

Хуллас, Огаҳий ижодида тарихий-адабий қаҳрамонлар образи алоҳида ўрин тутиб, шоирнинг хаёли, тафаккур ва кенг мушоҳадасини акс эттириш учун улар бир восита бўлган. Огаҳий ижодида улар ёрдамида ошиқ характери, қалб кечинмалари, замон ва шахслар орасидаги зиддиятлар, мажозий ва ҳақиқий ишқнинг моҳияти, ўз давридаги севги фожиалари, инсоннинг маънавий камолотини бадий бўёқларда ифодалашга эришган.

¹Навоий. Асарлар. ХУ томлик. Т.ХI. Лисон ут тайр. - Т.: 1965. -214-215-бетлар.

АЙРИМ ХУЛОСАЛАР

Огаҳий ижодида Исо, Юсуф, Айюб, Нух, Сулаймон, Қорун, Искандар, Мажнун каби образлар фаол қўлланилиб, улардан энг кўп учрайдигани Исо алайҳиссаломдир. Шоир Исо пайғамбарнинг асосий хусусиятлари (жонсизга жон ато этиши, зот жиҳатдан яктолиги)га ишора қилиб, маъшукани юксакликка кўтаради. Унинг шеърларида Исога хос сифатлар ёрга кўчирилади. Илоҳий ишк тасвирларида эса шоир лирик қахрамоннинг мислсиз руҳий қудрат эгаси эканлигини Исо воситасида акс эттириб беради.

Куръони Каримдан ўрин олган қиссалардан энг гўзали «Юсуф» бўлиб, унда Юсуфнинг ташки гўзаллиги ва чиройли амаллари (айрилик ва мусибатга чидамли, золимлик ва зинокорликдан сакланувчи, руҳ покизалигини асровчи, хушмуомала, Аллоҳ ибодатига берилган, олийҳиммат сифатида) таъриф этилади. Огаҳий ижодида Юсуф ва у билан боғлиқ воқеалар орқали ранг-баранг шеърлар яратилган бўлиб, шоир бу образга ишора қилиб, мажозий ва ҳақиқий ишк изтиробларини тўлақонли ифодалашга, ошиқ ва маъшуканинг турли ҳолатларини ёритиб беришга интилади. У шеърларида Бобил, моҳи Канъон, Яъқуб сингари образларни Юсуф билан биргаликда қўллаб, лирик қахрамоннинг ёрга, ҳаётга, ҳижрон ва висолга бўлган муносабатини янада ёркинроқ ёритиб беришга муваффақ бўлган.

Огаҳий лирикасидаги пайғамбарлар образларидан яна бири Нух бўлиб, у ҳақдаги қарашлар жаҳон халқлари ва мусулмонлар орасида кенг тарқалган. Нухнинг бош сифати ҳақиқатпарастлиги, сув тошқинида тирик жонзотларни асраб қолгани ҳамда узок умр кўргани билан белгиланиб, шоир ижодида бу сифатлар ўзининг янгича талқинини топган.

Шоир лирикасидаги образлардан бири Айюб пайғамбардир. Айюб билан боғлиқ ўринларда лирик қахрамон кечинмалари, изтироблари тасвир этилади. Айюб номи зикр этилган байтлар қатига тасаввуфий оҳанглар сингдирилиб, улар ёрдамида шоир эътикод собитлиги, руҳ улугворлиги, қалб поклиги ҳақидаги ўз қарашларини илгари суради.

Мусулмон оламида машҳур бўлган пайғамбарлардан бири Сулаймондир. Огаҳий бу образнинг етакчи белгилари орқали ёрнинг сифатларини улуглайди, лирик «мен»нинг заҳматлари, садоқати, камтаринлигини кўрсатиб беради.

Огаҳий шеърятаида такаббур ва ҳасис кишилар қораланади, инсонларга ҳалол ва покиза, меҳр-муҳаббат билан яшаш ҳақида сабоқ берилади. Инсонларни Аллоҳ берганига шукр қилиб яшашга чақиради. Шоир қалб гўзаллигини ҳар қандай бойликдан афзал эканини

таъкидлайди. Бундай ўринларда у халқ орасида ва Қуръонда бойликка ружуъ қўйган, меҳр-шафқатдан йирок, бахил ва хасис киши сифатида қораланган Қорун образига хос жиҳатлардан санъаткорона фойдаланади.

Шоир лирикасида Искандар образига мурожаат қилиб, борлик, ҳаёт, инсон умри ҳақидаги ўзининг фалсафий қарашларини илгари суради, кишиларни умрнинг, ҳаётнинг қадрига етишга чақиради. Шоир Искандар билан боғлиқ ўринларда байтнинг ирфоний мазмунига алоҳида эътибор билан қараб, иймон ва эътиқод мустаҳкамлиги, ирода кучлилиги, сабру қаноатли бўлиш каби масалаларни ўртага ташлайди.

Мажнун образи воситасида Огаҳий илоҳий ва мажозий ишқнинг бутун қайғу ҳасратларини ёритиб беради. Шоир Мажнун билан боғлиқ сифатларга ишора қилиб, ундан ўзи танлаган мавзу ва ғояни очиб бериш мақсадида фойдаланган.

УЧИНЧИ БОБ

ПЕЙЗАЖ, ПОЭТИК ИДРОК ВА МАҲОРАТ

3.1. Лирик қаҳрамон рухий олами ва табиат ҳодисалари ўртасидаги уйғунлик

Шарк адабиёти, хусусан, ўзбек мумтоз адабиётининг асрлар оша тараққий этиб келаётган анъаналари мавжуд бўлиб, ҳар бир ижодкор бу анъаналарни ўзига хос тарзда давом қилдиради ва янгича йўсинда ривожлантиради. Санъаткор фикр ва ғояни ёрқин ифодалаш учун анъанавий поэтик образ ҳамда тасвир усулларига ўзгача мазмун юклайди ёки янгича йўналишда талкин қилади.

Мумтоз шеърятда узок асрлардан буён давом этиб келаётган анъана бу пейзаж тасвири бўлиб, унинг адабиётимизга кириб келиши узок даврларга бориб тақалади. Пейзаж тасвири дастлаб халқ оғзаки ижодида яратилган бўлиб, унинг илк намуналари Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит-турк» асарида учрайди. Халқ кўшиқларидаги пейзаж қадимги одамнинг табиат ҳодисалари ҳақидаги тушунчаси ва бу ҳодисаларга муносабатини ифодалайди. Халқ кўшиқларида табиат ҳодисалари яхши ва ёмон руҳлар билан боғланади. Қадимги инсон тасаввурига кўра йилнинг бир фасли кишиларни шодлантирса, иккинчиси ғам-ғуссага гирифтор қилади. Инсонлар ёзга ижобий, кишга салбий муносабатда бўладилар. Натижада қадимги одам фаслларни бир-бирига карама-қарши қўйиб, табиат манзараларини тасвирлаб, табиат кўрки-жамолини улуғлаб, кўшиқлар тўқийди.

Кўринадикки, табиат тасвирининг илк намуналари ибтидоий одамнинг оддий ва содда карашлари билан боғлиқ бўлиб, унда халқимиз дунёкараши, тасаввурлар олами ўз ифодасини топган.

Пейзаж ёзма адабиётда ўзига хос ўрин тутиб, ҳар бир ижодкор ўз ғоявий-бадий ниятига мос ҳолда табиатнинг турфа хил манзараларига мурожаат қилади. Ёзма адабиётнинг тараққий этиши натижасида пейзаждан кўзланган мақсад ва унинг вазифалари ҳам кенгая борди. Пейзаж шунчаки манзара эмас, у ижодкорларнинг муайян нарса-ҳодиса, инсон, табиат ва жамиятга бўлган муносабатини ифодаловчи тасвирий воситалардан бирига айланди.

Шоирларимиз ўз даврининг кўплаб муҳим масалаларини, умумба-шарий муаммоларини ёритишда бевосита табиатнинг ранг-баранг манзара ва унсурларидан ҳам маҳорат билан фойдаланадилар. Атоий, Гадоий, Лутфий, Навоий, Бобур, Мунис ва бошқа кўплаб шоирларимиз ижодида табиат тасвири ўзига хос маъно ва моҳият касб этиб келади.

¹ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1 - китоб, - Т.: «Ўқитувчи», 1976, 59-60 бетлар.

Ўзбек мумтоз адабиётида Навоийдан кейинги етук ижодкорлардан бири бўлган Муҳаммад Ризо Огаҳий лирик мероси мавзу доирасининг кенглиги, гоҳий юксаклиги, чуқур бадиияти билан ҳам эътиборга моликдир. Огаҳий адабиётимиз тарихидаги пейзаж яратиш анъанасини ҳам санъаткорона давом эттирган.

Огаҳий шеърлятида табиат фасллари васфига бағишланган шеърларнинг гўзал намуналари учрайди. Шоир Наврўз ва баҳор тасвирига алоҳида эътибор қаратади. Огаҳий ижодида наврўз ва баҳор бир-бирини тўлдириб, манتيкий давоми сифатида келтирилади. Бу ҳақда адабиётшунос А.Абдуғафуров қуйидагиларни ёзади: «Маълумки, наврўз, баҳор, гул мавсуми фазлу-фазилатлари адабиётимизда қадим-қадимдан бадиий талқин этилган мавзулар жумласига қиради. Огаҳий ана шу анъанани давом эттириб, ҳар бир мавзунинг янги-янги кирраларини ўзига хос бетакрор бўёқларда очиб, шериятимиздаги наврўзнама, баҳория ва гулномалар туркумларини бойитган»¹.

Огаҳий лирикасида пейзаж билан боғлиқ ўринларда инсоннинг теварак-атрофга муносабати акс этади, табиатнинг турфа хил манзаралари лирик қаҳрамон қалб кечинмалари билан боғлиқликда ёритилади. Шоир табиат ва унинг кўрки-манзараларига мурожат этиб, ҳаётга, инсонга муносабатини, лирик қаҳрамоннинг зоҳирий ва ботиний оламини, эзгу мақсад ва интилишларини мукамалроқ тасвирлайди. Шоир табиат манзараси ва инсон руҳиятини муштаракликда ёритиб, ўзига хос поэтик кашфиётлар яратади.

Инсон ҳаёти, фаоляти доимо табиат билан боғлиқ бўлиб, у табиатнинг жозибадор манзаралари орқали гўзалликни, нафисликни ҳис қилади, вокеликка эстетик муносабати шаклланади. Шунинг учун ҳам бадиий адабиётда инсон ва табиат ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ўзига хос тарзда ифода этилади. Бадиий адабиётда пейзаж муаммосининг ҳамшиша долзарб бўлиб келиши сабаби ҳам ана шундадир. Бу масала адабиётимиз тарихининг муайян даврлари ва айрим намоёндалари ижоди мисолида маълум даражада ўрганилган. Н.Маллаев², А.Ҳайитметов³, Ё.Исҳоқов⁴, О.Носиров⁵, А.Абдуғафуров⁶, Н.Жумаев⁷, Ф.Набиев⁸ ва бошқа кўплаб олимларимизнинг тадқиқотларидан ўзбек адабиёти тарихидаги муайян ижодкор адабий меросидаги пейзаж

¹ Абдуғафуров А. Огаҳлар огаҳи //Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон (Огаҳий ҳақида мақолалар) -Т.: «Мерос» 1999, 55-76 бетлар.

² Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1 - китоб, - Т.: «Ўқитувчи», 1976, 59-60 бетлар.

³ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. - Т.: 1961.

⁴ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. - Т.: 1983.

⁵ Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. -Т.: 1972.

⁶ Абдуғафуров А.Огаҳлар огаҳи //Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон (Огаҳий ҳақида мақолалар)-Т. «Мерос». 1999, 55-76 бетлар.

⁷ Жумаев Н. Мунис ғазалиёти. - Т.: 1991.

⁸ Набиев Ф. Природа и поэтика Алишера Навои. - Т.: 2008.

тасвири ҳақида атрофлича маълумотлар олишимиз мумкин.

Мазкур изланишларда мумтоз адабиётимиздаги пейзаж тасвири хусусида эътиборга молик фикр-мулоҳазалар илгари сурилади. Уларда табиат тасвири билан боғлиқ ҳолда муайян ижодкорнинг дунёкараши, бадий маҳорати, ижодининг ўзига хослиги ҳам тадқиқ этилади.

Ўзбек адабиётшунослигида Огаҳийнинг шоир, тарихчи ва таржимон сифатидаги фаолияти, бадий маҳорати, ижодининг ўзига хос кирралари масалаларига бағишлаб эътиборга молик ишлар амалга оширилган¹. Уларда шоир маҳоратини ўрганиш билан бир қаторда табиат ва унинг хилма-хил манзараларининг Огаҳий шеъриятидаги ифодаси хусусида айрим фикрлар ҳам учрайди. Аммо шоир шеъриятидаги пейзаж тасвири пейзаж ва поэтика, табиат тасвири ва қаҳрамон руҳий олами, умумбашарий муаммолар ва табиат тасвири масалалари огаҳийшуносликнинг ўрганилмаган кирраларидир.

Шуни эътиборга олган ҳолда ушбу ўринда Огаҳийнинг табиат тасвирининг фойдаланиш маҳоратининг айрим кирраларини шоир лирик мероси мисолида ўрганишга ҳаракат қилдик.

Огаҳийнинг пейзаж тасвирига бағишланган шеърларида лирик қаҳрамон руҳий дунёси, мураккаб кечинмалари табиатнинг турфа хил манзаралари билан муштаракликда тасвирланади. Шунингдек, табиатнинг ранг-баранг манзаралари бадий тасвир воситаларини ўзига хос тарзда истифода этилишини таъминлашга хизмат қилади. Шоир фалсафий қарашлари, ғоя ва туйғуларини ифодалашда табиат билан боғлиқ поэтик образлар муҳим ўрин тутади. Бу масалани тадқиқ этиш шоир маҳорати, истеъдодининг бетакрорлигини тушунишимизга ёрдам беради. Шунингдек, Огаҳий ижодидаги табиат тасвирини ўрганиш мумтоз адабиётдаги пейзаж лирикасининг ўзига хос хусусиятларини ёритишга ёрдам беради.

Шуни назарда тутган ҳолда ушбу кузатишларимизда Огаҳий шеъриятидаги пейзаж тасвири билан боғлиқликда шоир лирик қаҳрамонининг маънавий олами, лирикадаги образлилик, ижодкор илгари сурган ғояларни ўрганишни ният қилдик. Бу эса маълум маънода Огаҳийнинг шоир сифатидаги қиёфасини гавдалантириб беришга ёрдам беради, деган умиддамиз.

Инсон ва табиат ўртасида азалий ва абадий боғлиқлик мавжуд бўлиб, уларни бир-биридан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Инсон бир умр табиатдан моддий, маънавий-руҳий озука олиб яшайди. У табиатдангина маънавий камолот, руҳий такомил топади. Шунинг учун инсон қалбини очишда табиат бирламчи воситадир². Шу боис ҳам

¹Қаранг: Мажидий Р. Огаҳий лирикаси. -Т.: 1963; Долимов С. Огаҳийнинг ҳаёти ва ижоди. Т.: 1961; Абдуғафуров А. Мухаммад Ризо Огаҳий. -Т.: 1999; Атокли шоир тарихнавис таржимон (Огаҳий ҳақида мақолалар) - Т.: 1999 ва бошқалар.

²²Набиев Ф. Табиат тасвири ва шоир маҳорати //Алишер Навоийнинг адабий маҳорати

шоирларимиз сир-синаотга тўла табиат олами билан мураккаб кечинмаларга тўла инсон қалбини ўзаро қиёс этишади.

Адабиётшунос Н.Жумаев буюк ўзбек шоири Мунис Хоразмий ижоди бўйича олиб борган тадқиқотларида мумтоз шериятдаги пейзаж ҳақида сўз юритиб, қуйидагиларни таъкидлайди: «Фикримизча, классик шериятда пейзаж асосан икки вазифани ўтайди:

1.1. Бадиий тасвир объекти ёки предмети. Пейзаж тасвир объекти сифатида хизмат қилган шеърлар ғоявий мазмунига кўра табиатни тасвирлашга бағишланади ва пейзаж асарлар деб аталади.

2. Поэтик тасвир воситаси. Бунда пейзаж асар қандай мазмунда бўлишидан қатъи назар, унинг мавзу ва ғоясини ёритишда поэтик материал ёхуд образлар сифатида эстетик функция бажаради»¹.

Биз олимнинг ушбу фикрларига тўла қўшилган ҳолда мазкур ўринда пейзажнинг тасвир объекти, поэтик тасвир воситаси сифатидаги роли ва вазифаларини Огаҳий шеърятти мисолида таҳлил этишга ҳаракат қилдик.

Шоирнинг пейзаж лирикасида баҳор мавзусида ёзилган шеърлар алоҳида ажралиб туради. Бу жиҳатдан унинг «Баҳор» радиопли қуйидаги ғазали характерлидир:

*Ўйла еткурди жаҳонга зинату оро баҳор -
Ким, бори ер юзин этти жаннатул маъво баҳор.*

*Оби ҳайвондек сузук сув ҳар тараф айлаб равон,
Қилди саҳрога тароват ўзгача пайдо баҳор.*

*Тоза жон еткурди сар-тосар раёҳин жисмига,
Жонфизо ел эстуруб ҳар ён масиҳ осо баҳор.*

*Очибон юз гулни, хуррам айлабон минг сарвени,
Булбулу қумрини қилди волау шайдо баҳор.*

*Тебратиб ел бирла ҳар сори шажарлар бошини,
Элга имо қилди гул гаит эткали саҳро баҳор.*

*Лола соқийси қўлига берди рангин жомини,
Айшу-шират аҳлин этмакка қадаҳ паймо баҳор.*

масалалари. -Т.: «Фан», 1993. 97- бет.

¹Жумаев Н. Мунис ғазалиёти. - Т.: 1991. 105-бет.

*Келгил, эй гулчехра, бу фасл ичра сахро сайрига -
Ким, қилибдур дашту сахрони фараҳафзо баҳор.*

*Гулишан ичра базм этиб жоми тарабнӯш айлали
Ким, ғаниматдур неча кун, эй қади раъно баҳор.*

*Огаҳийга қилма ҳамсуҳбат бўлурдин орким,
Гул эмас, бир лаҳза булбулдин жудо асло баҳор*
(1. 177)

Огаҳий ҳаётга чексиз ишонч билан қараган, уни севган, ардоқлаган. Шунинг учун ҳам юртдошларини ҳаёт гўзаллигини ҳис қилишга, кадрлашга чакиради. Шеърда шоир сахро баҳоридида бир томондан гўзаллик ва покликни, мусаффоликни кўрса, иккинчи томондан эркинликни, табиийликни кузатади. Бу эса Огаҳий асарлари ҳаётий кудратининг ўзига хослигини кўрсатади.

Огаҳийнинг мазкур ғазалида табиатдаги ўзгаришларни бирин-кетин тасвирлайди. Баҳорнинг жаҳонга зийнат ва оро бериши натижасида ер юзи жаннатга айланади. У ердаги ҳар тарафга раvon оқувчи сувлар оби ҳайвонга (тириклик сувига) ўхшатилади ва сахрога ўзгача тароват бағишлайди. Эсаётган ел эса Масихга (жонсизга жон ато этувчи) киёсланади. Гулларнинг очилиши, сарвнинг хуррам бўлиши, уларга кумри ва булбулларнинг шайдо бўлиши ҳам баҳор сабаблидир. Шоир теварак-атрофдаги манзараларни жонлантириб, шамолнинг дарахтларни тебратишини гулнинг сайр этиш учун кишиларга имо қилгани тарзида таърифлайди. Ғазалдаги образли тасвир китобхонда баҳор пайтидаги сахро ва чаманзорлар ҳақида муайян тасаввур уйғотади. Шундан кейин шоир гулчехрага мурожаат қилиб, сахро сайрига чорлаб, бу гўзалликни ғанимат билишга, кадрига етишга чакиради. Яъни лирик қаҳрамон бекиёс гўзалликни ўз яқин кишиси билан биргаликда ҳис қилишни истади. Бунда шоир нафақат фасл кўркамлиги, балки умрнинг ҳар лаҳзаси ғаниматлиги ҳақидаги мутафаккирона фикрларни ҳам илгари суради.

Ғазал мактасида эса ёрга қарата Огаҳийга ҳамсуҳбат бўлишдан ор қилмасликка чакиради. Гул булбулдан айро бўлмаганидек, ошиқининг ҳам маъшуқасиз яшаши мушкул. Мазкур ўринда гул ва булбул ошиқ ва маъшуқа рамзини ифодалаб келган.

Шоир ташхис санъати воситасида табиат ҳодисаларини жонлантириб, лирик қаҳрамон хатти-ҳаракати, ҳис-туйғуси ўртасидаги муштаракликни маҳорат билан тасвирлайди.

Огаҳийнинг «Баҳор айёми», «Хуштур баҳор», «Сайру сахрою шикор», «Наврўз эрур», «Баҳор», «Боғу баҳор аро», «Навбаҳор айёми бўлса», «Боғ ичра», «Боғ», «Сайри сахро қил», «Фасли баҳор», ва бошқа

кўплаб шеърлари, боғ таърафига бағишланган бир нечта маснавийлари пейзаж лирикасининг энг гўзал намуналаридир.

Яна бир шеърида шоир баҳор сир-асрорлари, гўзаллигини шундай тасвир этади:

*Боғу баҳор аро не тонг бўлмаса гар қароримиз-
Ким сари кўйингиз эрур боғимизу баҳоримиз.*

*Сарв ила лолага назар айламасак ажаб эмас,
Ким юзу қаддингиз дурур сарв ила лозоримиз. (1.219).*

Шоир ишк, ёшлик ва баҳор сингари тушунчаларни бир-бири билан боғлиқ ҳолда тушунади. У баҳорнинг бетакрор манзарасини чизиш билан бирга маҳбуба юзини лолага, қадини сарвга қиёслайди. Демак, шоир шеърда нафақат табиат манзарасини, балки маъшуқа васфини ҳам келтириб ўтади.

Шоирнинг кўпгина шеърларида келтирилишича, табиат инсон учун маънавий озуқа бўлиши билан бирга киши кўнглидаги қайғу-ғамдан ҳалос бўлиш воситаси ҳамдир.

*Хуштур баҳор мавсумининг айши чоғида,
Ўз ёри бирла бўлса киши васл боғида. (1.93)*

Баҳор нафақат гўзаллик, балки муҳаббат ва висол фаслидир. Лирик «мен» ўз ёрига бўлган самимий туйғуларини бетакрор тарзда ифода этади.

Огаҳий табиат тасвири билан боғлиқ шеърларида ижтимоий масалаларга ҳам алоҳида урғу беради. Шоир баҳорни нафақат шодлик ва хурсандчилик фасли балки айрим кишилар учун ғам-алам боиси бўлганлигини тасвирлайди. Бундай ўринларда шоир инсон ва унинг кадр-қиммати масаласига алоҳида урғу беради. Бунга қуйидаги ғазал мисол бўла олади:

*Навбаҳор айёми бўлса ҳар ким айшу боғсиз,
Лоладек бир лаҳза ғамдин кўнгли эрмас доғсиз.*

*Кимса бўлса боғу бўстонсиз, агар фасли баҳор,
Ўйла наҳлидурки бўлгой шоҳу яфроғсиз. (1.220).*

Огаҳийнинг баҳор тасвирига бағишланган мазкур ғазал мазмунида ғамгинлик руҳи мужассамдир. Ундаги навбаҳор, лола, боғ, бўстон, шоҳ, япроқ сўз-тушунчалар орқали ғамгинлик, маҳзунлик, шунингдек,

муайян даражада норозилик туйғулари ҳам ифодаланади. Шеърда табиатнинг баҳор айёмидаги гўзал манзарасию, жамиятдаги иқтисодий ночор инсонлар бир-бирига қарши кўйилади. Бунда табиат манзараси ва инсон тақдири боғлиқликда акс эттирилади. Бундай манзарани шоирнинг «Боғ» радибли газалида ҳам кузатиш мумкин. Огаҳий ушбу шеърда ўз ватани табиатининг фусункорлигини боғ тасвири орқали жонлантиради. Бу гўзалликдан ифтихор туйғуларини туйган шоир чексиз ватанпарварлигини намоён этади. Шеърда боғнинг мусаффо ҳавоси, алвон гуллари, жаннатафзо сувлари маҳорат билан таърифланади:

*Қилди алқисса ушбу мавсумда,
Ишрат асбобини муҳайё боғ.*

*Жумла одам беҳишт аҳли киби,
Шодлиғ бирла қилди маъво боғ. (1.272).*

Газалнинг дастлабки байтларида шоир боғнинг «роҳатафзо»лигини, ундаги ранг-баранг очилган гулларнинг булбулни шайдо қилишию, боғда турли хил меваларнинг пишганини, бу гўзал манзаранинг кишига шодлик бағишлашини турли хил сифатлар билан таърифлайди. Бирок газалнинг охириги байтларида тамоман зид таразда лирик «мен»нинг тушкун ҳолати келтирилади:

*Лек умрим аро мани маҳзун,
Билмадим не эконни асло боғ.*

*Байтул аҳзоним ичра субҳу масо,
Ўтти умрим қилиб таманно боғ.*

*Нечуж очилсун Огаҳий табъи-
Ки, даме қилмаиш тамошо боғ. (1.272).*

Бу ўринда шоир табиат гўзаллиги, ундан баҳра олаётган инсонлар шодлигига лирик қаҳрамон кайғусини, табиат эҳсонларидан бебаҳра қолган кўплаб ғарибларнинг дард-аламларини қарама-қарши кўяди. Мазкур ўринда лирик қаҳрамоннинг табиат гўзалликларидан баҳра ололмагани натижасида пайдо бўлган ғамгинлик ва маҳзун кайфияти шоирона маҳорат тасвирланган.

Хуллас, Огаҳий ижодида пейзаж тасвирига бағишланган асарлар кўпчиликни ташкил этиб, уларда лирик қаҳрамон руҳий кечинмалари, кайфияти, ҳолати ёрқин акс эттирилган. Шоирнинг бир гуруҳ

шеърларида лирик қаҳрамон табиат гўзалликларидан баҳра олиб, ўзида яшашга, ҳаётга чанқоклик сезган, келажакка умид билан боқувчи инсон сифатида гавдаланади. Айрим шеърларида эса табиатнинг гўзаллиги ва мафтункорлигига зид равишда лирик қаҳрамон қалбида маҳзунлик, ғамгинлик ва тушкунлик кайфияти ҳам ўз аксини топган.

3.2. Табиат тасвири ва шоир ижтимоий қарашлари ифодаси

Оғаҳий ижоди ўзининг бетакрорлиги ва мазмундорлиги билан ажралиб туради. Фикрнинг чуқурлиги, шаклнинг мукамаллиги шоирнинг моҳир сўз устаси эканлигидан далолат беради.

Оғаҳий инсоннинг хилма-хил кайфиятини акс эттиришда табиат ва унинг турли манзараларидан моҳирона фойдалангани шубҳасиздир.

Мумтоз шоирлар ижодида кўпинча киш бахтсизлик ва мусибат, кулфат, баҳор ёшлик ва гўзаллик, меҳнат ва фароғат рамзи сифатида ифодаланса, куз - ҳазон фасли сифатида тушкун бир кайфиятнинг, бўлажак жожеанинг даракчиси тарзида тасвирланади. Мумтоз адабиётда фаслларнинг инсонда пайдо қиладиган турли хил ҳолат ва кайфиятидан фойдаланиб, лирик қаҳрамоннинг мураккаб кечинмалари ёритилади. Шоирларимиз шу йўл билан инсоннинг табиатга, ҳаётга муносабатини, келажакка умидворлигини чуқурроқ очиб беришади.

Оғаҳий ижодида киш тасвирига бағишланган кўпгина ғазаллар мавжуд бўлиб, уларда Хоразм кишининг қуруқ ва изғиринли совуғи ва бу туфайли лирик қаҳрамон қалбида пайдо бўлган кечинмалар акс эттирилади. Киш шоирнинг кўпгина шеърларида халқни машаққатларга гирифтор қилувчи фасл сифатида келтирилади:

*Совуқга бу киш ортиб шиддату кин,
Кочурди халқдин орому тамкин,*

*Агар бир ерда ўт кўрса бўлуб жамъ,
Улус атрофига ондоқки нарвин.*

*Баданлар титрабон сиймоб ёнглиг,
Исинмоқ бирла топмай ўтга таскин.*

*Юзи хўбларнинг ўлмиш нилуфардек,
Агарчи арғувондек эрди рангин...*

*Совуқ эл жисмин афғор айламакка,
Чиқармиш оғзидин дандонаи син. (2.16).*

Огаҳийнинг қиш ҳақидаги шеърларида бу фаслнинг азоб-кубатларига алоҳида урғу берилади. Юкоридаги шеърда ҳам шу ҳолат кузатилади. Шоир образли ифодалар орқали қиш пайтидаги совуқ кишилардан қасос олишга шайлангани ва халқдан ором қочганини ифодалайди. Совуқдан азият чеккан кишилар исиниш учун пана жой излайдилар, гўзал кизларнинг юзлари ҳам совуққа монанд ҳолда сўлғиндир. Шеърда табиатнинг жонли манзараси нозик ва нафис бадиий тасвир этилади. Гўёки совуқ оғзидан найзали тиш чиқарганки, бу кишиларнинг жисмини мажруҳ қилиши мумкин. Шоир қиш манзарасини тасвирлашда халқ орасида кенг тарқалган ибораларга мурожаат этадики, бу ғазалга латифлик, жарангдорлик ва жозиба бағишлайди. Огаҳий «баданлар титрабон симоб янглиғ» ибораси орқали совуқ шиддатини жонли акс эттиради. Мазкур шеърда қиш фаслидаги изғиринли совуқ шиддати билан бирга лирик қаҳрамоннинг оддий ҳаёт кечираётган юртдошлари учун куйинчақлиги, улар аҳволига ачиниши, ўзини ана шуларнинг биттаси деб билиши ҳам ўзига хос тарзда тасвирланган.

Шоир иктисодий аҳволи ночор, чорасиз кишиларнинг азоб-кубатларини чуқур англайди. Унинг «Улусга олам ичра ҳосил этмок нон эмас осон» сингари маҳзун мисраларида бу ҳолат яққол намоён бўлади.

Шоир яна бир шеърда шундай ёзади:

*Ул гадо ҳолига раҳм эт, эй ганиким, кечалар.
Кочуруб уйқусин айлар дийдасин гирён совуқ.*

*Эски тўну кўҳна пўстиндин таваққуфсиз ўтуб,
Борча аъзони қилиб суст, этти қасди жон совуқ. (1.288)*

Совуқ шиддати шу даражада кучлики, кечалар уйқуни қочириб, бутун жисми ўртайди, эски тўн ва пўстиндан ўтиб, барча аъзони суст қилади. Гўё совуқ жонга қасд қилишга шайлангандай. Мазкур шеърда гадо ва ғани бир-бирига зид қўйилиб тазод санъати яратилганки, бу совуқ тасвирини янада таъсирчан ифодалашга хизмат қилган.

Огаҳий ижодида қиш тасвирига бағишланган ғазалларнинг кўпчилиги ижтимоий моҳиятга эга бўлиб, уларда шоир ўз замонасидаги долзарб муаммолар қаламга олади. Бундай шеърлар шоир лирик «мен»ининг замондошлари табиатидаги айрим сифатлардан, жамиятнинг баъзи қоидаларидан қаноат ҳосил қилмаслиги натижасида юзага келган.

*Эй ганий, боқил ялонлар ҳолига бу шукр учун-
Ким, киярсан тў-батў қоқим била санжоб қиш. (1.239).*

Қиш тасвирига бағишланган шеърдан келтирилган ушбу байтда шоир даврга ва замондошларига бўлган муносабатини бадий ифода этади. Унинг бу қарашлари олам ва одам ҳақидаги эстетик идеали билан бевосита боғлиқ бўлиб, Огаҳий инсонга ва ҳаётга шу нуқтаи назардан баҳо беради.

Шоир ижодида муҳим ўрин тутадиган масалалардан бири ҳиммат бўлиб, «Қиш» радифли ушбу ғазалида бу муаммога алоҳида эътибор берилади. Огаҳий наздида муҳтожларга мурувват қилиш ва эътибор бериш, ожизларга ёрдам бериш ҳақиқий ҳиммат эгасининг фазилатларидан биридир. Шоир усти юпун, ночор, ғариб ва мискинларга ёрдам бериш бадавлат кишиларнинг инсонийлик бурчи деб билади. Байтнинг моҳиятига шукроналик руҳи ҳам сингдирилган бўлиб, ўзларидан кўра ночорроқ кишиларни кўрган инсон ҳаётга шукрона билан боқиши лозимлигига урғу берилади.

Байтда ғаний (бой) ва яланг бир-бирига қарама-қарши қўйилиб, тазод санъати яратилади.

Огаҳий кишнинг сифат ва хусусиятларини тараннум қилиб, тасвирнинг жонли ва таъсирли чиқишини таъминлаш мақсадида ранг-баранг бадий санъатларга мурожат қилади ва гўзал лавҳалар яратади. Мисоллар воситасида фикрларимиз тасдиғини кузатиш мумкин.

*Агарчи асрадим ожиз таним қат-қат либос ичра,
Совуқ ел бирла, лекин қолтиратди қуб қамишдин қиш.*
(1.245).

Байтда муболаға санъати воситасида қат-қат кийимлар ичида ҳам ожиз бўлган, совуқ елида қамиш сингари титраётган кишининг қиёфаси гавдалантирилади. Совуқнинг шиддати унинг лирик қаҳрамон кайфиятига кўрсатган таъсири муболаға орқали ёрқинроқ тасвирлаб берилади.

Огаҳийнинг пейзаж шеърларида ғоявий-бадийиятнинг ниҳтини рўёбга чиқаришда асосий ўрин тутган шеърини санъатлардан яна бири таносубдир. Шоир шеърларида кишини тасвирлар экан, бир-бирига мос сўз ва тушунчаларни бир жойга жамлайди:

*Бир тараф қор қасрати, бир сори сарсар шиддати,
Олибон ҳушин улусни айлади ҳайрон совуқ.* (1.288).

Қор, шамол, совуқ сўзлари ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд бўлиб, бу сўзлар таносуб санъатини юзага келтиради. Байтда фикр раван ифода этилиб, шеърга кучли жозиба бахш этишда таносуб катта аҳамият касб этган. Огаҳий таносуб воситасида бир тарафдан кишнинг изғирин, қорли манзарасини, яна бир томондан ана шу табиатнинг

инсон кайфиятига кўрсатадиган таъсирини, ранжу аламларини тасвирлашда санъаткорона фойдаланган.

Маълумки, Огаҳий каттиқ касалликка дучор бўлиб, умрининг охирги йилларида ётиб қолади. Шундан кейин шоирнинг ҳаётида чексиз кийинчиликлар бошланади. Касаллик ва ёлғизлик, иктисодий етишмовчиликлар кўшилиб, турмуши ниҳоятда мушкуллашади. Шахсий ҳаётида юзага келган бу каби кийинчиликлар шоир ижодида ҳам ўз ифодасини топади. Жумладан, Огаҳийнинг табиат тасвирига бағишланган бир канча шеърларида бу ҳолатни кузатишимиз мумкин. Унинг «Қиш», «Боғ», «Наврўз», «Совуқ», «Ёлғиз», «Касал», «Йигларман», радифли ғазаллари ҳасби ҳол характериға эгадир. Огаҳийнинг киш фасли қаҳратон соғуғидан азият чекиб ёзган куйидаги мисралари шу даврда бошидан кечирган ҳаётидан бир лавҳа десак адашмаймиз:

*Бу қиш не ҳоли кечкай Огаҳийнинг -
Ки, не чакман анго бордур, не пўстин.*

*Ўтун бирла кўмур ҳам ғалла фикри
Қилубдур кўнглини маҳзуну ғамгин. (2.17)*

Ушбу ўринда кийишга қалинрок кийими бўлмаган лирик қаҳрамоннинг кўнглини маҳзун кайфият эгаллаган. Чунки нафакат чакмон ва пўстин хаёли, балки ўтин, кўмир ва ғалла ташвиши уни ўйга толдирган. Бунда шоир ўзи сингари ожиз инсонлар учун кишдан оғиррок мавсум йўқлигини бадиий ифода этади.

Шоир кишга бағишланган айрим шеърларида қарию, ожиз эл учун кўпроқ қайғуради ва ўзини уларга дарддош деб билади:

*Етушди, Огаҳий, қиш мавсуми ваҳ, эмди найларсан-
Ки, қоттигдур қарию ожиз элга борча ишдин қиш. (1.245).*

Огаҳий айрим шеърларида эса кишни ўйлаб, ўзини ғам чекмасликка ундайди, шохнинг марҳаматидан, эҳсонидан умид қилади:

*Огаҳий, қиш келди деб урёнлигингдин ғам ема,
Шоҳ лутфи ёз этар неча мушаддад бўлса қиш. (1.244).*

Кўринадики шоирнинг лирик қаҳрамони сабру қаноатли, машаққатларга чидамли, мустақкам иродали, келажакка умид кўзи билан боқувчи инсон. У шохдан марҳамат кутади, агар ҳукмдор унга лутф қилса соғуқ ва кишнинг заҳматлари таъсир этмаслигини

таъкидлайди. Чунки инсоний меҳр-оқибат, эътибор олдида ҳар қандай кийинчилик ўткинчилигини шоир чуқур англайди. Бу ўринда шоир минглаб ўзи сингари юртдошларини машаққат ва кийинчиликларга чидашга, келажакка умид билан боқишга ундаётир. Байтда рамзий ифода усулларига мурожаат қилиниб, киш деганда машаққатли, ёз деганда эса тўкин-сочин ва бахтли ҳаёт назарда тутилган. Шеърнинг моҳиятига инсон машаққатларга сабр қилсагина ўзи истаган мақсадига эриша олиши ҳақидаги фалсафий мазмун мохирона сингдирилган.

Хуллас, Огаҳий киш билан боғлиқ ўринларда бу фаслнинг ўзига хослигини ёритиш билан бирга оддий кишилар бошига тушадиган ранжу аламларни, изтиробларни ҳам тасвирлаб беради. Шоирнинг қишга бағишланган шеърларининг кўпчилиги ҳасби ҳол ҳарактерига эга бўлиб, мазкур асарлар Огаҳий шахсий ҳаёти билан боғлиқ кўпгина ўринларга ойдинлик киритишда ҳам муҳим аҳамият касб этиши мумкин.

Шоирнинг киш билан боғлиқ шеърларида қўлланилган бадиий санъатлар табиат манзараларини жонли тасвирлаш, фикр ва ғояни таъсирчан ифодала, лирик қаҳрамон характери, руҳияти ва ҳолатини ёркинроқ ёритишга хизмат қилади.

3.3. Шоир лирикасида пейзаж билан боғлиқ поэтик образлар

Огаҳийнинг кўплаб шеърларида табиат манзаралари бадиий образ сифатида келтирилиб, пейзаж бадиий тасвир воситаси ҳисобланади. Бундай лирик асарларни кузатиш биринчидан, пейзажнинг бадиий тасвирдаги ўрнини теранроқ ўрганиш имконини берса, иккинчидан, шоир бадиий маҳорати ҳақида ҳам муайян тасавурлар ҳосил қилади.

Мумтоз адабиётимиз намуналарини кузатар эканмиз, шоирларимиз инсон ва унинг руҳий ҳолатини тасвирлашда табиат ва жамиятдаги поэтик образлар воситасида фикр ва ғояни ифодалайдилар. Бу ҳақда навоийшунос Ё.Исҳоқов шундай ёзади: «...поэтик образларнинг шаклланишида ижодкорнинг табиат ва жамият билан алоқаси, унга муносабати ҳам муҳим роль ўйнайди. Шу жиҳатдан, бадиий тафаккур асосида шаклланиб етиб, барқарор эстетик функция касб этаган шеърӣй образларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин:

Жамият ҳаёти билан боғлиқ образлар ёки ифодалар.

Табиат ҳодисалари билан алоқадор поэтик образлар».¹

Изданишларимиз бевосита пейзаж билан алоқадор бўлганлиги сабабли биз ушбу ўринда табиат ҳодисалари билан боғлиқ бўлган бадиий образлар хусусида фикр юритишга ҳаракат қилдик.

¹Исҳоқов Ё. Поэтик анъана ва индивидуал услуб // Ўзбек тили ва адабиёти. Т.: 1978, №1.

Шарқ адабиётида табиат билан боғлиқ образлар кенг қўлланилиб, барча мумтоз шоирларимиз ўз ижодларида уларга мурожаат қилишади. Табиат билан боғлиқ бадий образлар ижодкорнинг ҳаётга, инсонга, табиатга, жамиятга, илоҳиётга бўлган муносабатини яққол ифодалашга ёрдам беради. Огаҳий ижодида табиат билан боғлиқ образлар кўплаб қўлланилган бўлиб, бу образлар шоирнинг ғоявий-бадийиятини, лирик қаҳрамон калб кечинмаларини очиб беришда муҳим аҳамият касб этади. Шоир сарв, сумбул, гул, гулшан, куёш, гунча, лола каби образлардан маъшуқа таъриф-тавсифи учун фойдаланади. Бунда маъшқанинг хусни жамоли, лирик қаҳрамон кечинмалари билан уйғунликда тасвирланади.

*Гунча ҳайратдин оғиз очти, йиқилди ерга гул,
Бог аро то лаъли рухсорин намоён айлади.*

*Гул терарда гунча оғзи бўса айлаб илгини,
Рашиқ ўтига жони беморимни сўзон айлади.*

*Ул гул очиқ юз бида гул сайрин айлаб ҳар тараф,
Булбули шайдо киби кўнглумни нолон айлади. (2.60)*

Ушбу ўринда шоир ташхис ва хусни таълил санъати воситасида маъшуқа хуснининг бекиёслигини тасвир этади. Шоир «гул», «гулистон», «булбул», образлари воситасида ошиқ қалбида рўй бераётган ўзгаришларни маҳорат билан тасвирлаган.

Мумтоз шоирларимиз ижодида куёш образи кенг қўлланилиб, кўпича ижодкорлар маъшукани куёшга киёслайдилар ва шу орқали ёрнинг фазилатларини улуғлайдилар.

Огаҳий ҳам салафлари анъанасини давом эттириб, куёш образига мурожаат қилади.

*Фалак меҳри булутдин юзга чекмиш пардаи мушкин,
Магар боқиб куёшим юзига кўзи қамошибдур. (1.173)*

Шоир маъшуқа юзини тасвирлаш учун табиат ҳодисасидан унга монанд сўз топа олган. Бунда шоир куёш юзини булут коплаши ҳодисасини, гўёки куёш маҳбуба юзи чиройидан хижолат тортиб юзига парда тортгани тарзида тасвирлайди. Хусни таълил санъати маъшуқа гўзаллигини таърифлашда восита ролини бажарган.

Табиат ва инсон ўртасидаги мутаносиблик шеър байтларининг жозибаси ва ҳаётийлигини таъминлайди. Ижодкор инсоннинг хатти-ҳаракати билан табиат лавҳалари ва ўсимлик дунёси ўртасидаги

Ўхшашликни бадий акс эттира олсагина, қаламга олган мавзусини меъёрига етказиб, ёритиб бера олади. Бу ҳақда Н.Г.Чернишевскийнинг қуйидаги фикрлари ибратлидир: «Ўсимликларнинг шитирлаши, новдаларнинг тебраниши, баргларнинг мудом ликкилаб ўйнаб туриши инсон ҳаётига бир қадар ўхшаб кетади, булар ўсимлик ва ҳайвонлар дунёсидаги, биз учун яна бир гўзаллик манбаидир. Манзара жонли бўлсагина гўзалдир»¹. Табиат ҳодисалари ва манзаралари билан инсон руҳияти ўртасидаги уйғунлик Огаҳийнинг «*Ул ой руҳсори*» номли газалида қуйидагича келтирилади:

*Нетай гулзор сайринким, мангодир ул паривашнинг,
Қади сареву сочи сунбул, узори гул, лаби гунча. (2.40)*

Байтда Огаҳий лирик қаҳрамоннинг гулзор сайрини ихтиёр этмаслиги сабабини изоҳлар экан, маъшуқа ҳусни, жамоли таърифига алоҳида эътибор беради. Ошиқ ўзи кўнгил кўйган парини гулзорга, қадини сарвга, сочини сунбулга юзини гулга, лабини гунчага ўхшатади. Яъни гулзор маъшуканинг ўзида мужассам экан, сайрга чиқшига не ҳожат. Биринчи мисрага йиғилган гулзор ва париваш сўзларининг маъноси иккинчи мисрада ёйилади ва лаф ва нашр санъати орқали бетакрор лавҳа яратилади. Байтда шунингдек, таносуб ва ташбеҳ санъатлари воситасида лирик қаҳрамон руҳий олами, маъшуқа ташқи киёфаси тасвирланади.

Огаҳий шеъриятида кенг қўлланилган образлардан яна бири гунча бўлиб, бу образ шоир лирикасида ранг-баранг маъноларни ифодалаб келади. Шоир лирикасида гунча образи аввало маъшуқа гўзаллигини таърифлаш учун қўлланилади:

*Бўлуб хуррам, табассум зоҳир айлар ҳар саҳар гунча,
Магар топмиш ул ой кўйи насимидин асар гунча.*

*Назокатлиг лабин қулгу чоғи қўрмишдурур гўё -
...и, ҳайратдин оғиз очмиш бўлуб осима сар гунча. (2.41)*

Биринчи байтда шоир гунчанинг саҳар чоғи очилшини жонлантириб гўёки, ёрнинг келиш хабаридан хурсанд бўлиб, табассум қилиши тарзида изоҳлайди. Кейинги байтда эса маъшуқа лаби гунчага ўхшатилиб, у қулган пайтда гунчанинг ҳайратдан оғиз очишига ишора қилинмоқда. Шоир гунча образидан ёрнинг бекиёс гўзаллигини, ошиқнинг унга бўлган самимий муносабатини тасвирлашда фойдаланган.

¹Чернишевский Н.Г. Танланган асарлар. - Т.: 1956, 405-406 бетлар.

Шоир ёрнинг ташки гўзаллиги ёритар экан, уни кўргач, гунча ҳижолат чекишини кўплаб шеърларида келтиради:

*Пари янглиг яшил бурқаслар ичра ёшуруб юзни,
Чаманда гунчалар шоҳидларига шева ноз ўлмиш. (1.241)*

Байтда маъшуқа юзини яшил парда билан яшириб туриш ҳолати чаманда гунчанинг шоҳидларига қилган нози сифатида тасвирланади. Бунда ошиқ маъшуқа йўлида жон қурбон қилишга тайёрлигига ишоралар қилинади.

*Белин хизматга боғлаб боғ саҳнига берур оро,
Магар топмишдурур ул гул қудумидин хабар гунча. (2.41)*

Байтда тасвирланишича, маъшуқа – гул. У боққа қадам қўйиши билан гунча бундан хабар топиб, хизматига бел боғлайди. Бу ўринда ташхис санъати воситасида маъшуқа ҳар қандай тирик мавжудот ва гунчадан юксак саналмоқда. Шоир гунча образидан ёрни улуглаш, лирик қаҳрамон қалб туғёнларини яққолроқ акс эттириб бериш макссадида фойдаланган.

Огаҳий лирикасида маъшуқа гўзаллигини тасвирлаш учун қўлланилган образлардан энг кўп учрайдигани гулдир. Мумтоз адабиётдаги сеvimли образлардан бўлган гул кўпинча маъшуқа ташки қиёфасини акс эттиришда муҳим ўрин тутса, баъзан эса унинг гўзаллигини қиёслаш учун гул образига мурожаат қилинади.

Шоир ижодида гул истиора сифатида маҳбуба маъносида қўлланилади:

*Боғ ичра қадам, эй гул, қўйгилки баҳор ўлмиш,
Боғ аҳли тилаб васлинг бесабру қарор ўлмиш.
(1.240)*

Лирик қаҳрамон ўз севгилисига эй гул, деб мурожаат қилиб, унинг ташриф буюриши теварак-атрофни яшнатиб юборишига ишора қилмоқда. Бу ўринда баҳор – шодлик, хурсандчилик, боғ – ҳаёт, боғ аҳли – одамлар, гул – маҳбуба рамзи бўлиб, ёрнинг ташриф буюриши билан ҳамма ерда шодлик, хурсандчилик пайдо бўлади. Одамлар унга тикилиб ўз қайғу-дардларини бир лаҳзага унутишади. Зеро, улар бетоқатлик билан маҳбубанинг келишини кутаётишган эди, деган маъно ўз ифодасини топган. Демак, бунда гул рамзи орқали шодлик, хотиржамлик ва бахтиёрлик акс этирилган.

Мумтоз шеърят анъанасига кўра маҳбуба узвлари хусусан, юзи кўпинча гулга қиёсланади. Огаҳий ҳам шу анъанани ижодий давом

эттириб, маҳбуба портрети чизилган ўринларда унинг юзини гулга киёслайди:

*Ул юзи гул нигорнинг меҳри жамолини кўринг,
Меҳри жамоли устида икки ҳилолини кўринг. (1.310)*

Гул юзли нигорнинг меҳри жамоли яъни икки кўзи ва улар устидаги қошлари (икки ҳилоли) бетакрордир. Лирик «мен» бу гўзалликка мафтунликдан ўз ҳайратини яшира олмайди. Бунда шоир нафакат маъшука юзини балки кўзи ва қошларини ҳам санъаткўрона таърифлайди.

Шоирнинг баъзи шеърларида маҳбуба ҳуснини кўргач, унинг қошида сарв, гул, гунча хижолат чеккани тасвирланади. Ундан бошқа кишига кад, рухсор, лаб бунчалик ярашган эмас:

*Олида ҳам сарву гул, ҳам гунча бўлмишдур хижил,
Ул паридин ўзгага бўҳтон қаду рухсору лаб. (1.110)*

Байтда маҳбубанинг аъзолари (кад сарв, рухсор гул, лаб гунча) табиат билан боғлиқ нарса-тушунчаларга киёсланиб, улардан устун саналмоқда. Шоир табиат манзарасидан машукани улуғлаш мақсадида фойдаланган. Таносуб санъати (сарв, гул, гунча) воситасида маъшука ташки киёфаси гавдалантириб берилган.

*Керакмас гул манга, ул шўхнинг гўлгун яноқи бас,
Нетай шаҳду шакарни шарбати ширин дудоқи бас. (1.234)*

Бу ўринда шоир лирик қаҳрамоннинг ёрга муносабатини ифодалаш учун гул образидан моҳирона фойдаланган. Лирик «мен»нинг маъшукага муҳаббати шу даражадаки, ҳатто унинг яноқи учун дунёдаги жами гўзалликдан воз кечишга тайёр эканлигини шоирона ифодалай олган. Демак, ул гўзаллик рамзи бўлиб, шоир лирик қаҳрамоннинг ундан воз кечиши орқали инсонни сабру қаноатга, иймон-эътиқодга чорлаётир. Дунё неъматларидан тийила билишгина инсонни ҳақиқий ишк сари ундаши лозимлигини эслатиб ўтатпти.

Оғаҳий ижодида гул айрим шеърларида илоҳий ёр жамолини таърифлаш ва унинг файзидан баҳраманд бўлишни акс эттириш учун хизмат қилади.

*Гул хуррам ўлди ҳар тараф гулшанда ул юз тобидин,
Андоққи, топгай шамъ ўти анворидин парвона файз.
(1.253)*

Яъни шам ўтининг нурларидан парвона файз топганидек, муриднинг ҳам мурушиди комил маърифатидан кўнгил кўзлари очилади. Бу ўринда шам дил ирфони бўлса, парвона шу ирфон толибидир.

*Гулни айламак ташбиҳ юзига галатдурким,
Топмомиш кўзу қошдин зебу фар анго ораз. (1.254)*

Ушбу байтда шоир ёр юзига гулни ташбеҳ қилишдан воз кечиб, унинг юзи қошу кўздан безак олаётганини, унга ҳеч қандай нарсани ўхшатиб бўлмаглигини таъкидламоқда. Ҳаёт ва гўзалликни улуғламоқда.

Умуман, Огаҳий лирик шеърятда гул образи турли хил мақсадларда қўлланилган. Шоир бу образ воситасида баъзан маъшукани акс эттирса, айрим ўринларда маъшука ташки киёфасини таърифлайди. Баъзан эса гул образи илоҳий ишқни улуғлаш ва унинг фазилатларини акс эттиришга хизмат қилганки, бу ҳолат Огаҳийнинг юксак дид ва бадий маҳорат эгаси эканлигидан далолат беради. Шоир ижодида булбул, сарв, боғ, райҳон, лола, сунбул, нарғис, гулистон каби образлар ҳам борки, улар орқали кўпинча машука васф этилади. Бу сингари бадий образлар шоир учун тасвир воситаси ролини ўтаб, унинг мақсадини, эстетик қарашларини тўла ёритишга хизмат қилади.

Мумтоз шоирларимиз ижодида бўлгани каби Огаҳий лирикасида ҳам ўз замонаси билан боғлиқ фикрлар яққол ифода этилган.

Маълумки, Огаҳий узок йиллар хон саройида хизмат қилган бўлиб, ўз касби тақозосига кўра ҳаёт билан яқиндан таниш бўлган. Шоир бош мироб лавозимида хизмат қилиб, ана шу вазифа унинг халқ ҳаёти, дарди, қувончу ташвиши ва орзу-умидларидан хабардор бўлишида муҳим роль ўйнаган. Шоир ижтимоий ҳаётда учраб турадиган зиддиятлар, тенгсизлик ва адолатсизликларнинг гувоҳи бўлган ва буни айрим асарларида ошқора, баъзиларида эса бадий образ ва рамзлар воситасида ифода этган. Унинг ўз даврига муносабати кўпинча табиат ва жамиятдаги бирор ҳолат ёхуд ҳодисага билдирган муносабатидан намоён бўлади. Чунки пейзаж тасвири моҳиятсиз ўз-ўзича бир ҳодиса эмас, балки у фалсафий, дидактик ёки ижтимоий руҳдаги бирор ғоя, мақсадни ифода этиш учун ўзига хос восита ролини ўтайди¹.

Шоир лирик қаҳрамони ҳаётга теран нигоҳ билан боқадиган, унинг гўзалликларидан баҳраманд бўладиган инсондир. У ҳаётда, жамиятда ва инсон табиатида учраб турадиган айрим зиддиятли жиҳатларни нозик илғайди. Огаҳий жамиятни мукамал бўлишини, эл-улусни бахтли ва фаровон яшашини, инсонларни юксак фазилатлар эгаси бўлишларини истади. Бунда шоир кўпинча пейзаж билан боғлиқ поэтик образларга муурожаат қилади:

¹Исҳоков Ё. Навоий поэтикаси. - Т.: 1983. - Б.22.

*Даҳр боғи гуллари рангину дилкашдур баса,
Хайфким меҳру вафо бӯйи эрур ноёб анго. (1.61)*

«Вафо» образи Огаҳий ижодида асосий ўрин тутадиган тушунчалардан биридир. Шоир уни табиатдан ҳам, жамиятдан ҳам ахтаради.

Байтда дунё боғи гуллари ҳар хил рангли ва ёқимлидир, лекин уларда меҳру вафо кам топилади, деган мазмун ифодаланган. Шоир ўз замонасида меҳр, вафо сингари инсоний тушунчаларнинг ноёблигига алоҳида урғу беради.

Шунингдек, шоир инсонлар ҳам ранг-баранг қиёфа ва чиройга эга бўлишига қарамасдан, улар орасида меҳру-вафо йўқлигига диққатни қаратмоқда. Шоир «даҳр боғи», «гул» каби образлар воситасида ҳаётнинг кадрига етишга, кишилари вафодор бўлишга чоралаётир. Байтда табиат билан боғлиқ поэтик образлар ижтимоий моҳият касб этиб, лирик «мен»нинг қалб туғёнларини ёритиб беришда муҳим ўрин тутган.

*Бу чаманнинг рангу бӯйида бақо йўқ, эй сабо,
Айтгил гулларгаким, қўб зебу ороланмасун. (2.11).*

Байтда ҳаётнинг ўткинчилиги, унда ҳеч ким абадий яшаб қолмаслиги, шундай экан, ташқи ҳашамга эътибор қаратиш ортиқчалиги айтилмоқда. «Чаман», «гул», «сабо» образлари орқали умрнинг ўткинчилиги, инсонга берилган қиска фурсат ичида фақат фойдали ишларнигина қилиш лозимлигига ишора қилинмоқда. Ҳазилнинг кейинги байтида эса:

*Булбули шўридаларга доғи мандин арз қил -
Ким, вафо гулдин тилаб, беҳуда гавголанмасун. (2.12)*

Шоир талқинича, ҳаётнинг ўзи бевафо. Шундай экан, ундан вафо талаб қилишнинг ўзи ортиқчадир. Булбул гулдан вафо кўрмаганидек, инсондан вафо излаб, изтироб чекиш шарт эмас. Бунда шоир табиат ҳодисалари воситасида реал ҳаётда учрайдиган вафосизлик, меҳр-оқибатсизлик сингари иллатларни қоралайди.

Асарларида юксак инсоний фазилатларни улуғлаган шоир замондошлари табиатидаги мураккаб ва зиддиятли жиҳатларни кескин танқид остига олади. У инсонларни нуқсон ва иллатлардан ҳоли, ҳар томонлама етук бўлишларини орзу қилади.

*Малул ўлма кўруб азёр бирла, эй кўнгул, ёринг -
Ки, бутмайдуру бу гулшан ичра бир гул хордин айру. (2.27)*

Ишкий мавзуга бағишланган «*Фигону нола қилсам айб эмас*» номли ғазалдан келтирилган ушбу байт мазмунига «*тикансиз гул бўлмас*» деган халқ мақоли мазмуни сингдирилган. Шеърнинг лирик қахрамони – катта ҳаётий тажрибага эга, оқ-корани ажрата оладиган кишидир. У ҳаётда кўпгина қийинчиликларни бошидан кечирган инсон сифатида бу дунёда яхшилик ва ёмонлик эгизаклигини яхши билади. Яхшилик бор жойда ёмонлик ҳам бўлиши табиийлигини англаган лирик «мен» бу учун қайғуриб, изтироб чекиш шарт эмас, деб ҳисоблайди. Бунда пейзаж билан боғлиқ «гул», «тикан», «гулшан» образлари шоирнинг ғоявий-бадий ниятини ёритиб беришда восита ролини ўтаган.

Огаҳий шеъриятида лирик қаҳрамон дарди, қалб кечинмалари табиат билан боғлиқ бадий образлар воситасида таъсирчан ёритилади. Шоирнинг бу образлардан фойдаланиш маҳорати куйидаги байтда яққол намоён бўлади:

*Фигонким, ушбу гулшан ичра осиб ҳаводисдин,
На фориг бир нафасдуру гул, на бир дам бехатар гунча.
(2.41)*

Байтда «гулшан», «гул», «гунча» сингари поэтик образлар кўлланилган бўлиб, улар орқали шоир ўз даври ва замондошлари ҳақида сўз юритади, лирик қаҳрамоннинг руҳий тугёнларини ёритиб беради. Ҳаётдаги офат ва зиёнларнинг кундалик воқеаларга айланиб кетганлиги лирик «мен»ни фиғон чекишга мажбур қилади. Кундалик зиён ва офатлар шу даражага етганки, ҳатто бундан гулшандаги гул ва гунча ҳам хатарсиз қолмайди, хоҳлаган пайтда уларга ҳам озор етказилиши мумкин. Гулшан, гул, гунча бир ўринда келтирилиб, таносуб санъати яратилган.

Огаҳий ижодида замон ва замон аҳлига муносабат ўзига хос шаклда намоён бўлиб, кўпинча бу фикрлар лирик чекиниш тарзида ғазалнинг охириги байтида келтирилади. Бундай шеърларида шоирнинг ғоявий-бадий мақсади яхлит хулосалар тарзида юзага чиқади. Бунда табиат билан боғлиқ поэтик образларга мурожаат қилиш фикрни аниқ ифода этишга ёрдам бериши билан бирга шеърнинг бадий жиҳатдан мукамаллигини таъминлайди:

*Ғанимат бир-бирининг сўхбатин тутмоқ муносибдуру -
Ки, не гул қолғуси бу бог аро, не булбул, эй булбул. (1.337)*

Шоир боғ, гул, булбул образи орқали реал ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга мурожаат қилипти. Инсонларга дунёнинг ўткинчилигини эслатар экан, манманлик ва кибр-ҳавога берилмаслик, эзгу амаллар билан бир-бировни хурсанд қилиш зарурлигини уқтиради. Лирик «мен» ҳамфикр, ҳамдард бўлиб яшаш ва ўзаро дўстона муносабатларгина ҳаётнинг файзли ва гўзал бўлишини таъминлаши мумкинлигини таъкидланмоқда.

Огаҳий замонасидаги пок виждонли, тўғрисўз, ҳақиқатгўй инсонлар хор-зору, инсофсиз, диёнатсиз ва жоҳил кишилар эъзозда эканини кўради ва бунга ўз муносабатини шеърларида ифодалайди:

*Зухалдек тийра диллар иззат авжсида мақом айлаб,
Кўшдек соф диллар туштилар хоки мазаллатга. (2.233)*

«Зухал» ва «кўш» образлари воситасида шоир ўз ниятини ёрқинроқ ифодалайди. Дунёнинг тесқари қурилганлигидан ранжиб, соф дилли, тўғри сўз кишиларга ўзини ҳамдард деб билади.

Маълумки, табиатда, коинатда мавжуд нарсалар, ҳодисалар умумий тарзда, бири иккинчисига мувофиқ бўлса-да, аслида улар бир-бирига зид, қарама-қаршидир. В.Зоҳидов бу ҳақда Алишер Навоий ижоди юзасидан олиб борган тадқиқотларида қуйидаги фикрларни баён қилади: «Навоий айтадики, дунёда қарама-қаршиликлар, зиддиятлар бордир. Бир-бирига зид, қарама-қарши нарсалар бордир, бир-бирига қарама-қарши, зид ҳарактерга, моҳиятга эга бўлган элементлар бордир. Шу билан биргалиқда, шу нарсалар, ўз ораларида шундай зиддиятлар, қарама-қаршиликли муносабат бўлишига қарамасдан, гўзал «гармония»ни ташкил этадилар, гўзал «ҳамоҳанг»ли воҳид дунёни, табиатни ташкил этадилар»¹.

Огаҳий ҳаёт зиддиятларини, бир-бирига қарама-қарши бўлган манзараларни, ҳис-туйғуларни, воқеа-ҳодисаларни тасвирлашда тазод санъатига мурожаат қилади. Бунда шоирнинг фалсафий-эстетик қарашлари тазод санъати воситасида акс эттиради:

*Неча яхши аро бўлғай ёмон ҳам,
Тумон бугдой аро бўлғай сомон ҳам.*

*Агарчи очилур юз гул чамандин,
Ва лекин чораси йўқтур тикандин. (1.45)*

Байтлардаги «бугдой», «сомон», «гул», «тикан» каби бадий образлар «яхши бор жойда ёмон ҳам бор» деган фалсафий мулоҳазани

¹Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. - Т.: 1970. 296 бет.

изоҳлашга хизмат қилган. Байтда келтирилишича, яхши бор жойда ёмон бўлганидек, буғдой орасида сомон бўлади. Чаманда юз хил гул очилса-да, улар тикандан сақлана олмайди. Шундай экан, ёмонлардан келадиган азиятлар учун куйиниш шарт эмас. Шоир яхши-ёмон, буғдой-сомон, гул-тикон бир-бирига қарама-қарши кўйиб, тазод санъатини яратади ва ҳаётий ҳақиқатни бетакрор тарзда ифодалайди.

«Даҳр бир гулшан дурр» номли таржибанди шоирнинг замона ва замондошлари ҳақидаги чуқур мушоҳадаларининг юксак поэтик ифодасига мисол бўла олади:

*Даҳр бир гулшандурр, бўйи вафоси йўқ онинг,
Жонга ҳаз еткурғудек обу ҳавоси йўқ онинг.*

*Йўқ баҳорида хазон осибидин бир дам амон,
Кўз юмуб очғунча фаслининг бақоси йўқ онинг.*

*Ишрати субҳини ғам шоми муқаддар айламиш,
Бир нафас баҳр олғудек файзи сафоси йўқ онинг,*

*Ҳар гуликим очилур онда онга йўқ барги айш,
Ҳар қушиқим ун чекар, ишрат навоси йўқ онинг,*

*Тушса ҳар шабнам суви гар онда ҳасрат ашқидур,
Чекса қад ҳар нахли шакли дил кушоси йўқ онинг.
(2.249-250)*

Ушбу шеърда Огаҳийнинг ўз даврига муносабати табиат ҳодисалари мисолида акс эттирилади. Шеърда тасвирланишича, дунё бир гулшан бўлиб, унда вафо ва жонга оро етказадиган жиҳат йўқ. Унинг баҳорида хазондан омонлик бўлмаганидек, фаслларида бако йўқ. Бу гулшаннинг ҳар бир қадамида ғам, қайғу йўлдош. Гулнинг очилиши, қушнинг сайраши унга файз киритмайди. Шабнам суви уларнинг ҳасратидан тўккан кўз ёшларидир.

Таржибандда ҳаёт зиддиятлари, дардсиз, вафосиз, раҳм-шафқатсиз, дилозор кишиларнинг килмишлари табиатдаги гулшан, баҳор, гул, шабнам воситасида ифодалаган. Шеърда гулшан қайғу ва кулфат манбаи сифатида тасвирланади. Ундаги гул аламзада инсонлар образини, шабнам ҳасрат тўла кўз ёшларини ифодалайди. Шеърда қуш ноласи орқали эркинликнинг бўғилиши тасвирланмоқда. Демак, шоир мазкур шеър моҳиятига инсониятнинг ҳур ва озод, фаровон, бахтли ҳаёт ҳақидаги орзу-армонларини ҳам сингдириб юборган.

Умуман, гулшан, баҳор, шабнам каби пейзаж билан боғлиқ бадиий образлар воситасида шоир даврга, ҳаётга, умр маъносига, инсон қисматига ўзининг муносабатини холисона ифодалаган. Инсониятни шафқатсизлик, ғофиллик, меҳрсизлик, вафосизлик сингари иллатлардан холи бўлишларини орзу қилади.

Биз ушбу ўринда Огаҳийнинг табиат билан боғлиқ шеърӣ образлардан фойдаланиш маҳоратини гул, гулшан, ғунча, қуёш, шабнам, тикан ва бошқа образлар мисолида таҳлил этишга ҳаракат қилдик.

Изданишларимиз шуни кўрсатадики, табиатнинг муайян бир лавҳасидан фойдаланиш мумтоз шеърӣнинг муҳим ҳодисасига айланган ва бу усул барча истеъдодли шоирлар ижодида муштараклик касб этади. Бу образлардан фойдаланган ижодкор анъанавийликка таянган ҳолда уни янги тараққиёт поғонасига кўтаради. Ана шу жиҳатдан Огаҳий назмидаги пейзаж билан боғлиқ поэтик образларни тадқиқ этиш шоирнинг дунёқараши, руҳий олами, ғоявий-бадиий интилишларига оидинлик киритишда муҳим аҳамият касб этади.

АЙРИМ ХУЛОСЛАР

Муҳаммад Ризо Огаҳий ўзбек адабиёти тараққиётига улкан ҳисса қўшган ижодкорлардан бўлиб, у Шарқ адабиёти анъаналарини мукамал ўрганган ва уни ижодий давом эттирган ҳолда баракали ижод этди. Унинг шеърларида руҳий эҳтиёж, ҳаётӣй муаммолар, яшаш моҳияти сингари масалалар хусусида сўз юритилади. Шоир инсонни ўзлигини англашга, гўзалликдан завқланишга, ҳаётда ўз ўрнига эга бўлишга чақиради. Дин ва тасаввуфнинг турли-туман масалаларига муносабат билдирадики, бу орқали орифлик, ошиқлик, комилликни маҳорат билан қуйлайди.

Огаҳий ижодида табиат ва у билан боғлиқ ички кечинмаларнинг шоирона тасвирида унинг олам ва одам ҳақидаги мушоҳадалари мужассамланади. Табиат билан боғлиқ шеърлар ўқувчида нозик ҳиссиётлар уйғотиш билан бирга уни фалсафӣй мушоҳадаларга ундайди.

Шоир табиат ҳодисалари билан инсон ўртасида қандайдир умумийликни кўради ва кўпинча уларни бир-бирига тамсил тарзида тасвирлайди. Табиатга хос сифат ва атамалар инсон билан боғлиқ фикр-мулоҳазаларни ифодалашда восита ролини ўтайди.

Огаҳий шеърӣтидаги пейзажнинг асосини муайян фасллар васфиға бағишланган асарлар ташкил қилади. Унинг баҳор мавсуми манзарасини тасвирлаб ёзган шеърларида гўзаллик мадҳ этилиб, шоир инсонларни ҳаётгўзаллигидан баҳраманд бўлишга, уни кадрлашга

чакиради. Юртидаги гулзор ва чаманзорлар гўзаллигидан чексиз фахрланган шоир лирик қаҳрамони юксак ватанпарварлик туйғулари эгаси сифатида намоён бўлади. Табиатнинг оромбахш манзаралари лирик қаҳрамон қалб кечинмалари билан боғлиқликда ифодаланади.

Баҳорга оид шеърларида кўпинча шодлик ва кўтаринкилик руҳи етакчи ўрин тутса ҳам, айрим ўринларда тушқунлик, норозилик туйғулари ҳам кузатилади. Лирик қаҳрамоннинг маҳзун ҳолати ифодаланган бундай шеърларда ижтимоий масалаларга кўпроқ эътибор қаратилган.

Огаҳийнинг бир туркум шеърлари киш фасли тасвирига бағишланган бўлиб, унда қаҳратон совуқнинг келтириб чиқарадиган азоб-укубатлари қаламга олинади. Киш тасвири ва унинг ранжу аламларининг бир қисми шоирнинг шахсий кечинмалари билан боғлиқ бўлиб, уларда Огаҳийнинг совуқ, ёлғизлик, касаллик туфайли умрининг охириги йилларида чеккан изтироблари тасвирланади.

Табиатнинг маълум бир лавҳаси ёки манзараси адиб каламида поэтик образ шаклига киради ва унинг бадиий мақсади йўлида хизмат қилади. Бундай образлар лирик қаҳрамон ички кечинмалари, руҳий ҳолати ва қалб тугёнларини тасвирлашда муҳим ўрин тутди.

Шоир ижодида пейзаж билан боғлиқ поэтик образларнинг бир туркуми маъшуканинг ташки гўзаллигини тасвирлаш учун хизмат қилади. Баъзи ўринларда маъшуқа ташки қиёфаси табиат гўзалликларидан ҳам устун саналади. Табиат билан боғлиқ поэтик образлар Огаҳий лирикасида илоҳий ишқ кечинмаларини акс эттиришда ҳам санъаткорлик билан қўлланилади.

Пейзаж билан боғлиқ образлар шоирнинг ўз замонаси билан боғлиқ фикр-туйғуларни акс эттиришда ҳам муҳим ўрин эгаллаб, Огаҳий ўзи яшаб турган муҳитга нисбатан муносабатини кўпинча бу образлар воситасида тасвирлайди. Шоир ўз замонаси ва замондошларида учрайдиган айрим зиддиятли жиҳатларни пейзаж билан боғлиқ образлар орқали юксак маҳорат билан акс эттиради.

ХУЛОСА

Ёзма адабиётнинг асрлар оша тараққий этиб келаётган анъаналари мавжуд бўлиб, улардан бири мифологик ва диний-тарихий образларга ижодкорларнинг маълум бир ғоявий-эстетик мақсадда мурожаат этишидир. Бу образларнинг айрим белги ва хусусиятлари мумтоз шеърятда рамзга айланиб кетган. Шоирларимиз уларга ишора қилиш орқали маънавий гўзаллик, таълим-тарбия ҳақида сўз юритишган, ҳаётий муаммолар ҳақида фикр юритишган, ошиқ ва маъшуканинг турли ҳолат, кечинмаларини ифодалашган.

Ҳар бир шоир ўз асарларининг мазмунан теран, мантқан пурмаъно, рухан таъсирчан ва шаклан ихчам бўлишини таъминлаш мақсадида мавжуд анъанага мурожаат қилади, уни ижодий ўзлаштиради, муайян даражада кенгайтиришга ҳаракат қилади. Огаҳий ижодида ҳам анъанага муносабат ўзига хос тарзда кечади.

Огаҳий лирикасида фаол қўлланилган мифологик ва диний-тарихий образларнинг фольклор ва ёзма адабиётдаги генезиси, эволюцияси, шоир лирикасида қўлланилиш сабаблари, санъаткорнинг бундан кўзлаган мақсадларини ойдинлаштириш орқали анъанага индивидуал муносабатини тайин этиш, ижодкор шеърятининг бадий ўзига хослигини таҳлил этиш мумкин.

Олиб борган кузатиш ва киёсий таҳлилларимиз куйидаги умумий хулосаларга келиш имконини берди:

Огаҳий бадий маҳорат жозибасини кучайтириш, шеърларининг халқ руҳи ва қалбига ҳамоҳанг бўлиши ҳамда ҳаёт билан узвий боғланишини таъминлаш мақсадида фольклор образларидан поэтик восита сифатида фойдаланган.

Халқ оғзаки ижоди образларининг Огаҳий шеърятдаги талқини ва ўрнини белгилаш шуни кўрсатадики, фольклор XIX аср ўзбек адабиётининг ҳам ғоявий-эстетик тараққиёти ва тақомилида муҳим манба бўлиб хизмат қилган. Фольклор образларининг ёзма адабиётга таъсирини Огаҳий лирикаси мисолида ўрганиш адабиётдаги поэтик анъана ва ўзига хослик масалаларини тадқиқ этишга ёрдам беради.

Ўзбек фольклоридagi мифологик ва демонологик образларнинг Огаҳий талқинида муайян семантик ўзгаришларга учраганини халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт билан киёсан ўрганиш шоир поэтик услубининг ўзига хослигини тўғри белгилашга ёрдам беради. Ўзбек адабиётдаги образ, услуб ва анъана муаммоларини тушуниб етишга кўмаклашади.

Огаҳийнинг анъанавий образлардан ижодий фойдаланишдаги ўзига хос маҳоратини илмий асослаш адабий жараённинг тақомиллашиши, XIX аср ўзбек адабиётига хос жиҳатларни аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Тил бойлиги ва гўзаллигидан санъаткорона фойдаланган шоир ташбех, талмех, таносиб, тажохули ориф, такрор, зулкофиятайн, мувозана, истиора, муболаға, ирсолу масал ва бошқа бадиий санъатларни қўллаб, уларни фикр ва ғояни ёрқинрок бадиий ифодалаш учун хизмат қилдиради. Бу сингари шеърӣ санъатларнинг мумтоз адабиётдаги кўринишларини Огаҳӣй лирикаси мисолида таҳлил этиш ўша давр адабиётининг ўзига хос кирраларини ёритишга асос бўлади.

Анъанавий образларнинг муайян қисми ислом дини билан боғлиқдир. Мазкур образларнинг истиоравий-мажозий моҳиятини Огаҳӣй ижоди мисолида ўрганиш адабиётдаги миллий оҳанглари, Қуръоннинг адабиётдаги синтезини, маълум бир даврда ўзлаштирилиш даражасини, шоир лирикасидаги исломий маърифат изларини англаб этишда муҳим омилдир. Бу эса Огаҳӣйнинг ижодкор сифатида шаклланишига таъсир кўрсатган омиллар ўрнини белгилашга ёрдам беради.

Огаҳӣй шеъриятида Исо, Юсуф, Айюб, Нух, Сулаймон каби пайғамбарлар; Қорун, Искандар, Мажнун сингари тарихий-адабий қаҳрамонлар образлари фаол иштирок этади. Шоир уларнинг ўзига хос етакчи сифатларидан маълум бир бадиий мақсадда фойдаланган. Диний-тарихий сиймолар образлари Огаҳӣй лирикасининг ўзига хослигини таъминлашда катта ўрин тутди.

Мифологик образлар халқ дунёкараши, эътиқодлари, этнографияси билан боғлиқ бўлиб, уларнинг оғзаки шаклдан ёзма шаклга силжишини кузатиш, огаҳӣйона поэтик талқинларини тадқиқ этиш ўзбек адабиёти тарихий тараққётнинг барча bosқичларида, хусусан, XIX асрда ҳам фольклор билан узвий боғлиқликда тараккий этганини кўрсатади.

Огаҳӣй мумтоз адабиётимиз тасаввуфий мангигага хос анъананинг ҳам ижодий давомчиси саналиб, унинг лирик қаҳрамони илоҳӣй гўзаллик ошиғидир. У садокат, халоллик, иймон, эътиқод, ирода, сабру қаноат, хокисорлик, фақирлик, бардош, шукр, гўзаллик, инсоний нафосат, латофат сингари туйғулар эгасидир. Бундай сифат ва хусусиятларни акс эттиришда шоир анъанавий образлардан санъаткорона фойдаланди.

Огаҳӣй лирик шеъриятида анъанавий образлар воситасида гўзал бадиий лавҳалар яратилди. Лирик қаҳрамоннинг орзу хаёллари, кайфияти, кечинмалари, руҳий-маънавий оламини ифодалашда мазкур образлар муҳим ўрин тутди. Улар орқали ошиқнинг зоҳирӣй ва ботинӣй сифатлари, покиза инсоний туйғулари улуғланади.

Хуллас, анъанавий образлар Огаҳӣйга хаётни теран фалсафӣй тадқиқ этиш, бадиий тасвирлаш учун бой фикр, ғоялар тақдим этган. Шоир мушоҳадасида сайқал топган бу образлар романтик бўёқларни кучайтириш, содда ва раvon услубининг намоён бўлишида, чуқур фалсафӣй хулосаларни камол топтиришда муҳим аҳамият касб этган.

Шоир ижодида пейзаж тасвирига бағишланган лирик асарлар муҳим ўрин тутди. У ўз ижоди намуналарида ҳар бир фаслнинг ўзига хослигини тараннум этувчи кўпгина шеърлар яратган. Бундай шеърлар шоирнинг оламга, одамга, табиатга ва жамиятга бўлган муносабатини ўрганишимизга ёрдам беради.

Шубҳасиз, Огаҳийнинг табиатнинг турфа хил манзара ва лавҳалари акс эттирилган шеърлари мумтоз адабиётимиздаги пейзаж тасвирига бағишланган лириканинг энг гўзал намуналаридир.

42. Комилов Н. «Ахтарин ашк этдию...» // Алишер Навоий. Фазаллар, шархлар. - Т.: 1991. - Б. 109-115.
43. Комилов Н. «Эрур кўнгулда сафо ишк...» // Алишер Навоий. Фазаллар, шархлар. - Т.: 1991. - Б. 115-121.
44. Коровкин Ф.П. Қадимги дунё тарихи. - Т.: «Ўқитувчи», 1989. - 252 б.
45. Кор-оглы Х. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Иран и Азербайджана. - М.: «Наука», 1983. - 336 с.
46. Крачковский И.Ю. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейле в арабской литературе // Алишер Навои. - М.-Л.: 1946. - С. 48-56.
47. Кулса гул - йиғласа дур. Эртақлар. Ўзбек халқ ижоди. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. - 348 б.
48. Лафасий. Тазкираи шуаро. – Урганч: 1992. - 69 б.
49. Максетов К. Фольклор хэм адабият. – Нокис: 1975.
50. Малика айёр. Достон / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. - Т.: ЎзФан, 1988. - 108 б.
51. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. К.1. - Т.: Ўрта ва олий мактаб, 1963. - 739 б.
52. Маллаев Н.М. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1974. - 383 б.
53. Миф, фольклор, литература. - Л.: «Наука», 1978. - 250 с.
54. Мифы народов мира. Т.1. -М.: Сов. Энцикл., 1980. -672 с.
55. Мунис Хоразмий. Сайланма. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1980. -368 б.
56. Муродов О.М. История и этнография Средней Азии. - Душанбе: Ирфон, 1991. -296 с.
57. Навоий. Мукамал асарлар тўплами. XX томлик. Т. III. Хазойин ул-маоний. Фаройиб ус-сиғар. - Т.: «Фан», 1988. - 616 б.
58. Навоий. Мукамал асарлар тўплами. XX томлик. Т.IV. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. - Т.: «Фан», 1989. - 560 б.
59. Навоий. Мукамал асарлар тўплами. XX томлик. Т.V. Хазойин ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. - Т.: «Фан», 1990. - 544 б.
60. Навоий. Мукамал асарлар тўплами. XX томлик. Т.VI. Хазойин ул-маоний. Фавоид ул-кибор. - Т.: «Фан», 1990. - 568 б.
61. Навоий. Мукамал асарлар тўплами. XX томлик. Т.VII. Хамса: Ҳайрат ул-аброр. - Т.: «Фан», 1991. - 392 б.
62. Навоий. Лисон ут-тайр. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. - 464 б.
63. Навоий. Мукамал асарлар тўплами. XX томлик. Т. IX. Хамса: Лайли ва Мажнун. - Т.: «Фан», 1992. - 356 б.
64. Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо // Мукамал асарлар тўплами. XX томлик. Т. XVI. - Т.: «Фан», 2000. - 99-197 б.
65. Навоий. Тарихи мулкуи Аҷам. // Мукамал асарлар тўплами. XX томлик. Т. XVI. - Т.: «Фан», 2000. - 197-261 б.

66. Нурмухаммедов М.К. Сказки Пушкина и фольклор народов Средней Азии. - Т.: «Фан», 1983. - 50 с.
67. Огахий. Таъвиз ул-ошикин. - Т.: «Фан», 1960. - 648 б.
68. Огахий. Асарлар. У I жилдлик. Ж.1. Девон. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1971. - 391 б.
69. Огахий. Асарлар. VI жилдлик. Ж.2. Девон. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. - 424 б.
70. Огахий асарларининг тавсифи / Тузувчи Ғанихўжаев Ф. - Т.: ЎзФан, 1986. - 123 б.
71. Огахий. Ишқ аҳлининг тумори. Танланган асарлар. - Т.: «Мерос», 1991 - 320 б.
72. Огахий абадияти. (Маколалар, эсселар) / Ал-Хоразмий номли Урганч; давлат ун-ти, Хоразм Маъмун академияси. - Т.: «Ўзбекистон». 1999. - 152 б.
73. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1976. - 168 б.
74. Оқ олма, кизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. - 280 б.
75. Пирназаров М. Поэтик жанрлар типологияси. - Т.: «Фан», 1989. - 122 б.
76. Померанцева Э.В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. - М.: «Наука», 1975. - 191 с.
77. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. - Л.: Изд. ЛГУ, 1946. - 340 с.
78. Рабғузий. Қисаси Рабғузий. К.1. - Т.: «Ёзувчи», 1990. - 240 б.
79. Рабғузий. Қисаси Рабғузий. К.2. - Т.: «Ёзувчи», 1991. - 272 б.
80. Расулов Х. Ўзбек классик шеърятисида халқчиллик. - Т.: «Фан», 1982. - 136 б.
81. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. - Т.: «Фан», 1995. - 155 б.
82. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. - Ленинобод, 1972. - 180 б.
83. Раҳмонов М. Ўзбек театри. - Т.: «Фан», 1975. - 288 б.
84. Русская литература и фольклор. XI-XIII вв. - Л.: «Наука», 1970. - 432 с.
85. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. - 214 б.
86. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. - Т.: «Ёш гвардия», 1987. - 156 б.
87. Сакали М. Туркменский сказочный эпос. - Ашхабад: Изд. АН Туркм. ССР, 1956. - 155 б.
88. Саримсоқов Б.И. Эпик жанрлар диффузияси// Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. - Т.: «Фан», 1981. - Б. 67-83.
89. Саримсоқов Б.И. Ўзбек маросим фольклори. - Т.: «Фан», 1986. - 226 б.

132. Ганихўжаев Ф. «Таъвиз ул-ошикин» девони ва унинг илмий-танкидий матни: Филол. фанлари д-ри ... дис. автореф. - Т.: 1998. - 48 б.
133. Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва таракқиёти. Филол. фанлари д-ри ... дис. автореф. - Т.: 1995. - 52 б.
134. Ҳусанов Н.А. XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик-семагик ва услубий хусусиятлари: Филол. фанлари д-ри ... дис. автореф. - Т.: 2000. - 34 б.

II. МАҚОЛАЛАР

ҒАФУР ҒУЛОМ – НАВОИЙ ИЖОДИ ТАДҚИҚОТЧИСИ

Ғафур Ғулом мумтоз адабиётнинг Низомий, Атоий, Лутфий, Жомий, Навоий, Машраб, Нодира, Огаҳий, Муқимий, Фуркат, Аваз ва бошқа кўплаб шоирлари ижодига улкан эҳтиром билан караган, улар ижодини теран ўрганиш ва тарғиб қилишга рағбат билдирган. Академик Ғафур Ғулом икtidорига хос мазкур жиҳатларга эътибор берган адабиётшунос С.Мамажонов ҳақли равишда: «*Ўзбек адабиёти тарихида бирор йирикроқ ижодкор йўқки, улар тўғрисида Ғафур Ғулом ё у, ё бу даражада ўз фикр-мулоҳаза ва баҳосини айтмаган бўлсин*»¹, деб таъкидлайди. Таникли навоийшунос А.Ҳайитметов эса унинг турли йиғин, анжуман, адиблар билан суҳбатларида Навоий, Муқимий каби шоирларнинг юзлаб байтлари ўз илмий шарҳини топиши ҳақида тўхталиб: «... мақолаларида ана шу суҳбатларнинг ёқимли бўйи келиб туради»², деб ёзади.

Ғафур Ғуломнинг Алишер Навоийга бўлган муносабати турли йилларда яратилган тадқиқот (маъруза)лари, айрим замондош адиблар, хусусан, Ойбекка муносабатида ёрқин ифодасини топган. Улар XX асрнинг 40-йилларидан 70-йилларининг иккинчи ярмигача бўлган даврда юзага келганлиги боис ўша даврларда адабиёт-санъат олдида турган вазифалар кўлами, навоийшуносликнинг ривожланиш босқичларига хос хусусиятлар, тадқиқотчи қарашларининг такомилли каби масалалар назарда тутилди.

Ғафур Ғулом Ўзбекистон ёзувчиларининг 1939 йил 23-27 апрелда бўлиб ўтган II съездида «*Фольклордан ўрганайлик*» мавзусида маъруза қилган (11 т. 39-81 б).

У ўз сўзида Алишер Навоий «*Хамса*»сида ўзини «*халқнинг бахшисиман*», деганига таяниб, «бахши» сўзини фаол истеъмолга киритишни дадил ёқлайди. Ёзма адабиётдан фольклорга ўтган баъзи сюжетлар ҳақида тўхталар экан, Алишер Навоийнинг «*Фарҳод ва Ширин*» достони билан унинг халқ вариантини киёслайди. Достонларнинг миллий маҳдудликдан батамом холи эканлигига диққат қаратади.

Навоий «*Фарҳод ва Ширин*» достонини ёзишда фольклордан кенгайрилган бўлса, бу достоннинг халқ вариантлари асосида Навоий достонларининг сюжети ётишини таъкидлаб ўтади. Навоий достонида меҳнатсеварликни, меҳнат аҳлига чуқур эҳтиромни кўрган тадқиқотчи

¹ Мамажонов С. Услуб жиҳолари. - Т.: Адабиёт ва санъат. 1972 - Б 153

² Ҳайитметов А. Мумтоз адабиётимиз билимдони // Адабий меросимиз уфқлари. - Т.: «Ўқитувчи» 1997. - Б55.

Фарход образида она заминни нопок кимсалардан поклаш қудратини кўради. Икки қалб муҳаббатидоги реал ишқ талқинларига, меҳнат ва садоқат мавзусига диққат қаратади. Шу маънода Фозил Йўлдош ўғли вариантдаги оптимистик хотимага алоҳида эътибор билан қарайди. Навоийни «*улуғ адиб, шоир ва олим*», деб таърифлаган Ғафур Ғулом «*Хамса*»га кирган дostonларнинг қўллаб ҳикояларидаги фантастик улуғворликни «*ақъларни шоширар даъ аждада*», мукамалликни «*санъат тожиди гавҳар*», деб таърифлайди. Навоийни эса «*халқнинг улуғ ижодкори*», деб баҳолайди. Ёзма адабиёт маданияти эришган улкан ютуқлардан фаол истифода этишга, адабиётнинг ҳар иккала шохобчасини ривожлантиришга даъват этади.

Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллик юбилейига бағишланган анжуманда сўзлаган «*Навоий ва замонамиз*» (1948 й.) номли маърузасида «*ўзбекнинг улуғ шоири*», «*инсон фарзанди*»нинг жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссаси, ижодий тафаккурининг диапозони, фидоийлиги муносиб баҳоланган. Улуғ мутафаккир асарлари руҳига сингдирилган инсонпарварлик, адолат, дўстлик, илм-маърифат каби Ғафур Ғулом алоҳида тўлқинланиб, ифтихор билан сўзлайди.

1955 йилда ёзган «*Ойбек ёзувчи ва олим*» номли мақоласида ўзбек адабиёти ва адабиётшунослиги раvнакига муносиб ҳисса қўшган Ойбекнинг «*Навоий*» романи муваффақиятини таъминлаган омил сифатида муаллифнинг Навоий яшаган давр ва шоир меросини теран ўрганганлигини санайди. Ғафур Ғулом «*Навоийнинг адабий мероси*», «*Улуғ мутафаккирнинг ҳаёти ва ижод йўли*», «*Навоий идеяларининг кенглиги*» каби Ойбек мақолаларининг илмий-назарий қимматини юксак санайди. Ойбекнинг илмий асарлари навоийшуносликнинг ривожланишида алоҳида ўрин туттишини эътироф этади.

Англашиладики, Ғафур Ғулом ўз даври адабий-илмий жамоатчилиги ижодини, адабий жараёни фаол кузатиб борган. Ўрни билан уларга ўз муносабатини билдирган ҳозиржавоб мунаққид ҳамдир.

Навоий комитасининг X анъанавий илмий сессиясида улуғ шоир таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан Ғафур Ғулом «*Буёқ устоз*» (1966 й.) номли маъруза билан чиқди. Бу анжуманни «*халқ маданиятининг байрами*», деб атаган Ғафур Ғулом Навоийнинг туркий тил ва адабиёт ривожига қўшган муносиб ҳиссасига, зуллисонайнлик маҳоратига алоҳида эътибор беради. Она тилидаги адабиётни ривожлантириш, унинг имкониятларини кенгайтиришдаги Навоийнинг алоҳида фидоийлигини улуғлайди.

Йигирма етти йил давомида Навоий шахсияти ва ижодига муттасил эътибор бериб келган Ғафур Ғулом ижодини кузатар эканмиз, у бирор марта ўз-ўзини такрорламаслиги, ҳар гал илмий жамоатчилик

хузурига масаланинг янги бир киррасини кашф этиш – янги бир гап айтиш учун чикканлигининг гувоҳи бўламыз. Бу ҳол олимнинг муттасил изланганлиги, Навоидан мудом рағбат олгани, олимлик масъулиятини теран ҳис қилгани билан изоҳланади.

Ғафур Ғулом шарқшунос олимлар: В.В.Бартольд, А.С.Самойлович, Е.Э.Бертельс, А.К.Боровьков, С.Е.Малов, Н.Ю.Якубовский, А.А.Семёнов, Ҳ.Орасли, Б.Қорриев, А.Мирзоев, Ш.Абилов каби татар, озарбайжон, туркман, тожик, рус олимларининг Навоий ижоди муҳим масалаларига бағишланган тадқиқотлари билан яқиндан таниш бўлган. Ўзининг салкам ўттиз йил давомидаги Навоий комитасидаги фаолиятида Иззат Султон, Воҳид Зоҳидов, Воҳид Абдуллаев, Максуд Шайхзода, Ҳоди Зариф, Порсо Шамсиев, Ҳамид Сулаймонов, Ғулом Каримов, Абдуқодир Ҳайитметов, Суйима Ғаниева каби навоийшунослик фанининг асосчилари билан ҳамкор-ҳамнафас ишлади. Барчасининг ижодларини синчковлик билан кузатиб борди, ўрни билан уларнинг фикр-мулоҳазаларига таяниб иш кўрди. Шу боис ҳам Ғафур Ғуломдай Навоий ижодининг зукко тадқиқотчиси билдирган аксарият фикр-мулоҳазалар бугун ҳам ўз қимматини сақлаб турибди.

*«Бадий тафаккур ва адабий
жараён» тўплами. – Тошкент,
2003*

ПУРШУКУҲ АНЖУМАНДАГИ НУТҚ

Академик Ғафур Ғулом Абдурахмон Жомий таваллудининг 550 йиллиги муносабати билан Қобул шаҳрида ўтказилган халқаро олий анжуманда (1964 йил) «*Шарқнинг буюк шоири ва мутафаккири Абдурахмон ибн Аҳмад Жомий*» (11 т. 298–316 б.) мавзусида нутқ сўзлаган эди. «*Мен Шарқ шоириман. Шунинг учун Шарқ классикларининг ҳаммаси менинг хеш-ақраболарим*», деб ифтихор этган шоир бекиёс фарзандлик муҳаббати ва шавкига тўлиб, тўлқинланиб сўзлайди. «Ҳали бешикда ётар эканман, онам Ҳофиз, Жомий, Навоий ва Фузулий ғазалларидан хониш қилиб, мени аллаларди. Табиийки, уларнинг асарлари она сути билан бирга конимга сингиб, жисму руҳимга сайқал берарди», деб ўзининг мумтоз адабий мерос ва анъаналар руҳида тарбияланганлигини таъкидлайди.

Жомий ижодий меросининг кудрати, нозиктаъбликдаги буюклик хислати, инсоний фалсафаси, «забардаст карвонларни хансиратиб кўювчи» жилд-жилд асарларидаги ранго-ранглик, санъаткорлик ва теран ботиний мазмунни чуқур хис этган Ғафур Ғулом ундан шеърый маҳорат сирларини ўрганган. «...мен ҳамиша унинг тавсифи ва таъриффи андишасидаман, унинг устодлиги олдида ўз шогирдлигимни ожиз деб биламан», дея эътироф этади. Бу шунчаки кўтаринкилик билан айтилган мадҳ бўлмай, балки Жомий даҳосининг мавжуд васфларидан коникиш сезмаган, унинг бекиёс кўламини англаб етган, шу манбадан маънавий-руҳий мадад олган XX аср ўзбек файласуф шоирининг қалб амри билан айтилган дил сўзлари эди.

Ғафур Ғулом маъруза мукаддимасидаги таъриф ва эътирофларга Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «*Бобурнома*» асаридан олинган куйидаги фикр билан якун ясайди: «*Муллонинг жаноби андин олийроқдирким, таърифқа эҳтиёжи бўлмай*».

Маърузачи шундан кейин «*XV аср адабиёти ва санъати осмонда қўш офтоб*» - Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ўзаро муносабатлари мисолида умуман, Жомий ва ўзбек адабиёти масаласи хусусида тўхталади. Ғафур Ғулом бадий адабиётдаги устоз-шогирдлик анъанаси, зуллисонайнлик фонида Жомий ва Навоий яратган асарларнинг манбалари, фалсафий асослари халқ ижодидан озикланишига диққат қаратади. Бу улуғ зотлар ўртасидаги ажралмас дўстлик, ўзаро ҳурмат ва муҳаббат, ҳамдардлик ва ҳамкорлик заминида униб кучга тўлган самимий кардошлик муносабатлари, орзу-истаклар яқинлиги, интилиш ва олий мақсадлар бирлигида кўради.

Давр тарихий шароитига мурожаат қилиб замонларни қиёслаш услуги Ғафур Ғуломнинг ушбу нутқида ҳам кузатилади. Бадий адабиётдаги икки тиллилик тамойили Хуросоннинг этник таркибини

форсиғуй ва туркиғуй халқлар ташкил этганлиги, зуллисонайнлик иккала халқ ижодкорларининг ўзаро яқин муносабатларини таъминлаганлигини айрим мисоллар асосида эслаб ўтади. Мавлоно Лutfий ва Жомий дўстона ижодий муносабатлари Алишер Навоийнинг «*Мажolis un-nafois*» тазкирасига таяниб асосланади. Ораларида йигирма етти ёш фарқ борлигига қарамасдан Жомий ва Навоий ўртасида бўлган самимий дўстлик ва ижодий ҳамкорликка бунинг монелик қилмаганлиги хусусида сўзлар экан, Ғафур Ғулом: «У шундай дўстлик эдики, жаҳон адабиёти тарихида унинг назири кам топилди», дейди.

Маърузачи Навоий ва Жомий муносабатлари хижрий 873 (мелодий 1469)да бошланиб, хижрий 881–882 (мелодий 1477–1478)дан кейин янада мустаҳкамланганлигини қайд этади. Агар биринчи сана Навоийнинг мухрдорлик масъулиятли вазифасига тайинланганлиги, иккинчиси эса Навоийнинг Жомий бошчилигидаги нақшбандия тарикатини қабул қилиши билан боғлиқлигини эсласак, ижтимоий, диний-тасаввуфий ва адабий ҳамкорликка боис бўлган сабаблар тўғри изоҳланганлиги ойдинлашади. Ғафур Ғулом келтирган далиллар Жомий ва Навоий ўртасидаги кўп киррали ва узок муддатли дўстлик муносабатларининг шакли, ифодаси билан боғлиқ қизиқарли лавҳаларни кенгрок, аниқрок тасаввур этиш, ишончли тарзда кўрсатиш имконини беради.

Улар ўртасида ижодий ҳамкорликнинг вужудга келишини маърузачи ҳар иккала шоирнинг дунёқарашидаги, ғоявий-эстетик тамойилларидаги яқинлик, шоирлик бурчи ва адабиёт-санъатнинг вазифаларини тушунишдаги ўхшашлик, идеалларидаги монандликда кўради. Жомий ўғит ва маслаҳатларининг Навоий томонидан бажону дил қабул қилиниши, Навоийнинг истак ва таклифларидан Жомийнинг мамнун бўлгани «*Хамсат ул-мутаҳаййирин*» сингари самимий дўст хотирасига бағишланган махсус асардаги тарихий фактлар асосида кўрсатилади. Навоий устозни «алар» деб эҳтиром билан эъзозласа, ўзи ҳақида сўзлаганида «фақир» дея камтарона мақомда туради.

Жомий ғазалларининг «*Фотиҳат ул-шабоб*», «*Воситат ул-уқд*», «*Хотимат ул-ҳаёт*» кабилида уч девонга бўлиниши Навоийнинг таклифига кўра бўлганидек, «*Ҳазойн ул-маоний*» даги девонларнинг ҳар бириси «*бир исм била мумтоз*», ҳар қайсиси «*бир лақаб била жилвасоз*» бўлиши Жомийнинг таклифига мувофиқ бўлган. Бир-бирининг маслаҳату кўрсатмаларига зўр ҳурмат, эҳтиром, ўтқир зехн, улкан қобилият, бемисл истеъдодларига эътирофни кўрган Ғафур Ғулом уларни «*бири бирига устоз, бир-бирига шогирд*», деб баҳолайди.

Ғафур Ғулом Жомийнинг «*Сибҳат ул-аброр*» дostonи хотима-сидаги Навоий ҳақидаги мулоҳазалари, мактубларидаги эҳтироми,

«Юсуф ва Зулайхо» достони хотимасидаги шоирнинг фаҳму идроки, ижод-фаолиятидаги мардоналик ва шердиллик ҳақидаги тасвирлар баёни, «Лайли ва Мажнун» достони муқаддимасидаги мадҳлар, шунингдек, «Ҳафт авранг» дostonларининг сўнггиси «Хиротномаи Искандарий» даги юксак баҳоярга таяниб фикр юргизади. Шу тарзда Жомий Навоийнинг инсоний хислатларидан зўр коникиш ҳамда руҳ олгани, ижодини юксак баҳологанлигини ишончли далиллайди.

Айни пайтда маърузачи Навоийнинг эътирофларига, «Хамса»ни: «назар солди, очиб, варақ бар варақ» танишиб чиққанлиги, таҳсину дуолар қилганлигига асосланиб, Жомий Навоий «Хамса»си тилини тушунган, деб бемалол айта оламиз, деган хулосага келади. Навоийнинг айрим туркона ғазалларига кофия, радиф ва вазни тўла саклаган ҳолда Жомийнинг форсча назира боғлаганлиги далилини келтирган Ғафур Ғулом устознинг ғазални тушунмасдан туриб унга назира боғламаслиги тайин эканлигини алоҳида уқтиради. Чамаси, бу билан ҳам каноатланмайди, шекилли, Е.Э.Бертельснинг ҳакли эътирофини ҳам келтиради: «Жомий ўзи ўқиб чиқмаган (бўлса) Навоий «Хамса»сига бу қадар юқори баҳо беришдан ўзини сақлар эди». Шу тарзда Жомийнинг ўзбек тили ва адабиётига бўлган катта хурмати, дўстона муносабатини келтириб чиқаради.

Ғафур Ғулом бу икки мутафаккир тез-тез ҳамнишин бўлиб, маслаҳатлашиб, ижодий фикр алмашиб турганлигини Жомийнинг «Ҳафт авранг» дostonлари устида кизгин иш олиб бораётган бир даврда Навоийни ҳам «Хамса» ёзишга руҳлантиргани, ижодий ишни тугатган ҳамона шогирднинг устоз фикрини олишга ошиққанлиги билан қувватлайди.

Маърузачи Навоий «Хамса»сининг биринчи, тўртинчи ва бешинчи дostonлари дебочаларида Жомийнинг аксарият асарлари ўз даври шеърят ва илмининг энг гўзал намуналари сифатида баҳоланганлигини эслатади. Шунингдек, «Хамса»га кирган ҳамма дostonларда беистисно тарзда Жомий мадҳига махсус боблар ажратилиб, унинг буюк шоир, улуғ инсон сифатида баҳоланганлигини алоҳида таъкидлайди.

Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб» сингари кўпгина машҳур асарлари, лирик меросида Жомий номининг ҳурмат ва самимият билан тилга олиниши Ғафур Ғуломнинг синчков нигоҳидан четда қолмайди.

«Уларнинг ижодхонаси бир-биридан нур оларди», дея таъкидлаган маърузачи Жомий ва Навоий ўртасидаги мустаҳкам ижодий ҳамкорлик, инсоний яқинликни назарда тутди.

Алишер Навоийнинг устозга бўлган чексиз хурмати ифодаланган «Хамса» ул-мутаҳаййирин» асарига алоҳида тўхталган Ғафур Ғулом

ундаги ноёб факт ва далилларнинг кимматини юксак баҳолайди. «*Шарқ адабиётида биринчи бўлиб, Навоий Жомий ижодиётининг улугворлигини чуқур ҳис этди*», деганида маърузачи тўла ҳақли эди.

Жомий адабий меросининг кўпгина ўзбек шоирлари, жумладан, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Мунис, Огаҳий, Муқимийлар учун маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилганлигидан сўзлаган нотик мазкур фикрни қувватлаш учун «*Бобурнома*»да Жомий номи катта эҳтиром билан тилга олингани, XIX асрнинг машҳур шоири Огаҳий «*Юсуф ва Зулайхо*», «*Саломон ва Абсол*» асарларини таржима қилганлигини далил сифатида келтиради. Шунингдек, Тошкентдаги Ғуломия матбаасида «*Ҳафт авранг*», «*Шарҳи мулло*», «*Баҳористон*» асарларининг тўлиқ ҳолда нашр этилганлиги (1914 й.)ни кайд этади. Е.Э.Бертельснинг Жомий ҳақидаги монографияси, Шоислом Шомухаммедовнинг «*Жомий*» рисоласи, П.Шамсиевнинг «*Жомий ва Навоий*» китоби, Беруний номидаги Шарқшунослик институти томонидан тайёрланган Жомийнинг кўлэмалари каталоги, Ўзбекистон Фанлар Академияси томонидан нашр этилган «*Рисолаи мусиқий*» асарлари, Душанбе ва Москва шаҳарларида нашрга ҳозирланган бир неча жилдлик Жомий асарлари юбилейга армуғон этилганлигини алоҳида таъкидлайди.

Илмий анжуман ташкилотчиларига Ғафур Ғулом Мавлоно Жомийнинг Навоийга ёзган мактублари – дасхатидан олинган фотонусхалардан бир нечасини, «*Рисолаи мусиқий*» асарининг Ўзбекистонда нашр этилган нусхасини камоли хушвақтлик билан тақдим этади. Жомийнинг номини Ҳомер, Фирдавсий, Низомий, Навоий каби жаҳон адабиёти тарихидаги улкан сиймолар қаторида санайди. Пуршукӯх анжуман минбаридан туриб: «*Жомий фақат бир миллатга хос шоир бўлмай, барча инсониятга дахлдор шоирдир... Биз ўзбеклар ҳам Жомийни ўз шоиримиз деб биламиз*», деб ифтихор этади.

Ғафур Ғулом Жомий асарларининг кенг тарзда тадқиқ этилиши, тарғиб қилиниши, муборак номининг абадийлаштирилиши халқлар дўстлиги ва осойишталикка хизмат қилади, инсоннинг маънавий-эстетик камолотини таъминлайди, деб билади.

Ғафур Ғулом маърузасида кўпроқ эътибор Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий муносабатлари мазмунига қаратилган, публицистик пафос кучли, ўзаро ижодий ҳамкорликнинг бутун боблари батафсил тасвирланмаганлиги анжуман минбарига мўлжалланганлиги билан изоҳланади. Шунга қарамаздан, 70-йиллар адабиётшунослиги даражасидан, адабиёт-санъат олдидан турган вазифалар кўламадан келиб чиқилса, маърузанинг кенг ва теран мазмуни тадқиқотчининг салоҳиятидан, изланувчанлигию асосли шарҳларидан, икtidори ва энг муҳими, Жомийга эҳтиромидан гувоҳлик беради.

Жомий ижодини теран ўрганиш ва тарғиб қилишга рағбат билдирилган пурушуқуҳ анжуманда сўзланган нутқ орадан қирқ йилдан ортиқ муддат ўтганига қарамасдан ўз қимматини тўла сақлаб келаётганлигининг сири ҳам ана шунда бўлса, ажаб эмас.

*«Жомий ва ўзбек адабиёти»
халқаро илмий анжуман
материаллари.- Тошкент, 2005.*

АВЛОДЛАР ЭҲТИРОМИГА САЗОВОР АЛЛОМА ШОИР

Ўзбек адабиёти ривожига улкан ҳисса қўшган, уни янги тараққиёт поғонасига кўтарган, ўзининг серқирра ижодий мероси билан маданиятимиз тарихида чуқур из қолдирган ижодкорлардан бири Муҳаммад Ризо Эрнийёзбек ўғли Огаҳий (1809–1874)дир. Унинг юксак бадиият намунаси бўлган лирик шеърлари, халқимиз тарихини ёритувчи тарихий асарлари ва таржималари асрлар оша китобхон маънавий-руҳий камолотига хизмат қилиб келмоқда. Зотан, унинг асарларида ахлоқий поклик, маънавий етуклик, ботиний гўзаллик, ҳаётсёварлик, инсонпарварлик, ишқ, вафо, ҳақиқат, адолат сингари мавзуларнинг бадиий талқини ўз аксини топган. Халқимиз ўтмишига, миллий кадриятларига чексиз ҳурмат ва муҳаббат мужассамдир.

Огаҳийнинг лирик мероси «*Таввиз ул-ошиқин*» («*Ошиқлар тумори*») девонида жамланган. Девондаги шеърлар жанрий ва ғоявий йўналишига кўра ранг-баранг бўлиб, унда мумтоз адабиётнинг 19 жанрига оид шеърлар жамланган. Шеърларнинг асосий қисмини ғазал ва мухаммаслар ташкил этади. Шоир шеърларида инсон, ҳаёт, борлик, илоҳиёт, табиат, жамият ҳақидаги фалсафий қарашлари бадиий талқин этилади. Инсоннинг турфа хил руҳий ҳолатлари, маънавий-ахлоқий юксаклиги шоирона тасвирланади. Мамлакат тинчлиги, эл-юрт фаровонлиги, миллат келажаги учун қайғуриш Огаҳийнинг бошқа турдаги асарларида бўлганидек шеърларининг ҳам асосий моҳиятини ташкил этади.

Таъкидлаш жоизки, Огаҳий ижодида автобиографик характердаги шеърлар алоҳида ўрин тутди. Бундай манзумаларида шоир ҳаётининг муайян даврига оид воқеа-ҳодисалар туфайли туғилган руҳий кечинмалар тасвирланган. Шахсий ҳаёти билан боғлиқ жиҳатлар ўзига хос тарзда ёритилган. Маълумки, Огаҳий 1845 йилда мироблик вазифаси билан сафарда юрган вақтида отдан йиқилиб, оёғи синади ва орадан маълум бир вақт ўтгач, бутунлай ётиб қолади. Шоир 1857 йилда узок давом этган касаллик туфайли ўз вазифасидан истеъфога чиқишга мажбур бўлди ва шундан кейин унинг ҳаётида ноҳушликлар бошланади.

Шоирнинг шахсий ҳаётида юзага келган бундай қийинчиликлар шоир ижодида ҳам муайян даражада ўз аксини топади. Унинг «*Қиш*», «*Касал*», «*Совуқ*», «*Ёлғиз*», «*Йиғларман*» ва бошқа шеърлари автобиографик характерга эга бўлиб, уларда шоирнинг касаллик, ёлғизлик туфайли чеккан изтироблари ўз аксини топган. «*Қотмиё совуқ*» номли ғазалида шоир шундай ёзади:

*Қуруғон жисмим ўтун янглиғ айирмоқлиғ учун
Топти сарсар елидин болтасиға даста совуқ.*

(1 т. 283 б.)

Ушбу байт шоирнинг ноёб топилмаси сифатида эътиборга моликдир. Унда лирик «мен»нинг қуриган жисми ўтинга ўхшатилади ва уни айирмоқлик учун совуқ ўзининг болтасиға дастани шамолдан ясаб олган. Бу оркали шоир совуқнинг каттиклиги, шамолнинг шиддатини ифодалайди. Шоир муболоғали тасвир ва ташбеҳ воситасида қиш ва унинг лирик қахрамон кайфиятига кўрсатган таъсирини ёритади.

Оғаҳий умрининг охиригача ижод дарди ва иштиёқи билан яшаган ноёб истеъдод эгасидир. Баъзан у кишнинг изғиринли совуғи ўз ижодига ҳам таъсирини кўрсатаётганидан изтироб чекади. Аммо ҳаёт кийинчиликлари ҳам бетоб шоирни кизғин ижоддан тўхтата олмаган.

*Ғазал айтурға агарчи қитурам саъйи валеқ,
Кўймас ўйлонғали бир мисраи баржаста совуқ.*

(1 т. 283 б.)

Баъзи ўринларда шоир ижод жараёнига, ўз-ўзига ўта масъулият билан ёндашиб, шеърларида айрим нуксонлар ҳам учраши мумкинлигини эътироф этади. Бундай ҳолларда биз шоир лирик «мен»ини ўзига ва умуман ижодга нисбатан талабчан қалам соҳиби, табиат инжикликлари ва ночорликдан нозик дили андак ранжиган оддий инсон сифатида кўрамыз:

*Оғаҳий шеъри агар ноқис эса эрмас ажаб -
Ким, онинг таъбига етқурмишдурур нуқсон совуқ.*

(1 т. 288 б.)

Байтда шоир шеърлятида учрайдиган нуксонлар қиш совуғи билан боғлаб талқин этилади. Совуқнинг шиддати бадий ижод билан боғлаб таъсирланадики, бу ҳол кишнинг инсон руҳиятига кўрсатадиган таъсирини аниқроқ тасаввур қилишимизга ёрдам беради.

Оғаҳий шеърлятида ижтимоий ҳаёт, ўз замонаси ҳақидаги қарашлар ҳам муайян даражада акс этган. Шоир ижодида ҳаёт зиддиятлари, адолатсизлик, тенгсизлик ҳақида ҳам сўз юритилади. Элюрт осойишталиги, миллат тақдири учун кайғуриш, муҳтожларга ёрдам бериш, қарам ва муруватли бўлиш сингари масалалар Оғаҳий ижтимоий қарашларининг асосини ташкил этади. Жамият кишиларини юксак маънавиятли, иллатлардан холи кўришни истаган шоир инсон табиати ва характеридаги бахиллик, кибру ҳаво, ҳасад, таъма, алдамчилик, риёкорлик, бойликка ружуъ қўйиш сингари камчиликларни қоралайди. Одабийлик, саҳийлик, покизалик, тўғрилиқ, ҳалоллик, шукроналик сингари инсоний сифатлар улуғланади.

Шоир назарида кишининг бошига келадиган балолар ҳам, эзгуликлар ҳам унинг амаллари ва хатти-ҳаракатларига боғлиқ. Зеро, ҳар қандай ёмонлик бу дунёда жавобсиз қолмайди:

*Эй кўнгул, яхшилиғни қил пеша -
Ки, ямонлиғ эрур ямонга жазо.
Қимки тарк айласа ямонлиғни,
Бўлур, албатта, яхшилиғга сазо. (2 т. 268 б.)*

Ахлоқий-дидактик характерга эга бўлган ушбу китъада яхшилик инсоннинг эзгу хислати сифатида улуғланади, ёмонлик инсонга берилган энг каттик жазо сифатида талкин этилади. Ёмон иллатларни тарк этиб, яхши хислатлар сари юз буриш инсонни руҳан поклашига ишора қилинади.

Огаҳийнинг кўпгина шеърларида дунёнинг тесқариллиги, фалакнинг шафқатсизлиги, тақдир олдида инсоннинг чорасизлиги поэтик жилолантирилади.

*Мадул ўлма кўруб агёр бирла, эй кўнгул, ёринг,
Ки, бутмайду бу гулшан ичра бир гул хордин айру.
(2 т. 27 б.)*

Ушбу байт моҳиятига «тикансиз гул бўлмас» мақоли сингдириб юборилган ва катта ижтимоий мазмун юклатилган. Шеър лирик қаҳрамони дунёда кўпгина қийинчиликларни кўрган, оқ-қорани ажрата оладиган кишидир. Ҳаётда яхшилик ва ёмонлик эгизак экан, бунинг учун изтироб чекишга ҳожат йўқ. Гул, гулшан, тикан образлари шоир ғоявий ниятини ёритиб беришда муҳим ўрин тутган.

XIX аср ўрталаридаги Хоразмдаги иктисодий таназзулнинг халқ ҳаётига кўрсатган таъсири шоир шеърларида шундай ёритилади:

*Бўлиб борча бугдой киби сийна чок,
Қилиб ўзни нон ҳасратидин ҳалок.*

*Кеча кўрса ой шаклини ногаҳон,
Узотур шлик айлабон нон гумон. (1 т. 33 б.)*

Шоир ташбех санъати воситасида (бугдой донасидаги кесик – чокни халқ сийнасидаги чокка ўхшатиш орқали) халқнинг аҳволини, ғам-ҳасратларини бадиий талкин этади. Шоир халқнинг аянчли турмушини, йўқсил ва қашшоқ кишиларнинг ҳаётини маҳорат билан тасвирлайди. Шубҳасиз, Огаҳий лирикасидаги бундай шеърлар бир-иккита мисоллар билан чекланмайди. Огаҳий шеъриятининг асосий

қисмини ишқ мавзусидаги шеърлар ташкил этади. У мумтоз адабиётдаги бу анъанавий мавзуни ўзига хос тарзда ёритади ва ранг-баранг ташбеҳлар, ифода усуллари, тимсоллар воситасида ишқ ва у туфайли пайдо бўладиган турли хил кечинмаларни моҳирона ёритади. Шоир ишқий мавзудаги шеърларида тафаккур ва хаёлотнинг чексиз имкониятларидан фойдаланиб, ошиқ ва маъшукани меҳр билан тасвирлайди. Бунда ошиқ муҳаббатнинг оддий фарзанди сифатида ўз тириклиги, қисмати ва маъшукани меҳру эҳсон, марҳаматсиз тасаввур эта олмайди. Бундай ўринларда шоир муболағали тасвирлар орқали маъшуканинг гўзаллигини улуғлайди:

*Эй юзингдин мунъфаъилдур офтоби ҳовари,
Вай дамнингдур хижил Исо дами жонпарвари. (2. 74)*

Бунда шоир маъшука аъзоларидан бўлган юзни борликдаги нарсаларга қиёслаш орқали ўхшатишнинг ранг ва шакл, ҳолат ва кўринишлари билан алоқадор муболағали тасвир яратган. Маъшука юзи шу даражада нурафшонки, у шарқни – кунчиқишни ёритганидан Қуёш ҳам, нафасидан эса ўз нафаси билан ўликка жон бағишловчи Исо ҳам хижолатда ўртанадилар. Байтдаги ташбеҳ ва муболағали тасвирлар маъшукани улуғлаш, унинг тенгсизлигини акс эттиришга ёрдам беради.

Баъзи ўринларда Огаҳий лирик қаҳрамони хаёлан ўз ёри билан сўзлашади. Унга мафтунликдан паришон бўлган кўнгилнинг бундай сўхбати шеърхон томонидан табиийдек қабул қилинади:

*Чу дединг телба кўнглинг кимгадур шайдоу ошуфта,
Эшиткил, эй пари найкар, сангодур бу, сангодур бу.
(2 т. 29 б.)*

Самовий юксакликдаги кўнгил интилишларидан мамнун ошиқнинг маънавий-руҳий олами ниҳоятда гўзал. Шунинг учун ҳам у руҳий оламнинг сирли теранлиги, мўъжизакор қудрати, кўнгил телбалик ихтиёр этгани маъшукани туфайли эканлигини фахр билан эътироф этади. Шоир тақрир санъати воситасида «сангодур бу» жумласини такрор қўллаш орқали ошиқнинг ёрга муносабатини бўрттириб тасвирлайди. Шунингдек, тақрир лирик «мен» қиёфасини ёркинрок гавдалантириш, унинг кўнгил дардларини чуқуррок акс эттиришга ёрдам беради.

Огаҳийнинг баъзи шеърларида ишқ билан боғлиқ сатрларда тасаввуф шеърятига муштарак жиҳатлар ҳам кузатилади. Бундай ўринларда маъшуканинг ташқи қиёфаси билан боғлиқ образлар (*юз, чеҳра, зулф, қад, қомат*) тасаввуфий маъноларда қўлланилади.

*Бир учқундур қуёш ул маҳлиқо руҳсори ўтидин,
Шафақ эрмас фалак домониға ул ўт тутошибдур.
(1 т. 173 б.)*

Юз ва унинг маънодошлари бўлган ораз, чехра, руҳсор каби образларнинг ҳар бири тасаввуфда ўзига хос мазмунга эга. Адабиётшунос С.Рафиддинов таъкидлаганидек: «Юз – нур ва суратлар маъноси юзасидан завқ билан охирига етувчи тажаллийни, шунингдек, имон нурлари ва ирфон эшикларининг ва ҳақиқий жамол пардаларининг кўтарилишини билдиради... Руҳсор эса Аллоҳ ҳуснининг маҳзаридир. Шунингдек, Аллоҳнинг исм ва сифатлари кўплиги учун «руҳ» образи орқали унга шора қилинади. Руҳсор сўзи ҳам матнда шу маънода қўлланилади»¹. Юқоридаги байтга эътиборни қаратсак, моҳлиқо ҳусни – қуёшнинг бир парчаси бўлиб, бу ҳусндан таралаётган ўт бутун еру кўкка тутатиб кетди, дейди шоир. Бу ўринда қуёш – илоҳий маърифат ва уни тарқатувчи тимсоли. Ўт – илоҳий ишқ алангаси. Шунга кўра байтда: «Инсон илоҳий ишқ сир-синоатини ўрганишга қанча интиласин, унинг бир учқунинигина билиб олиши мумкин. Ваҳоланки, бу ишқ алангаси наинки ерни, балки бутун кўкни ҳам тутиб кетди. Бу йўлда қанча излансак ҳам, ўргансак ҳам камлик қилади. Шунингдек, дунё сир-синоат ва жумбоқларга тўла бўлиб, буни англаш учун инсон бир умр изланади», деган фикр ҳам илгари сурилган.

Отаҳий шеъриятидаги ошиқ кўплаб руҳий кийноқлар ва машаққатларга сабрли, мустаҳкам ирода, ва эътиқодли кишидир. Зеро, Отаҳий ошиқ хижрон изтироблари ва азобларга бардош қилсагина, маъшуқа васлига етишиши мумкинлигини поэтик инкишоф этади:

*Эй кўнгул, васл истасанг сабр эт балоу дардга,
Ким, муқарриб тангрига бу шевадин Айюб эрур.
(1 т. 103 б.)*

Шоир ўз лирик қаҳрамонини балоу дардга сабрли бўлишга ундар экан, унга сабр қаноат тимсоли бўлган Айюб пайғамбарни ўрناق қилиб кўрсатади. Яъни Айюб сабр қилиб, Ҳаққа яқинлашганидек, лирик «мен» ҳам ўз мақсадига эришади. Зеро, сабр мақомида бўлган киши албатта мақсадига етади.

Тасаввуф таълимотига кўра сабр-фақрдан сўнгги мақом. Бу ҳақда сўз юритар экан, адабиётшунос олим, профессор И.Ҳаққулов шундай дейди: «Бу мақомда (сабр мақомида – Т.М.) солиқ ташқи дунё машаққатларига чидаш билан бирга «ҳар не ҳақдин юзланса, таҳаммул неша қилгай ва ҳар бало келса сабр қилгай»... Сабр мақоми тасаввуфда

¹ Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. Т.: «Фан», 1995, 114 бет

Абдурахмон Жомийнинг «*Юсуф ва Зулайхо*» сингари кўпгина тарихий-илмий ва бадий асарларини форсидан ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилган. Демак, ушбу дурдоналар Огаҳий таржимаси орқали салкам икки асрдан буён ўзбек китобхонлари маънавий-руҳий мулки сифатида халқимиз маданиятини юксалтиришга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

Огаҳий ҳаёти ва ижоди умумий ўрта таълим мактабларнинг 9-10 синф адабиёт дастурларига киритилган. Ҳозир амалда бўлган мактаб дарслик ва мажмуаларида шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида кенг маълумотлар берилган, лирик шеърларидан намуналар келтирилган. Жумладан, 9-синф дарслик-мажмуасида Огаҳийнинг ёшлик йиллари, ижодининг етакчи йўналиши, лирик, тарихий ва таржима асарларининг адабиётимиз тарихида тутган ўрни, давлат ва жамоат арбоби сифатидаги фаолияти ҳақида мухтасар тарзда сўз юритилади. Шоирнинг ғазал, таржиъбанд, туюқ, касидаларидан намуналар берилади. 10-синф дарслигида эса Огаҳий ҳаёти ва ижодий фаолиятига анчагина кенгрок тўхтаб ўтилган. Унда ижодкорнинг форсий мероси ва «*Таъвиз ул-ошиқин*» девони, тарихий ва таржима асарлари ҳақида маълумотлар келтирилади. Шоирнинг халқ орасида машҳур бўлган «*Устина*», «*Бўлмаса бўлмасин, нетай*» радибли, «*Эй кўнгул, одам ҳаёт айлаб, дема нодонга сўз*», «*Мулк-у миллатга амин ўйса агар огоҳлар*» деб бошланадиган ғазаллари, «*Огоҳнома*» касидаси ғоявий-бадий жиҳатдан таҳлил этилади. 10-синф мажмуасида эса шоирнинг мазкур шеърларидан намуналар берилган. Демак, Огаҳий адабий мероси бугунги ёш авлодда миллий ғурур, ўзликни англаш туйғуларини камол топтиришда ҳам муҳим аҳамиятга моликдир.

Умуман, Муҳаммад Ризо Огаҳий ижодий мероси ўзининг шаклий ва жанрий ранг-баранглиги, ғоявий-бадий хусусиятлари билан алоҳида эътиборга моликдир. Уларда илгари сурилган теран фикр-мулоҳазалар, нафис бадий ифода усуллари ўзига хосдир. Огаҳийнинг тарихий, таржима ва лирик асарлари бугунги кун ва келажак авлодни маънавий етук инсон сифатида тарбиялаш, калбида нафосат туйғусини уйғотишга ўз ҳиссасини қўшади.

Бу йил халқимизнинг улуғ шоири - авлодлар эҳтиромига сазовор аллома Огаҳий таваллудига 200 йил тўлади. Давлат аҳамиятига молик бўлган бу қутлуғ сана мамлакатимизнинг турли-туман илм-фан, маънавият ва маърифат масканларида катта тантаналар билан нишонланмоқда. Бу эса шубҳасиз, бу маданий меросга, тарихий-миллий кадриятларга чексиз ҳурмат ва эътибор нишонасидир.

*«Тил ва адабиёт таълими»
журнали, 2009, № 3.*

«ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ МЎЪТАБАР ШОИРИ»

(Муқимий таваллудининг 160 йиллигига)

Муҳаммад Аминхўжа Муқимий (1850–1903) ўзбек мумтоз адабиёти тарихида устоз лирик шоир, маҳоратли ҳажвчи сифатида алоҳида ўрин тутадиган етук истеъдод эгаларидан биридир. Муқимий Шарк адабиётининг етук намояндалари Низомий, Жомий, Навоий, Фузулий сингари етук санъаткорлар меросини кунт билан ўрганган. Улар ғазалларига тахмислар боғлаган. Хусусан, Абдурахмон Жомийни ўзига устоз деб билган. Туркий тилдаги лирик шеърлари билан бирга форс-тожик тилида ёзган бир нечта ғазал ва тахмислари шоирнинг ҳар иккала тил лексик-семантик ва ифода имкониятларини теран ўзлаштирган зуллисонийн шоир эканлигини тасдиқлайди.

Муқимий ўз асарларини алоҳида «*Девон*» ёки «*Мажмуа*» ҳолида тартиб бермаган. Шу боисдан бўлса керак, унинг ашъорлари турли қўлёзма ва баёзлар, XX аср бошларида литографик усулда нашр этилган китоблар, Тошкент ва Петербургда чоп этилган вақтли матбуот саҳифалари орқали бизгача етиб келган. Ана шу манбалар асосида ўтган асрда унинг ижодий мероси тўпланиб, бир неча маротаба нашр этилган. Бу йил таваллудига 160 йил тўлган Муқимий адабий мероси ғоявий мундарижаси ва шаклий жиҳатдан ғоятда кенг ва ранг-баранг, бадиий жиҳатдан етук бўлиб, унинг катта қисмини ғазал, мураббаъ ва мухаммаслар ташкил этади. Уларда рангин инсоний кечинмалар тасвирига алоҳида аҳамият берилган. Ишк, вафо, садокат, поклик, имон-этиқод етуклиги, сабр-қаноат, дўстлик улуғланиб, табиат ва инсон муносабатлари, инсон ва жамият муаммолари ифодаси юксак пафосда акс эттирилган.

Шоир лирикасида мумтоз адабиётдаги анъаналар янгича йўналишда давом эттирилган. Унинг асосий мавзуси ишк-муҳаббат бўлиб, ошиқнинг руҳий кечинмалари, орзу-армонлари, маъшуканинг хусни латофатда тенгсизлиги, жабру жафолари ранг-баранг ҳолда тасвирланади. Бу жиҳатдан санъаткорнинг «Соғиниб», «Ёлғуз», «Суратинг», «Кўзларинг», «Эй ёри ғамгусор», «Эй ёри жоним» номли ғазаллари характерлидир. «Ақлу хуш» радифли ғазалида шоир лирик қахрамоннинг ишк туфайли чеккан изтироблари чексизлигини, у хатто ақлу хушидан айрилиб, девона бўлганини акс эттиради. Шоир лирик «мен» кечинмаларини янада жонли ва таъсирчан ёритиш учун бетакрор ташбеҳлар қўллайди:

*Оҳим сенсиз қарору сабру оромим кетиб,
Бир илон чаққон кишидек ҳар тараф тўлғонаман¹.*

¹ Муқимий. Танланган асарлар. – Т.: 1958. – Б. 159. (Мақолада шоир шеърларидан келтирилаётган намуналар шу нашрдан олинди, байтнинг ёнида саҳифа кўрсатиб борилди).

Маъшукасиз бекарор, сабру кароридан Мосуво бўлган ошиқ кечинмалари тасвирланар экан, шоир унинг аҳволини илон чаққан кишига ўхшатади. Бу халқона ташбеҳ лирик қаҳрамон руҳий оламини кўз олдимизда жонлантириши билан бирга ижодкорнинг ноёб топилмаси сифатида алоҳида қимматга эгадир.

«Ул маҳлико келсун» номли ғазалида ҳижрон азоби билан кийналган ошиқ ёри келишига умидворлик билан қарайди. Шоир маъшукани улуғлаб, уни маҳлико, ақли расо, жон фидо деб таърифлайди. Лирик қаҳрамоннинг ўз ёри келиши ва унинг висолига эришишини ҳаёлан жонлантирган вазият-ҳолатини Муқимий шундай ифодалайди:

*Ғуборим ерда қолди бир хиром айлаб бошим узра,
Қилурга заррани хуршид бирлан ошно, келсун. (165б.)*

Маъшука келиши билан ошиқ бутун кайғу-ғамларини унутади. Бу ҳолатни шоир заррани хуршид билан ошно бўлиши деб тасвирлайди. Бунда ошиқ ўзини зарра, маъшукани эса хуршид деб билади. Демак, байтдаги зарра ва хуршид образлари маъшукани улуғлаш, ошиқнинг хокисорлигини акс эттиришга хизмат қилган.

*Муолиждан кўруб набзим, ҳақимо, ёзма «Қонун»ча
Бу ҳикмат бирла билмайсиз, надур дарди ниҳоним сиз.
(136 б.)*

«Сиз» радифли ғазалидан келтирилган ушбу байтдаги муолиж - табиб, набз - томир, «Қонун» эса Абу Али Ибн Синонинг тиббиётга оид «Алқонун» китобидир. Лирик қаҳрамон ўзининг мушкул аҳволини баён этар экан, дардига ҳеч қандай табиб даъво топа олмаслиги, унинг дарди айрилиқ эканлигини баён этади. Бунда шоир лирик қаҳрамоннинг машука ҳаёлида ўртанган мажнунона ҳолига, шунингдек, Ибн Синонинг машхур асари номига ишора қилиш орқали ошиқ кечинмаларини янада кучайтириб тасвирлайди.

Шоирнинг айрим шеърларида унинг сўз санъати, шеърят, бадий ижодга бўлган муносабати ўз аксини топган. Бундай шеърлар бизнинг Муқимий бадий-эстетик қарашлари ҳақидаги тасаввурларимизни янада кенгайтиради. Масалан:

*Муқимий сўзидин бўйи муҳаббат келгай, эй аҳбоб,
Тараннум қилса маҳфилларда ҳофизларни хушхони.
(141 б.)*

Ижодкор сўзларидан муҳаббат ҳиди келганлиги сабабли ҳофизлар уни йиғинларда қуйлайди. Муқимий ўз шеърларининг эл аро машхур бўлиш сабабларига ишора қилибгина қолмай, уларнинг хушовоз хонандалар тилидан тушмаслигига ҳам неқбин ишонч билан қарайди. Чунки шоир сўзлари туйғулар ифодасининг самимияти билан китобхон қалбига ғоятда яқиндир.

*Бўлмагай ҳосил, Муқимий, маъний ҳар лафздин,
Доно сочкон бирла ҳар қишлоқи деҳқон бўлдимۇ? (187 б.)*

Ушбу байтда Муқимийнинг бадий ижодга муносабати маҳорат билан акс эттирилган. Шоир ижодга масъулият ва талабчанлик билан ёндашиб, ҳар қандай сўздан маъно ҳосил бўлмаслигини айтади. У шеърда маъно муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Ўз фикрлари тасдиғига ҳаётий тамсил келтиради. Яъни маънисиз ижод қилган шоирни ерга уруғ сочиб, қандай ҳосил беришига эътибор қилмаган кишига қиёслайди.

Муқимийнинг бир қатор ғазалларида даврдан, фалақдан, замондошларидан, бефо ёрдан шикоят мотивлари етакчилик қилади. Унинг «Ахтаринг», «Толем», «Ўйнайлик, қулайлик», «Йиғласам», «Оҳ умрим» сингари шеърлари бунга мисол бўла олади. Жумладан, «Ахтаринг» радифли ғазалида шоир ўзининг тушкун кайфияти, тақдир синовлари олдида чорасизлигини ифодалайди. Хилма-хил тасвирлар орқали мушкул аҳвол-руҳияти, чеккан ғам-изтиробларини акс эттиради.

*Толем шум, вожсун бахту гизоси дарду ғам,
Нотавон мўри заифдин бенаво деб ахтаринг. (130 б.)*

Байтда шум толелик, бахти остун-устун бўлган, дарду ғам доимий ҳамроҳига айланган лирик қаҳрамон руҳий туғёнлари тасвир этилган. Бунда шоир лирик қаҳрамон нотавонликда чумолидан ҳам заифлигини муболағали ҳолда ифодалаш орқали лирик «мен» кечинмаларини таъсирчан акс эттиради.

Дунё бевафо яъни умр ўткинчилиги, лаҳзанинг ғаниматлигини англаб етган шоир лирик қаҳрамони баъзан: «Бу умр экан бақосиз, дунёйи дун вафосиз» (146), - дея хитоб қилса, баъзан дунё ташвишлари, айрилиқ ва ҳиёнатларга сабр-қаноатли инсон сифатида гавдаланади. Шоир «Оҳ умрим...» шеърда шундай ёзади:

*Кимга улфат тутдим андин манга етди минг жафо
Тарзи шул бирлан дедимким кўнглими шод айладим...*

*Оху фарёдим, Муқимий, ё малолат етқуриб,
Кўнгулми ибромдин тобора нўлод айладим. (154 б.)*

Шоир турфа хил инсоний ҳолат ва кечинмаларни бадиий мукам-мал даражада тасвирлашда шеърнинг мусикийлиги ва оҳангдорлигини таъминлайдиган вазн, кофия ва радифга алоҳида аҳамият беради.

Иждокорнинг бир қатор ғазаллари борки, уларда шоир ички кофияга мурожаат қилиб, шеър мусикийлигини янада кучайтиради.

*Албатта келсун, ҳолимни сўрсун
Андиша қилсун рўзи жазога.*

*Неча замондур, кўзга ниҳондур,
Ҳар ким ёмондур, солдим худога. (121 б.)*

Байтларнинг биринчи мисрасидаги иккита сўзга кейинги мисрадаги сўз кофиядош бўлиб келганки, бу шеърнинг таъсирчанлиги ва оҳангдорлигини оширган.

«Навниҳоли» ғазалида:

*Навниҳоли ким қади сарву сановбардақкина,
Гунча –огзи, лаблари –барги гулитардақкина. (122 б.)*

Ушбу байтда сановбардақкина – гулитардақкина кофиядош сўзлари таркибида кичрайтириш-эркалаш шаклининг (-кина) келиши ғазалга ўзига хос халқоналик бағишлаган.

Муқимий шеърларида радифнинг энг гўзал намуналари яратилган. «Бўлмасам бўлмас», «қайда борай», «бормукин», «бир келиб кетсун», «қилма кўп», «қилмоқ шунчалар», «бир менму» сингари радифлар бунга мисол бўла олади.

Шоирнинг хилма-хил тасвир усуллари, тимсол ва шеърӣй санъатларни маҳорат билан қўллаши эса мазмунни таъсирчан ва образли ифодалашга ёрдам беради. Санъаткор баъзи ўринларда ошиқ ва маъшуқа кечинмаларини тасвирлашда мумтоз адабиётдаги савол-жавоб усулига мурожаат қилади. Бунда у қаҳрамонлар руҳий оламини жонли манзаралар оркали таъсирчан ёртади. «Ёлғуз» радифли ғазали бунга мисол бўла олади:

*Деди: «хилватда танҳо кўрмогингдин не гараз бордур?»
Дедимким: «орзу шулдурки жсон қилсам фидо ёлғуз».
(137 б.)*

Муқимий янгича маърифатпарварлик даврининг шоири бўлиб, у халқни янги замон илм-фани, маданиятидан баҳраманд қилиш орқали келгусида миллат истиқболга умид билан қарарди. Шунинг учун ҳам унинг давр ва замон аҳлидан шикоят мотивидаги қатор шеърлари моҳиятига адолатли ҳамда бахтиёр қулни, фаровон ҳаёт ҳақидаги идеаллар сингдирилган. Ҳажвий асарларида маиший турмушда учровчи мутараккий давлатларга нисбатан қолоқлик ҳамда ижтимоий онгдаги турғунлик ва ақидапарастлик, мустамлакачилик таъсирида пайдо бўлган салбий иллатлар тасвирланган. Шу боис ғоявий-мафкуравий мазмуни ва ифода тарзига кўра Муқимий ҳажвиёти сатира ва юморга бўлинади. «Дар мазаммати замона», «Сайлов», «Додҳоҳим» сингари сатираларида чор амалдорлари, уларга алданган баъзи маҳаллий бойларнинг кирдикорлари, «Танобчилар»да маҳкамаларнинг ноинсоф ходимлари танкид остига олинади. Умуман эса, ўлкага кириб келаётган ғайриахлоқий муносабатлар ва уларнинг оқибатлари кўрсатилади.

Шоирнинг бир қатор сатирик асарлари аниқ кишилар ҳақидадир. Уларда чор амалдорлари ва маҳаллий бойларнинг образлари яратилиб, ижтимоий ҳаётдаги иллатлар заҳарханда билан аёвсиз фош этилади. «Москавчи бой таърифида», «Ҳажви Виктор бой», «Воқеаи Виктор», «Воқеаи кўр Ашурбой ҳожии» сингари шеърлари шулар жумласидандир.

«Таърифи печ», «Ароба», «Араванг» сингари юмористик шеърларида ўлкага кириб келаётган янгиликлар улуғланиб, турмушнинг қоқоқ жиҳатлари танкид остига олинади. «Безгак», «Шикоятчи безгак», «Беҳад ёмон безгак» сингари юморларида шоир эса ўзи кўп мартаба чалинган касалликдан жонли ва қулгили ҳолда шикоят қилади. Умуман, шоир юморларида турмушнинг турли томонлари ва замондошларининг феъл-атворидаги айрим камчилик ҳамда нуқсонлар қулгили ҳолда тасвирланади.

Муқимий саёҳатнома жанрига асос солган шоирдир. У Фарғона водийсининг турли шаҳар ва қишлоқларига қилган саёҳатлари давомида ҳаётни кузатган ва сафар таассуротлари асосида тўрт қисмдан иборат «Саёҳатнома» асарини яратган эди. Асар «Кўқондан Шоҳимардонга», «Кўқондан Фарғонага», «Кўқондан Исфарага», «Исфара саёҳатидан» сингари қисмлардан иборат бўлиб, унда ўша давр ижтимоий-маиший турмуши турли ракурслардан кузатилади. Мавжуд иллатлар ўткир ҳажв остига олинади. Халқимизнинг оғир ва машаққатли ҳаёти реалистик акс эттирилади. Ватанимиз кўрки жамоли, фусункорлиги, дала-боғлари, қир-адирларининг бетакрор манзаралари маҳорат билан тасвирланади. Муҳими шундаки, шоир асарда ҳаётини воқеликдан олган таассуротларини, ўзининг турли хил кечинма-қайфияти билан боғлиқликда акс эттиради. Асар фалақдан шикоят билан бошланади:

*Фарёдким, гардуни дун
Айлар юрак бағримни хун,
Кўрдикки бир аҳли фунун –
Чарх анга кажрафдор экан. (95 б.)*

Дунёнинг тескари қурилганлиги шоир лирик қаҳрамони юрак-бағрини қон қилади. Қаердаки «аҳли фунун» яъни илм-фан аҳли бўлса улар бекадр эканлигини таъкидлайди.

Шоир қишлоқларни бир-бир айланар экан, уларнинг рангин манзараларини чизади. У ерларда истикомат қиладиган аҳолининг турмуш тарзи, турли касб-хунар эгаларининг киёфалари, қишлоқ манзаралари сари бизни ҳам чорлайди. Кишилар табиатидаги айрим иллатларни аёвсиз фош этади.

Асарда «бедониш» мингбоши, мағрур, қасамхўр Ҳожи, «килган иши озор» бўлган кози, ҳасис бойлар, бадбуруш, аччиқ сўзли бойваччалар, уйидаги бир туп мева ҳосилини ҳам фарзандларига илинмай сотадиган, гадога бир нон бермайдиган, бир пулни юз ердан тугадиган савдогарлар, кўкнори воизнинг ғайринсоний хатти-харакатларини кўрган лирик «мен»нинг кўнгли маҳзун бўлади. Шунингдек, шоир инсоф, диёнатли, эл-юрт манфаатини кўзлайдиган юкори мансабли кишиларнинг эзгу амалларини улуғлайди. Исфаралик козининг жувонмардлиги, Ҳожи Зухурнинг кайғули кишилар ғамига дарддошлиги, чоркўллик амин Абдурасулнинг очик кўнгилигидан мамнун бўлади. Рошидон қишлоғининг «Фирдавс боғидин нишон»лиги, ариқларда сувларнинг ўйнаб оқиши, теварак-атрофи гулу гулзорга бурканганлигидан олам-олам завқ олади. Водилнинг кўнгили очувчи кўркама кўчалари, анҳорларида ўйнаб оқайётган тоза сувлари, Яйпаннинг толзорлари, Рапқоннинг соя-салқин жойлари, Исфаранинг анҳор, сой, чўллари, канду асал ўриқлари шоирона мамнуният билан тасвир этилади. «Нурсух» каби бир жой кам» дея Нурсухни улуғлар экан, бу қишлоққа тушмай ўтганидан афсуслар эканлигини билдиради.

Асарда шоир ҳасби ҳоли билан боғлиқ айрим ўринлар ҳам берилган. Жумладан, қишлоқ амалдорларининг инсофсизлиги, ахлоқсизлигидан Муқимий кўнгли озор чекади. Қудашдан чиққандаги ҳолатини «Кўнгул бўлиб маҳзуну ғаш, Мажнун сифат, девонаваш» деб, Исфарага йўл олгандаги кайфиятини эса «Маъёс чиқдим «Исфара», Дил хаста, мажруху яра» дея изҳор этади. Ёки шоир Чоркўга етиб келгандаги аҳволи ғоятда аянчли эканлигини муболағали тарзда баён этади:

*«Чоркў»га ҳам келдим етиб,
Отдин йиқилдим шили этиб,*

*Беҳуш – ўзимдин кетиб,
Ман сахт бедармон экан.*

Бундай мисралар шоир биографиясининг айрим жиҳатлари, характерининг ўзига хос кирраларини ёритишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Муқимийдан бизгача наср ва назмда ёзилган 10 та шеър, 20 га яқин насрий мактублар етиб келган. Шоир мактублари яқин дўстлари, ижодкор ҳамфикрлари, қариндошларига ёзилган. Мактубларда ҳаётини долзарб масалаларгагина эмас, балки покиза ва самимий ҳис-туйғулар, кечинмалар, изтироблар, орзу-армонлар ўз аксини топган. Уларда одоб-ахлоқ, тинчлик-омонлик, ҳурмат-эҳтиром туйғулари ифодаланган.

Муқимий анъаналари, илгари сурган ғоялари кўплаб издошлари томонидан давом эттирилган ва янада ривожлантирилган. Унинг ижоди замондош ва ўзидан кейинги кўпгина шоирлар учун маҳорат мактаби вазифасини ўтаган. Бу ҳол шоирнинг том маънодаги устоз санъаткор эканлигини кўрсатади.

Муқимий адабий мероси бугунги ёш авлодда миллий ғурур, ўзлиқни англаш туйғуларини камол топтиришда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Шу боисдан Муқимий ҳаёти ва адабий мероси умумий ўрта таълим мактабларининг 5–6 ва 11-синф адабиёт дастурларига киритилган. Ҳозир амалда бўлган мактаб дарслик ва мажмуаларида шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар берилиб, шеърларидан айрим намуналар келтирилади. Жумладан, 5-синф дарслигида шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумот билан бирга «Саёҳатнома» асари келтирилади. 6-синф дарслик-мажмуасида эса Муқимийнинг қисқача таржиماи ҳоли, «Танобчилар» сатираси берилди.

11-синф дарслигида Муқимий ҳаёти ва ижодий фаолиятига анчагина кенгрок тўхталиб ўтилган. Унда ижодкор лирикаси ва ҳажвийнинг етакчи йўналиши, шеърларининг жанрий хусусиятлари ҳақида маълумотлар берилди. Муқимийнинг ўзбек адабиёти тараккиётига қўшган ҳиссаси ҳақида эътиборга молик мулоҳазалар илгари сурилади. Шоирнинг «Навбахор», «Ким десун?», «Зулм ила қаҳру газаб», «Толем», «Сайлов», «Ҳажви Виктор бой» сингари лирик ва ҳажвий шеърлари ғоявий-бадний жиҳатдан таҳлил этилади, мажмуада мазкур шеърлари берилди.

Кўринадики, мактаб дарслик ва мажмуаларида Муқимий ҳаёти, адабий мероси, ижодининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида атрофлича маълумотлар келтирилган. Бунда мактаб ўқувчиларининг ёш хусусиятлари инобатга олинган ҳолда муайян кетма-кетлик ва тизимлилик тамойилига риоя этилган. Аммо умумий ўрта таълим мактаблари дарслик ва мажмуаларида шоирнинг ҳажвий асарларига

кўпрок эътибор қаратилган. Муқимийнинг лирик мероси ҳақидаги мулоҳазалар эса бир-иккита шеърлар таҳлили билангина чекланил-моқда.

Бизнингча, шоир ижодининг ўзига хослиги, истеъдодининг бетақрорлиги кўпрок унинг лирик шеърлятида намоён бўлади. Шунини эътиборга олган ҳолда кейинги яратиладиган дастур ва дарсликларда шоир лирик меросига, инсоний турғулар нафис тасвирланган ғазал, мураббаъ ва мухаммаслари таълимига кўпроқ урғу берилса, мажмуаларга ижодкорнинг ишқий мазмундаги шеърларидан ҳам намуналар киритилса мақсадга мувофиқ бўларди. Ана шунда ёш авлод Муқимий ижодининг асл ички моҳияти, ижтимоий-руҳий ва ифода қудрати, шоирлик маҳорати ҳақида тўлароқ тасаввурга эга бўларди.

*«Тил ва адабиёт таълими»
журнали 2010, №2.*

ҲАҚ ВА ДИЁНАТНИНГ МУНАВВАР ЙЎЛИ

Ислом маданияти равнакига бекиёс ҳисса қўшган буюк мутафаккир аллома, муҳаддислар имоми, ҳадис мулкининг султони – Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810–870) номи мусулмон дунёсида ғоятда эъзозланади. Унинг асарлари нафақат Ўзбекистон, балки Туркия, Миср, Ҳиндистон ва Арабистон каби мамлакатларда ҳам кўп минглаб нусхада чоп этилган бўлиб, бугунги кунда хорижнинг аксарият мадраса ва дорилфунунларида пайғамбар алайҳиссалом суннатлари бўйича асосий дарслик ва қўлланма сифатида фойдаланилади. Жамоат арбоблари, уламолар, дин пешволари 1200 йилдан ошиқ даврдан буён ҳануз унинг асарларига ишончли манба сифатида таяниб иш кўрадилар.

Исмоил ал-Бухорийнинг ўлмас мероси ва пок номининг юртимизга қайтиши истиқлол йилларига тўғри келди. Жумладан, 1997 йил 29 апрелда Вазирлар Маҳкамасининг Имом ал-Бухорий таваллудининг ҳижрий-камарий тақвим бўйича 1225 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги тарихий қарори қабул қилинган, унинг илмий меросини ўрганиш, тарғиб-ташвиқ қилиш ҳамда хотирасини абадийлаштириш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Хусусан, 1998 йилнинг 23 октябрида Самарқандда юбилей тантаналари ўтказилиб, Хартанг кишлоғида улкан ёдгорлик мажмуи очилди. Президентимиз И.А. Каримов ташаббуси билан 1998 йил 4 ноябрда Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси тузилди. 2000 йилдан эътиборан мазкур жамғарма ўзининг маънавий-маърифий, илмий-адабий Имом ал-Бухорий сабоқлари журналинини нашр эта бошлади. Тошкент Ислом университетига ал-Бухорий номи берилди. Аллома хотирасини абадийлаштириш мақсадида китоб-альбом нашр қилиниб, 1995 йилда 2 қисмли фильм, 1998 йилда эса 4 қисмли ҳадис илмининг султони номли киноқисса яратилди. 2007 йилда чоп этилган умумтаълим мактабларининг 5-синф дарслигига Имом ал-Бухорий ҳаёти ва ижоди, дин, илм, қариндошлиқ ришталари, мунофиқлик ва зақот ҳақидаги ҳадислардан айрим намуналар киритилди.

Исмоил ал-Бухорий шахсияти ва меросининг маънавий-руҳий маданиятимиз тарихидаги ўрни ва бугунги кунимиз учун улкан аҳамияти хусусида сўз юритар эканмиз, Республикаимиз Президенти И.А. Каримов Бу муътабар зот меросининг гултожи бўлмиш энг ишончли ҳадислар тўплами-«Ал-жомеъ ас-сахих» китоби ислом динида Қуръон: қаримдан кейинги иккинчи муқаддас манба бўлиб, аҳли ислом эътиқодига кўра, у башарият томонидан битилган китобларнинг энг улуғи ҳисобланади. Мана, ўн икки асрдирки, бу китоб миллионлаб инсонлар қалбини иймон нури билан мунаввар этиб, ҳақ ва диёнат йўлига чорлаб келмоқда, - дея ғурур ва ифтихор билан таъкидлаган эди.

йўлдан бориб, ишончли ҳадисларни алоҳида тўплам сифатида тасниф этишди.

Маълумки, ҳадислар мавзу жиҳатидан ранг-баранг бўлиб, уларда маънавий-ахлоқий поклик, иймон-этикод етуқлиги, илму хунарнинг инсон ҳаётидаги ўрни, ҳақиқат ва диёнат сингари кўплаб масалаларга алоҳида эътибор берилади. Инсон аъло қилиши лозим бўлган эзгу ишлар, юксак ахлоқий фазилатлар тар иб қилинади. Имом Бухорийнинг «Ал-жомий ас-саҳих» тўплами ийгон ҳақидаги ҳадислар билан бошланади. Унда иймоннинг шартлари, мўмин киши амал қилиши лозим бўлган исломий қоидалар, инсоннинг сўзи ва амали бир бўлиши, зулм, ёлғончилик, мунофиқлик каби гуноҳлардан қорғ бўлиш орқали иймон ҳаловатига эришмоқ мумкинлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалар жамланган. Фикримиз тасдиғи сифатида иймон-этикодли киши қандай бўлмоғи лозимлиги ҳақидаги қуйидаги ҳадисни мисол қилиб келтирамиз: «Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи васалламдан сўрадилар: «Ё Расулalloҳ, мусулмонларнинг афзали қайси кишидир?» «Қўлидан ва тилидан бошқа мусулмонлар озор топмаган кишидир»,-деб жавоб бердилар». Кўринадики, чин этикод сўз ва амал бирлиги, меҳр-оқибат, самимият, бағрикенглик, ўз-ўзини идора қила олиш каби талай етук инсоний фазилатлар билан боғлаб талқин этилмоқда.

Ҳадисларнинг бирида: «Ўзи яхши кўрган нарсани биродарига раво кўрмоқлик иймондандир»,-дейлади. Бу ўринда ҳам алоҳида инсонда дўстлик, биродарлик, маънавий-руҳий баркамоллик, ички интизом, бағрикенглик сингари юксак фазилатларни камол топтириш хусусидаги эзгу қарашлар ифодаланган.

Дарҳақиқат, ҳадисларда алоҳида инсон камолотига ижтимоий-руҳий тарбиянинг чамбарчас унсури деб қаралади. Унинг фазилатларидан бири илм-маърифат соҳиби бўлишга қодир яратик эканлигига алоҳида ургу берилади. Ҳатто, ҳар бир инсон олдига ўз ҳаётида илм ўрганиши муҳим варт қилиб қўйилади. Китобда моддий бойлик ва илм ҳикмат асрорини жамият манфаатлари йўлида сарфлашнинг аҳамияти тўғрисида ҳам ибратчи фикрлар берилган: «Ҳазрат Умар разияллоҳу анҳу бундай деганлар: «Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи ва салламнинг саҳобалари ёшлари улғайганда ҳам илм ўрганганлар. Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи ва саллам: «Икки нарсдан ўзгасига ҳасад қилмоқ жоиз эрмас, бири-кишига Аллоҳ таоло ҳалол мол дунё берса-ю, уни Ҳақ йўлида сарфлаётган бўлса, иккинчиси-кишига Аллоҳ таоло илму ҳикмат ато этса-ю, у шу туфайли олий мақомга эришиб, ҳукм сураётган, одамларга билганини ўргатаётган бўлса». Англашиладики, ҳалол яшаш, илм ўрганиш, эзгу амал нафақат олий мақомларга эришмоқ қафолати, балки ҳавас қилса арзигудик фазилат ҳамдир. Чунки инсон камолотининг нишонаси ҳамда жамият соғломлашувининг гаровидир.

Аллома ўз ҳадисларидан бирида, кишиларни илмга бўлган муносабатига кўра мўмин, фосиқ ва кофир кабилида уч гуруҳга ажратади:»Бир киши Аллоҳ илмини (исломни) теран ўрганадир, теран тушунадир ва ундан манфаатланадир ва Аллоҳ юборган ҳидоятни ўзи ўрганиб, ўзгаларга ҳам ўргатадир. Иккинчи бир киши илм ўрганиб, одамларга ўргатадир. Аммо ўзи амал қилмайдир. Учинчи бир киши мутакаббирлик қилиб ўзи ҳам ўрганмайди, ўзгаларга ҳам ўргатмайди. Булардан биринчиси мўмин, иккинчиси фосиқ, учинчиси кофирдир». Ушбу ҳадисда нафақат исломий, балки кенг маънода дунёвий илмлар ҳам назарда тутилгандир. Демакки, илми нафақат ўрганиш, балки теран англаш ва ўз биродарларига ўргатиш, ундан иктисодий-маънавий рағбат олмоқ фарз амаллардандир. Муҳими ундан амалий мақсадлар йўлида фойдаланмоқ, уни жамият манфаатларига хизмат қилдирмоқ, сўз ва амал бирлиги, эътиқод бутунлигини таъминлайди. Ана шу муҳим шартларнинг сифат даражаларига кўра инсон зотининг ижтимоий-руҳий мавқеи ойдинлашади.

Кўринадики, Имом Бухорий босиб ўтган ғоятда машаққатли ва айни чоқда шарафли умр йўли ҳақ ва диёнатга даъват этишнинг мунаввар йўлидир. Улуғ аллома тартиб берган ҳадислар ўзининг мазмун-моҳияти жиҳатидан кенг ва теранлиги, ифода камровининг таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Уларда жамият, ҳаёт ва инсон характерининг хилма-хил жиҳатлари камраб олинган. Ҳадислардаги фикр-мулоҳазалар ёшларимизни ўзликни англаш, миллий ғурур, юксак инсоний фазилатлар эгаси, ватани, эл-юрти учун фидойи инсонлар-баркамол авлод сифатида камол топишида муҳим аҳамият касб этади.

*«Тил ва адабиёт таълими»
журнали.- Т.: 2010, № 6.*

БЕДИЛ ВА ҒАФУР ҒУЛОМ

Академик шоир Ғафур Ғулом умрбод маънавий-руҳий таъсир-ланиб илҳом олган, кўплаб шеърларини ёд билган ҳамда ҳамиша китобларини кўлидан қўймаган гениал шоирлардан бири Мирзо Абдулқодир Бедилдир. Шоир замондошларидан бири Ўзбекистон халқ шоири Рамз Бобожон Ғафур Ғуломнинг Бедилга муносабатини хотирлар экан: «... *Ғафур Ғулом адабий учрашувларда, дўстона сурунларда ўзини Мирзо Абдулқоди, Бедилнинг тўққизинчи невараси, деб атарди. Зеро, бу бир қараганда ҳазил-мутойибадай туюлса ҳам, аслида чин! Бу гапнинг тагида олам-жаҳон ҳақиқат ётади. Ғафур Ғулом зуваласига Бедил ҳамиртуриши, унинг қаламига Ҳазрати Навоий назари тушган десам, адашмайман*»¹, –деб ёзади.

Академик С.Мамажоновнинг хотирлашича, Ғафур Ғулом билан мулоқотда бўлган вақтларида Бедилдан нималар ўрганганлигини сўраганида шоир буюк санъаткордан чуқур фалсафий мушоҳадакорлик ҳамда муболоғали ўхшатишларни ўрганганлигини айтган ва улуғ шоирнинг ўз ижодига таъсирини жузъий нарсалардан эмас, балки дунёни фалсафий идрок этишдан кидирмок лозимлигини таъкидлаган экан².

Бизнингча, шоирнинг устоз Бедил шахсияти ва ижодий меросига бўлган муҳаббат-ихлоси ва ҳурмат-эҳтироми нечоғлик баланд эканлигини айрим замондошларининг хотиралари ёхуд шоирнинг ўз эътирофларигагина таяниб эмас, кўпрок лирик мероси мисолида кузатиш максадга мувофиқдир. Дарҳақиқат, Мирзо Абдулқодир Бедил асарлари Ғафур Ғуломнинг ҳамиша йўлдоши бўлган. Кўпинча бирор шеър ёзиш олдидан Бедил ўқиб, ундан руҳий мадал олган Ғафур Ғулом устоз ижодий лабораториясига тобора чуқурроқ кириб боришга интилган. У Бедилдан воқеликни бадий идрок этиш ва ифодалаш усулларини, ҳаёт ва умр, инсон ва такдир, азал ва абад ҳақидаги фалсафий фикр-карашларни залворли мазмунда нафис бадий ифода этиш маҳоратини ўрганган. Шоирона бетакрорлигини намоён этишида Бедил тона образлар, тасвир усуллари муҳим ўрин тутди.

Кўринадики, Ғафур Ғулом ижодига Бедил меросининг таъсири ниҳоятда кучли ва кўпқиррали бўлиб, мазкур мақолада биз масаланинг айрим жиҳатларигагина тўхталиб ўтишни ният қилдик.

Маълумингизким, Бедил шеърини ғоявий-эстетик асосини ҳаёт ва инсоннинг санъаткорона поэтик талқини ташкил этади. Унинг кўплаб шеърларида акс этган бадий умумлашмалари бунга яққол мисол бўла

¹ Рамз Бобожон. Ғафур Ғулом сабоқлари // Ғафур Ғулом замондошлари хотирасида. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2003, 41 б.

² Мамажонов С. Услуг жилolari. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1972, 15 б.

олади. Шоир рубойларидан бирида инсон ҳаётининг мазмуни биродарининг калбига кулок тутишда, одам боласини тушунишда, ўткинчи хою ҳаваслардан тийила билишда, ўзи мансуб бўлган халқ тақдирига жонфидоликда, кайноқ ҳаёт кучоғида куюнчаклик билан интилишда эканлиги уқтирилади. Тириклик аталмиш олий неъматнинг мазмун-моҳияти халқсеварлик ва инсонпарвалик билан белгиланади. Бедил лирик қаҳрамони ҳаёт ҳақида сўз юритар экан, уни «*жсон қийноғи*», «*қон ютмоқ*» деб билади. Бинобарин, шоир учун ҳам яшаш «*ҳаёт-мамот айши*» дангина иборат эмас:

*Ҳаётни жсон қийноғи, қон ютмоқ деб бил,
Ҳаёт-мамот айшидан қутулмоқ мушкул.
Халқ ичра яшаб ундан ажралмоқ хато
Одамзод тиригида сўхбатга қобил¹.*

Ғафур Ғулом шеърларида ҳам шунга яқин фикрлар мавжуд. Шоир инсониятнинг эрк ва озодлик ҳақидаги орзу-ҳаваслари шунчаки тилак бўлиб колмай, реал ҳаётда рўёбга чиқаётганлиги, миллионлаб калбларнинг идроки бир зарб билан тепиб, ягона мақсад сари интилаётганлигидан мамнунлигини яширмайди, албатта. Айни пайтда у моддий дунёнинг абадиятга дахлдорлиги билан инсон тафаккур кудратининг кашф этувчилик, яратувчи ва бунёдкорлик кудратини киёслар экан, илм-амал одамзодни бокийликка дахлдор қилажанини уқтиради:

*Ҳаваслар - тилак бўлди, тилаклар – аниқ ҳаёт,
Бир зарбда тепиб турган миллион қалб идроки бу.
Ўз ақли қанотида ўзи билан одамзод
Кашф этар ўлмасликни моддий оламдай мангу².*

Ғафур Ғулом макон ва замон ҳақидаги фалсафий умумлашмаларида бедилона бепоёнлик камрови ҳамда ҳаёт ва инсон хусусидаги фикрларида устоз Бедил шеърятига хос теранлик таъсирини илғаш мушкул эмас. Айни пайтда шоир ашъорларида ўзи яшаб ижод этган замонасига хос жиҳатлар ҳам, айрим услубий-ифодавий ўзига хосликлар ҳам тўла бўй кўрсатади. Назаримизда, бу шоирнинг реал ҳаёт билан чамбарчас боғлиқликни доимо назарда тутиб

¹ Бедил Рубойлар. Таржимон Ш. Шомухамедов. - Т.: Ўзбекистон нашриети, 1985, 14 б. (Изоҳ. Мақолада шоир ижодидан келтирилладиган шеърини парчалар шу нашрдан олинди, кавс ичида саҳифа кўрсатиб борилди).

² Ғафур Ғулом. Мукамал асарлар тўплами. 12 томлик. 3-том -Т. Ған, 1984, 330 б. (Изоҳ. Мақолада шоир ижодидан келтирилладиган шеърини матилар шу нашрини 1-2-3 томларидан олинди, кавс ичида саҳифа кўрсатиб борилди).

калам суриши, шунингдек тарихий киёслар оркали бани одамзод номидан сўзлаши ва умуминсониятга дахлдор ибратли хулосалар чикаришга интилишида кузатилади.

Бедил рубойларидан бирида инсон илк яратилишидаёқ мукаррам зот саналгани самимий эҳтиром билан шеърий идрок қилинади. «*ҳазрати инсон*»га эъзоз ва эҳтиром кўрсатиш нафақат кишининг билимдон ва хушёрлиги, балки «*т-ст-баланд*» яъни ўн саккиз минг олам асрорига собит эътикод билан назар ташлай олишининг ҳам нишонасидир. Англашиладики, шоир ўз фикрларини тасдиқлаш учун кибрга берилиб, инсонга сажда қилмаган ва лаънатланиб, Аллоҳ даргоҳидан қувилган Иблис малъунлиги билан боғлиқ ривоятга ишора қилиш оркали инсон зотининг буюқлигини тасдиқлайди. Буни унутганларнинг тарих олдида лаънатланиб, шармисор бўлишлари мукаррарлигига некбин ишонч билан қарайди:

*Кимки наст – баландга қарагай хушёр,
Иблис малъунлигин тушунар бисёр.
Ким қибла билмаса ҳазрат инсонни
Ўша лаънатланиб бўлур шармисор. (19 б.)*

Инсон аввало билиш қобилятига эга эканлиги яъни тафаккур кудрати билан ҳурмат-эъзозга лойиқ шарафли зот эканлигини таъкидлаган Гафур Гулом ҳарфий санъатдан фойдаланиб, одамзод наслини муқаддас санашдек бедилона юксакликка кўтарилади:

*Билмак шарафидек юксак зинадан
Одамзод шунчалик кўтарилолди.
«О» ҳарфи «Д» ҳарфи ҳурмати учун
Одам деган муқаддас номни олди. (2 т. 74 б.)*

Шоир тасаввур оламида инсонни юксак манзил-маъволарга элтувчи шундай бир зина борки, унинг номи «*билмак шарафи*»дир. Одамнинг муқаддаслиги, ҳурмат ва эътиборга сазавор бўлиши ҳам унинг мазкур зинадан қанчалик юксакликларга кўтарилди олиши яъни улугворлик касб этиши билан боғлиқдир. Шоир фалсафий умумлашмалари Бедил шеъриятига хос руҳга йўғрилганлиги билангина эмас, балки XX аср шароитида инсонга берилган энг юкори таърифлардан бири эканлиги билан ҳам қимматлидир. Зеро, ҳарфлар воситасида одам муқаддаслигини бадиий ифодалаш шеъриятимизда анча кам кузатиладиган ҳодиса бўлиб, бу жиҳатдан ҳам тўртликда гафуруна поэтик маҳорат намоён бўлади.

Камтаринлик, илм-маърифатни улуғлаш, эркинлик, озодлик, тинчлик, умр ўткинчилиги, ўзликни англаш, улуғворлик, нафс бандаларини коралаш ва бошқа катор ғоялар талкинида Бедил ва Ғафур Ғулом ижодий меросида талай муштаракликлар кузатилади. Бундай ўринларда Ғафур Ғулом бедилона фикрлаш йўсини, ифода воситалари, образлар олами, фалсафий умумлашмалари орқали ўз даври ҳаётига муайян муносабат билдиради. Устоз Бедил фикрларини янада ривожлантириб, ифода воситалари ва усулларини янгича шароит ва ҳаёт ҳақиқатини акс эттиришга йўналтиради. Бунда у Бедил маҳорат мактаби тажрибаларини ўзлаштириш билангина чекланмай, ўз санъаткорлигини ҳам тўла намоён эта олади. Фикрларимиз тасдиғи учун айрим мисолларга мурожаат қиламиз.

Бедил эркинлик ҳаваси ҳамиша инсонга йўлдош эканлиги, фоний дунёда ана шу туйғу эртанги кунга умид, истикболга ишонч бағишлашини таъкидлар экан, чинакам эркинлик эҳтимол бўлган ўз замонасидан озурда бўлган қалб титроғини ифода этади:

*Ҳавас таркин этмоқ кўп маҳол бунда,
Эркинлик фақат бир эҳтимол бунда. (8 б.)*

Ғ.Ғулом эса озодликнинг барча халқлар қалбидаги покиза умид, шонли орзу эканлигини таъкидлайди. Ўз даври кишиси, хусусан ўз тақдирини ҳам олис боболар орзу- армонлари билан пайвасталикда, жаҳон халқлари тақдирига ҳамоҳангликда идрок ва ифода этади:

*Озодлик аталган шонли орзудир
Халқлар қалбидаги умид тозаси. (3 т. 350 б.)*

Ҳар иккала шоир ҳам эркинлик ва озодлик мавзусини қаламга олишган. Бедил эркинлик фақатгина бир эҳтимол бўлган замонасидан ўртанган дилидаги тугёнларини акс эттирса-да, орзу-ҳаваслари бир олам қалам соҳиби сифатида намоён бўлади. Ғафур Ғулом эса озодлик инсонлар қалбидаги «умид тозаси», покиза орзуси эканлигини замон нуқтаи назаридан киёсий-тарихий, макон жиҳатидан эса дунёвий йўсинда образли тарзда ёритади. Яна бир ўринда эса Бедилнинг: «Осмон бўлсанг ера эгилмоқ яшии, Тупроқ бўланг кўкка интилмоқ яшии» каби фалсафий-дидактик теран мисралари мазмун-моҳияти Ғафур Ғуломнинг «Инсон юлдузларга учса ҳам аммо Она ер сатҳига кўнар оқибат», - деган донишмандона сатрлари моҳиятига сингдирилганлигини кузатамиз.

Бедил ҳар бир қалб тепишида ўзига хос наво, ҳар бир фикрловчи инсон бошида ҳавас ва интилиш шуъласи мавжудлиги билан инсон зотининг тақдири муштараклиги, аммо одам боласининг умри ҳисобли

эканлигини ҳамма ҳам теран ҳис қила олмаслигидан таассуф чекиб ёзади:

*Ҳар юрак тешиш бор ўз навоси,
Ҳар бошнинг шугъадор бордир ҳавоси.
Не сўрайсан нафас асирларидан
Ҳар занжир ҳалқасин бор ўз садоси (46 б.)*

Ғафур Ғулом ҳам улкан ҳаётӣ тажрибасидан келиб чиқиб, инсон боласининг ҳар бирига хос алоҳида олам, феъл-атвор, ўзига хос қалб, қувонч ва дарди дунёси мавжудлигини қайд этар экан, атрофини қуршаган кишиларни дардкашлик туйғуси бирлаштиришини таъкидлайди:

*Неча-неча кишилар-ла айладим суҳбат,
Бириси мақтанар, бириси - ҳасрат,
Ҳаммининг ўз қалби, қувончи, дарди
Бедард эмас эди танишлар фарди (3 т. 329 б.)*

Мазкур сатрларни ўқиб биз барча инсон якранг эмаслиги, ҳар бир кишининг ўз олами, ўз тасаввурлар дунёси, ўз ҳаёти борлигини англаймиз, ҳис қиламиз. Турли давр ва ҳар хил минтакаларда яшашларига қарамасдан ҳар иккала шоир ҳам инсонни идрок этишга, унинг қалби, ҳасрати, дарди ва қувончини тушунишга, алоҳидалик ҳамда умумийлик жиҳатларини нозик илғашга интилиши билан муайян даражада руҳан муштаракдир. Айни дамда англаган ҳақиқатларини ўзига хос тарзда ифода этишга ҳаракат қилишганлиги билан уларнинг ҳар бири индивидуалдир.

Бедил шеъриятида пейзаж тасвирлари билан боғлиқ ўринлар анчагина. Шоир табиатнинг турфа хил гўзаллигини поэтик идрок қилар экан, табиатдан туйган кечинмаларига хос ҳолат-лавҳалар тасвирини бутун жозибаси билан бериш учун ранг-баранг ташбеҳ ва муболағалар қўллайди. Натижада, китобхон кўз ўнгида табиатнинг рангин манзаралари жонланади:

*Чаман шавқи уйдан чиқорди бир кун,
Гулда сеҳр кўрдим, лолада афсун.
Нарғиз жигаримга ўт ташлаб, қилди
Кўзимни баҳору, ўзимни Мажнун. (58 б.)*

Она табиат манзарасини бутун гўзаллиги билан шоирона идрок қилган Ғафур Ғулом кўзларига ранглар жилоси оқиб киради. Гунчалар кулгусидан қалб қулоғи жаранглайди. Ёзги чаманзорда гулларнинг

нозик тебраниши, ял-ял ёнишидан завк, ҳайрат туйган лаҳзалардаги лирик қаҳрамон руҳий кечинмалари, жонлантириш ва муболоға сингари устозга хос ифода усулларини санъаткорона қўллашда бедилона поэтик жилвакорлик намоён бўлади. Айниқса сўнги сатрдаги «ёз», «танноз», «серноз», «дамсоз» сўзларининг ўзаро қофияланиб келиши шеър оҳангдорлигини ошириб, таъсирчанлигини кучайтиради:

*... Чучмома, раъно, бинафша кўзни боғловчи фаранг,
Кўзга оққай бу чаманнинг гулларидан мингта ранг,
Ғунчаларнинг кулгисидан қалб қулоғида жаранг,
Ёз экан, танноз экан, серноз экан, дамсоз экан*

(1 т. 171 б.)

Бедил нолакор ашъорларининг йўналтирилган алоҳида объекти бор. Шоирнинг лирик қаҳрамони дил кечинмаларини маъшуқа англаши, у битган сўзларга яширинган лутфни теран туйиши, кўнгил қулоғи бедор бўлишини тилайди. Умуман сўз жозибасини тўймоқ маъносида ҳам, кўнгилга муносиб ёрни улуғлаши жиҳатидан ҳам, шеърят алоҳида завқни талаб қилишини таъкидлаши билан ҳам қуйидаги мисралар эътиборга моликдир. Аммо биз табиат тасвирлари билан боғлиқ образларнинг рамзий маъно билдириб келишига диққат қаратмоқдамиз:

*Сўз лутфин туёлмас ҳар қандай қулоқ,
Дилимдан ўтказай сезсин ёр шу чоқ.
Булбулдек нолам бир гулга аталган,
Аммо уни тинглар боғ бошдан-оёқ. (92 б.)*

Ғафур Ғулом ижодий меросида ҳам шунга яқин тасвирлар учрайди:

*Шоир ёзмайсанми, қани йил бўйи
Авайлаб асраган бадиа сатринг?
Эй кўнгил гунчаси, япрогини ёз,
Майнинг ҳавосига қўшилсин атринг. (2 т. 72 б.)*

Ҳар иккала шеъринг парчада ҳам сўз ижод жараёнининг ўзига хослиги ҳақида кетмоқда. Бедил шеърида «булбул» - шоир, «гул» - ёр, «боғ» – китобхон рамзини, Ғафур Ғуломда «кўнгил гунчаси» – дилда пинҳон сўзлар, «япроқ ёзиш» – ижоднинг намоён бўлиш палласи, «май ҳавоси» – шеърнинг сархуш қилиш хусусиятини билдириб келган. Шоир туғилажак шеърнинг оний лаҳзалардаги кайфиятга ҳамоҳанглигига урғу беради, шеър завқи май каби таъсирчан, роҳатбахш эканлигини таъкидлайди. Бедил эса руҳнинг парчаси ўлароқ яралган шеър барча тингловчига аталган бўлса-да, алоҳида завк эгаларигина уни

теран туя олишини эътироф этади. Умуман, ҳар иккала шоир ҳам табиат билан боғлиқ образлар орқали бадиий ижод психологиясини нозик ифода этишади.

Бедил ўзликни англашни чин инсонлик меъёри деб билади. Дунё молини инсонни асл моҳиятдан чалғитувчилиги учун қоралар экан, яралмишларда унинг ижодкорини кўришга ундайди:

*Ашё- назаримиз олғувчи кўзгу,
Асмо зикри эртак тингламоқдир бу.
Барчаси инсондан қочирар узоқ,
Асли инсон бўлмоқ ўзни билмоқ- қу. (15 б.)*

Ғафур Ғулом ҳам инсоний гўзалликни борликни идрок этишда, ўзликни англаш, тафаккур қудрати билан муқаррам бўлмоқда кўрар экан, Бедил ғояларидан туртки олади. Дарҳақиқат, Бедилга хос ҳаёт ва инсонни синчков кузатувчанлик ҳам Ғафур Ғуломнинг образ ва тасирий ифодалар яратишида муҳим ўрин тутди.:

*Кишилик ўз-ўзин, атроф оламни
Англамоқ шарафи билан гўзалдир. (3 т. 51 б.)*

Бедил моҳиятни данакнинг мағзида кўради. Пўстлоқ эса маънони яширган шунчаки қобикқина холос. Бошқачароқ айтганда, жисм эмас, балки руҳ бирламчидир. Шоир бу фикр ифодаси учун табиатдан қиёслар ахтарар экан, шундай ёзади:

*Ўз маъно қиссасин очган ул дона,
Илдиз ёриб отди ер ичра шона. (23 б.)*

Ғафур Ғулом ижодий меросида ҳам табиатнинг нозик жилваларини ғоятда синчковлик билан кузатиш асосида яратилган сатрлар анчагина. Жумладан, шоирнинг: «Қиррасига қуёш нурун кўчирган шабнам», «Олти қирра қор парчанинг учида Илганиди қуёшчалар партираб», «Ғунчадаги зарларнинг Тилларанг қуқунлари Болга айганиб кўчар, Кўз илғамас томчидай» ва бошқа ўринларда бу ҳолат намоён бўлади. Аммо шоир ҳамиша ҳам соф табиатнинг гўзал лавҳалари тасвирига фалсафий маънолар юклашга уринмайди. Шунга қарамасдан, жайдари одамнинг кўзи билан илганмайдиган шабнамнинг қирраларига кўчмиш офтоб нурларининг жилосини, оддий қор парчасининг қирраларинигина эмас, балки унда парпираётган қуёшчаларни, ғунчанинг лабларидаги тилларанг зарларни шоирона

нигоҳ билан кўра билмоқ, туймоқ ва ифода этмоқ унинг муаллифи шоирона теран нигоҳлари ҳамда маҳоратидан тўла гувоҳлик бера олади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Ғафур Ғулом шеърятига Бедилнинг таъсири унинг образ яратиб тамайилларида ҳам кўринади. Кўпинча шоир мавҳум тушунчаларни образга айлантириб, ҳаётий ва реал нарсалардек санъаткорона тарзда моддийлаштиради. «*Ҳаёл*», «*умид*», «*ишонч*», «*доғ*», «*қалб*», «*кўнғил*», «*дил*», «*шодлик*», «*гам*», «*дард*» ва бошқа катор образлар бунга мисол бўла олади. Биз ушубу ўринда адабий таъсир билан боғлиқ фикрларимизни «*нафас*» образи таҳлили мисолида тасдиқлашга ҳаракат қилдик.

Бедил ва Ғафур Ғулом шеърятда энг кўп учрайдиган образлардан бири «*нафас*»дир. Бу образ ҳар иккала шоир ижодида гоҳо ўз маъносида, баъзан эса рамзий маънода қўлланилган бўлиб, лаҳзалик умр ва умуман ҳаёт ва яшаш рамзи, борлик мавжудлиги ҳамда муайян тарзда низомга бўйсундирилганлигининг асоси сифатида талқин этилади. Зеро, Бедил бир рубойида уни «*Борлиқнинг бунёди бемадор нафас*», дея ифода этади. Яна бир ўринда эса «*Жаҳон тартиботи бирликка эга, Бу бирлик шубҳасиз нафасингда жам*» деб ёзади.

Диний-илоҳий адабиётларда келтирилишича, Масиҳ яъни Исо пайғамбар нафаси ўткирлиги, ўликка жон бағишлаши билан машҳур бўлган. Мумтоз адабиётимиздаги кўплаб шеърларда маъшуқа сифатлари таърифида Масиҳнинг шу жиҳатига урғу берилади ва ёр нафаси ўликни тирилтирувчи кучга эгаллиги билан Исога тенглаштирилади. Бедил шеърятда ҳам ана шу жиҳат учрайди. «*Сўз айтмоққа оғиз очса гар ёр, Масиҳ нафасида ажойиб бўй бор*». Бунда маъшуканинг сўз айтиш учун оғиз очиши талмеҳ санъати воситасида Масиҳ нафасига тенглаштирилмоқда. Яъни у ўликни тирилтириш кудратига эга. Бу ўринда «*нафас*» тириклик ва ҳаёт манбаи маъносини билдириб келган. Лирик қаҳрамоннинг тушқун кайфияти ифодаланган ўринларда шоир «*нафас*»ни ҳам шунга монанд тарзда қўллайди. «*Нафас хун бўлди-ю лабда йўқ фарёд, муродга етмади бу дили ношод*». Лирик қаҳрамон нафасининг хун бўлиши унинг муродига ета олмагани, изтиробларини ошқор этмаса-да, қалби ғамлар юкидан эзилганидандир. Баъзан шоир инсон табиатидаги янгиликка иштиёқмандлик ва унга бўлган ижтимоий бефарқликни тасвирлашда ҳам «*нафас*» образидан фойдаланади. «*Бу дунёда ҳар дам янгилик ҳавас, Эскириб чиқади ҳар янги нафас*».

Бедил шеърятда «*нафас*» ижод психологияси билан боғлиқ ҳолатларни тасвирлаш, бадий-эстетик концепциясининг асосларини ёритиш мақсадида ҳам қўлланилади. «*Бир оламдир куйим сеҳру оҳанги, Тобора очилур янги ва янги, Каломим сайрида гафлатда қолма,*

Баҳорман, янги ҳар нафасим атри». Рубоийдаги ҳар бир сўз ва тасвирий ифода шоир нафасинг атрини кўнгилларга олиб кира олиши жиҳатидан унинг дил изҳорлари мақомида қабул қилинмоғи лозим кўринади. Зеро, шоир бадий ижод намуналарига хос оҳанг сеҳрининг тобора янгилашиб борувчи ўзига хос олам эканлигини таъкидлайди. «*Каломим сайри*» бирикмаси ҳам кўчма маънода қўлланилган бўлиб, ижод намуналарига синчков муносабат талаб этилажаги, баҳорий атрини туйиш лозимлигидан огоҳ этади. Дарҳақиқат, шоир ўзини баҳорга ўхшатади. Ҳар бир нафаси яъни ижод этган ҳар бир жумласи ўзига хос жилвакор ва бетакрор эканлиги, тингловчи ёхуд китобхонга янги завоқ ва ҳузур бағишлай олишига диққатимизни қаратади. Бедилнинг бу фикрлари нафақат ўз ижод намуналари, балки умуман илҳом ва истеъдод билан битилган ҳар қандай янги асарга ёндошув тамойиллари ҳақида битилгандек туюлади. Ило чинакам сўз санъаткорлари сўз сеҳри ва нафосатиға, мантикий залворига ўта талабчанлик билан ёндошишадигина эмас, ҳар гал оригиналликка интилишади. Шу боис ҳам бундай дил изҳорлари шеърят аталмиш жозибали дунёнинг, умуман эса адабиётнинг мангу барҳаётлиги сирларидан огоҳ этади. Кўринадики шоир «*нафас*» образидан бадий ижодга нисбатан талабчанлик билан ёндашув тамойиллари, умуман эса сўзнинг поэтик жилвакорлиги мазмун салмокдорлиги, эстетик таъсирчанлиги ҳақидаги концепциясини таъкидлаш, китобхонни огоҳ этиш мақсадида фойдаланган. Демак, Бедил шеърятида «*нафас*» образининг маъно қирралари анча кенг бўлиб, шоир ўз фалсафий-эстетик умумлашмаларини ифодалашда мазкур образдан маҳорат билан фойдаланган.

Кузатишлар шунини кўрсатадики, «*нафас*» образи Фафур Фулом шеърятида ҳам кенг истифода қилинган. Шоир бу образга мурожаат этишда устоз Бедил таъсири доирасидагина қолиб кетмай, ўзига хослигини ҳам намоён қила олади. «*Нафас*» образини вақт – ўткинчи ва абадиятга дахлдорлик ҳамда лаҳза – инсон умрининг энг кичик бирлиги сифатида талкин этади. Мазкур образ воситасида ҳаёт завқи, яшашга иштиёқмандлик, келажакка умидворлик ғояларини бадий ифодалайди. «*Ҳар нафас мазмуни фазолардан кенг*», - деганда шоир умр мазмуни лаҳзада мужассамлиги фикри кўламини космик камровларда олиб қарайди. Фафур Фулом «*Ёзги тонготарда ўз боғинг ичра бир нафас кезишинг – бир умр демак*», - деб ёзади. Шоир сўлим ёз тонги мусаффолигидан завоқ туйган лаҳзалар инсон кўли билан яралган, унинг меҳнатлари самараси сифатида бунёд этилган боғда кечса, яратувчанлик завқ-шавқи, фахр, ифтихор туйғулари билан субҳидам мусаффолиги кўшилиб кўнгилга фараҳбахшлик бағишлашини назарда тутати. Туйғу-кечинмалар қоришиқлигидан пайдо бўлган мамнунлик кайфият-

ҳолатини тотлилиги жиҳатидан бутун бир умрга менгзайди. «Сизга илм конларин калидин берган устод Ҳар нафас қузатади сиздан олади хабар» сатрида эса сўз доимо устозга муносиб шогирд бўлиш, унинг ўғитларини оклашга интилиб яшашнинг муҳимлиги хусусда, яъни эхтиром туйғуси ҳақида бормоқда. Шоир «Ҳар болам уфурган нафасин атри – Шеъримнинг энг етук, энг яхши сатри», деб ёзар экан, шеърларига илҳом берган оилавий ҳаёти, оталик ғурури, мамнунлик туйғуларини изҳор этади.

Айни пайтда ижодкор илҳоми оилавий осойишталикдан ҳам туғилажаги, реал ҳаёт кувонч-ташвишлари билан чамбарчас боғлиқ тарзда кечишини ҳам эътироф этади. «Нафас» образи шоир шеърларида баъзан келажакка умидворлик ғояларини ифодалаш мақсадида қўлланилади: «Ҳаммамиз интилган улуг иқбол бор Умид тонгларидан оларкан нафас». Шоирнинг лирик қаҳрамони ўзини улугвор мақсадлар йўлида бахтиёр кунлар сари интилувчан инсонлар сафида сезади. Унинг интилиш ва мақсадлари эса эртадан умидворлик билан нафас олади. Кўринадики, бу ўринда шоир «нафас» образи воситасида инсонга ҳамиша ҳамроҳ бўлувчи юксак орзу-идеалларга ҳар нафасда умид туйғуси қанот беражagini бадий ифода этган. Ғ.Ғулом лирик меросида шундай ўринлар ҳам мавжудки, «нафас» образи аниқ макон ва замон тушунчаси билан боғлиқликда идрок этилади. Инсон умрининг асосий мазмуни ва руҳ осойишталигининг гарови сифатида таърифланади.»Инсон нафасидан жонда осойиш Умр бемазмундир замон бўлмаса» сингари мисралар фикримизни тасдиқлашга хизмат қилади.

Шоирнинг «Тонг отди» номли шеърда шундай сатрларни учратамиз:

*Умримнинг таноби чўзилмаса бас,
Номардлар истайди ҳайвонлар умрин.
Яна юз йилларга этади нафас,
Мендан сўраб кўринг яшаш ғурурин...
Яшамоқ шириндир, яшамоқ ширин. (3 т. 138 б.)*

Лирик қаҳрамон умр мазмунини мардона позициядан туриб баҳолайди. Унинг назарида мазмунсиз тарзда узоқ умр суриш истаги ўз ҳузур-ҳаловатинигина кўзловчи номард кимсаларнинг инстинктив илинжи бўлиб, ҳайвоний моҳиятга эга. Аслида эса шундай яшамоқ керакки, умр мазмуни босиб ўтилган йилларнинг миқдори билан эмас, балки келажак наслар бир неча юз йиллар давомида ғурур ва ифтихор туядиган, абадиятга дахлдор моҳияти билан белгиланади. Шоир бу ўринда «нафас» образи орқали инсонга ато этилган тирикликни, хусусан ўз ижодий йўли ва меросининг мангуликка дахлдорлигига ишончини, кенг маънода эса, умуман умр мазмунини ифода этади.

Англашиладики, Ғафур Ғулом умумлашмаларида бедилона фикрлаш ва ифода йўсини ўз аксини топган. Шоир ҳар бир лаҳзанинг кадри, мазмун кўлами, инсоний моҳияти, макон ва замонни фалсафий-эстетик идрок этишда мазкур образга фаол мурожаат қилиш орқали шеърятининг ғоявий-бадий юксалиши, поэтик жилвақорлигини таъминлашга эришган.

Умуман, Ғафур Ғулом ижодий меросига Шарқ классик шоирлари, хусусан Бедил лирик меросининг фалсафий-эстетик ва поэтик таъсири анча сезиларли тарзда кечган. Устоз Бедил ижодий меросидан баҳрамандлик шоирнинг ҳаёт воқелигини фалсафий идрок этиши, умуминсоний ғояларни талқин қилиши, образ яратиш принциплари, бадий ифода усулларида кузатилади.

Шубҳасиз, замон ва макон жиҳатидан фаркланувчи ижодкор меросидан адабий таъсирланиш билвосита тарзда кечувчи жараён бўлиб, биз юқорида кузатган айрим муштаракликлар Ғ.Ғулом ижодий меросининг адабий анъанага бўлган муносабатини тайин этиш, шунингдек тамомила индивидуал поэтик сержилолиги, бадий-фалсафий ўзига хослигини англашда муҳим аҳамият касб этади.

«Жаҳон адабиёти» журнали. –

Т.: 2010, № 5.

УМАР ХАЙЁМ ВА ҒАФУР ҒУЛОМ

Шарқ адабиётининг Ғафур Ғулом ижодига таъсири ҳақида сўз юритганда, аввало шоирнинг Умар Хайём ижодига муносабати, ундан ижодий таъсириланиш даражаси, хотира қуввати, муқоёса қилиш салоҳияти хусусида тўхталиб ўтишимиз лозим. Шу маънода шарқшунос олим ва таржимон Шоислом Шомухамедовнинг Умар Хайём рубойлари таржималарини Ғафур Ғулом билан биргаликда таҳрир қилган пайтларини эслаб ёзган куйидаги фикрлари характерлидир: *«Мен таржимамни ўқир эдим, ул киши (Ғафур Ғулом - таъкид бизники Т.М.) тепамда туриб елкам оша столдаги қозоғга кўз ташлаб, форчасини ёдан ўқир эдилар. Устоз Умар Хайёмнинг деярли ҳамма рубойларини ёд билар эдилар. Бугина эмас, ҳар тўртлик муҳокама қилинганида бошқа шоирларнинг шунга яқин мазмундаги рубойлари, қитъа ва байтларидан келтириб қўярдилар. Айниқса, Мирза Бедил асарларидан кўп келтирар эдилар. Шунда мен Ғафур аканинг хотира қувватларига қойил қолдим ва ул муҳтарам зот Шарқ адабиётининг мукамал қомуси эканликларини билдим»*¹. Бу мулоҳазаларда шоир характерига хос: ижодий юмушга бўлган талабчанлик, сўз залворига алоҳида эътибор, бадиий матнга масъулият билан ёндашув каби хусусиятлар намоён бўлади.

Ғафур Ғулом нафақат Умар Хайём ижодини теран англайдиган, унинг кўплаб шеърларини ёд биладиган етук билимдон ва хотира қуввати кучли инсон, балки сўз санъати нафосатини чин дилдан ҳис қиладиган, тушунадиган ва англайдиган, қалбида Шарқ адабиётига нисбатан чексиз меҳр-муҳаббат мужассам қомусий билим соҳиби ҳам бўлган.

Албатта, Умар Хайём ижодий меросини пухта билган, унга хурмати чексиз бўлган шоирнинг бу ижод намуналаридан таъсириланмаслиги-да мумкин эмас. Академик шоир «Рубойлар» номли мақоласида рубой жанри ва унинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз юритар экан: *«Қатрада океан, учқунда қуёш мазмунини бериш рубойга хос хусусиятдир. Рубойнинг тиреги устоди аъзами, бутун ер юзи адабиётшуносларининг тан олишларича, олти-етти аср мобайнида ҳали ҳеч кимни ўз олдига туширмаган Умар ал-Хайём Нишотурийдир»* (II т. 340), - дейди.

Демак Ғ.Ғулом адабий-танқидий мақолаларида ҳам Умар Хайём шеърятининг ўзига хослиги, эстетик тафаккур кўлами, бадиий маҳорати, назмдаги мақоматининг жаҳон адабиётшунослари томонидан эътироф этилишига оид мулоҳазалар баён қилиниши аслида шоирни

¹ Шомухамедов Ш. Гуманизм – абадийлик ялови. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1974, 214-215 б.

«рубойининг пири устоди аъзами» сифатида эътироф этиш ва эъозлашдек шоир ички эхтиромининг ифодасидир.

Ғафур Ғулом шеърятига улуг шоир меросининг таъсири ҳаёт ва инсонни бадий тадқиқ этишда, фалсафий-эстетик умумлашмаларида хайёмона руҳ мавжудлигида кузатилади. Шунингдек, Ғафур Ғулом яратган кўплаб образларда ҳам Умар Хайём ижодий даҳосининг таъсири мавжуд. Бадий фикрни содда, таъсирчан ва фалсафий мушоҳадакорликда ифодалаш услубини ўзлаштиришда аксарият Шарк шоирлари каби Хайём мероси Ғафур Ғулом ижоди учун маҳорат мактаби вазифасини ўтаган. Бинобарин, адабий таъсир ва ижодий ўзлаштириш ҳақида сўз юритар эканмиз, кўпроқ Ғафур Ғулом шеърлари таҳлилига урғу бериш орқали ижодкор таъсирланган манбааларни ўрганиш, унинг поэтик маҳорати сайқаллашувига туртки бўлган айрим жиҳатларни илмий асослашни кўзлаймиз.

Ғафур Ғулом Умар Хайёмдан шунчаки таъсирланиш ёхуд унга эргашиш билангина чекланиб қолмасдан, бунда у ўзига хослигини ҳам ҳам намоён эта олганки, шоир ижодий меросининг яшовчанлигини таъминлаган муҳим омиллардан бири бевосита анашу жараён билан боғлиқдир. Фикрларимиз тасдиғини аниқ мисоллар асосида кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Умар Хайём ёзади:

*Токай қош чимиртар дунё ташвиши,
Муродга етказмас кўнгил гиш-гиши.
Сен, менинг ишимиз эркимиздамас,
Қазога кўникши – донолар иши ¹.*

Рубойида дунёвий ташвишлардан баланд тура олиш, олам сирларига тафаккур юксакликларидан нигоҳ ташлаб, тақдирга ризолик, шукроналикда яшаш оқил банданинг тутуми эканлиги ҳақидаги диний-илоҳий ва фалсафий-дидактик фикр илгари сурилади. Шоир фалсафий умумлашмаларида ўткинчи дунё ҳою-ҳавасларига боғланиб қолиш кишини асл моҳиятни англашдан йироқлаштириши муқаррарлигига ишора қилинади.

Шунга яқин фикр-карашларни Ғафур Ғуломнинг қуйидаги тўртлигида ҳам кузатамиз:

*Бир яшаш, бир ўлим – ҳаммамизга ҳақ,
Бир ҳақни ҳеч зolim тортиб ололмас.*

¹ Умар Хайём. Рубойлар. Тарж. Ш. Шомухамедов. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1970, 33 б. (Изоҳ: Шоир меросидан келтирилаётган парчалар шу нашрдан олинди, қавс ичида саҳифа кўрсатиб борилди)

Шеърда яшаш ва ўлимнинг ҳақлиги, инсонга ҳаёт бир мартагина ато этилиши, миллиард йиллардан буён азалий чарх•улуғ мақсадлар йўлида айланаётганлиги, ҳар қандай гаддор ва золим инсон умрининг абадият олдида лаҳзалик эканлигини англамай, олам ҳукмронлигига даъво қилиши беҳудалиги хусусида сўз боради. Ғ.Ғулом ўз фалсафий мулоҳазаларини ифода этар экан, маънавий-руҳий жиҳатдан Шарқ фалсафаси, хусусан, Умар Хайём рубоиётининг сезиларли таъсири остида фикрлаганлигини сезиш мушкул эмас. Ҳар иккала шоир умумлашмаларида ўзаро муштаракликлик мавжудлиги шундай ҳукм чиқаришга асос бўла олади. Айни пайтда Ғафур Ғулом ўз даври воқеаларига ҳам фаол муносабат билдиришга эришадигина эмас, балки зулм ва кабоҳатнинг эзгулик қаршисида маҳв бўлишига инсониятнинг миллард йиллик тажрибаси гувоҳлик беришини таъкидлаш оркали инсонпарварлик, ҳаётсеварлик концепциясини ифодалашга ҳам муваффақ бўлади.

Кўринадики, Ғафур Ғулом Хайём қарашларини янада кенгайтириб, чуқурлаштириб ўз даври, замонасига нисбатан муносабатини ҳам ифодалай олган.

Адабиёт тарихини кузатар эканмиз, барча даврларда ҳам шоир ва ёзувчиларимиз инсонни озод, эркин ва бахтли кўришни исташади. Шунинг учун ҳам озодлик ва эркинлик мавзуси ижодкорларимиз учун асосий мавзулардан бири бўлиб келган. Бундай ўринларда шоирларимиз фалсафий-эстетик қарашлари идеал орзу-ниятлари билан муштаракликда акс эттирилади. Умар Хайём эрк ва озодлик мавзуйга бағишланган шеърларида нафақат алоҳида инсонни балки ер юзидаги бутун инсониятни ҳур ва озод кўришни орзу қилади. Одам боласининг хушнуд яшашини шоир унинг корни тўқлиги, ошиёни бутлиги билан ўлчар экан, биринчидан қаноатли инсон сифатида, иккинчидан эса, давр тинчлигини оддий инсонга бўлган эътиборнинг даражаси билан баҳоловчи мутафаккир сифатида намоён бўлади. Шоир бу ҳақда шундай дейди:

*Кимнинг-ки бор эса бир бурда нони,
Ўзига яраша уй-ошиёни,
На биров унга қул, на у бировга,
Айт, шод яшайверсин, хушдир замони. (270 б.)*

Ғафур Ғуломнинг «Кўёшнинг ёруғлиги барча халққа баробар» номли шеърида шу фикрларга яқин қарашлар ифодаси кузатилади.

Шоир алоҳида шахснинг озодлиги умуминсоний моҳият касб этиши, инсоннинг мустақил фикр, муқаддас эътиқод ва ишончга таяниб яшасагина маънавий-руҳий осойишталикка эришади, бировни қарам қилмайди ва ҳеч кимсага тобе ҳам бўлмайди,- деб ёзади:

*Ҳар бир озод кишининг
Ўз фикри, ўз ишончи.
Жумла инсонларга хос
Китоби ва таянчи.
На бировни қул қилур,
На бировга бўлур қул.
Ҳамма одам ёру дўст,
Қайғусиз ёруғ кўнғил. (3 т. 284 б.)*

Бу иккала шеърда эрк ва озодлик ғоялари талкинида ўзаро ҳамоҳанглик ва айни пайтда индивидуаллик мавжуддир. Умар Хайём учун инсон шод ва жамият аъзолари хушнуд яшашининг асосий шартли уларнинг шахсий эркинликларидадир. Шоир учун бир бурда нон ва яшаш учун уй бўлишининг ўзиёқ унинг эркин ва озод яшаш учун етарли асос бўла олади. Шеърдаги «*бир бурда нон*» ибораси воситасида синикдоха санъати яратилган бўлиб, бунда у инсон эҳтиёжини қондириш учун етарли миқдордаги озик-овқат маъносини билдириб келган. Шоир умумлашмаларида озодлик билан биргаликда мол-дунёга ружу қўймаслик, шукроналик, сабру каноат ҳақида сўз боради. Ғафур Ғулом лирик қаҳрамони учун эса кўнғилнинг қайғусиз, ёруғ бўлиши, ҳамма одамнинг ёру дўстлиги ҳеч кимга қул бўлмасликдир. Инсоннинг озод ва эркин, ўз фикри ва ишончига эга бўлишини бевосита китоби ва таянчига боғлаб тасвирлайди. Бунда шоир қарашлари Хайём фикрларига ҳамоҳанггина эмас, уни янада кенгайтириб, инсоннинг озод, тинч ва қайғусиз хотиржам яшашини маърифат, эътиқод билан боғлаб талкин қилган. Шеърдаги «*китоб*» сўзи ана шу маъноларда қўлланилган бўлиб, синикдоха санъатидан фойдаланилади.

Бироқ шеърнинг мазмун ва ифода қўлами бу билангина тугамайди. Унда шоир иқтидорига хос яна бир жиҳат яъни халқ дарди, ташвиши, қайғу-аламлари, орзу-интилишлари, кўзлаган манзил-маъволарини тасвирлаш орқали унинг юраги тубидаги туйғулар – умидворлик руҳини ҳам сатрлар қатига синдириб юборишдек шоир лирикасига хос етакчи хусусият ҳам бўй кўрсатади:

*Тезда шундай бўлади,
Шундай замона яқин.*

*Ғоят ёруе йўл томон
Борамиз оқин-оқин.*

Мазкур ўринда шоирнинг идеал замон ҳақидаги қарашлари «Шундай замона яқин» мисрасида мужассамлашган. Унинг лирик «мен»и инсониятга дарддошлиги, ҳамфикрлиги, унинг тақдирига қуюнчақлиги билан бирга муайян маънода ўз яшаётган замонаси билан боғлиқ идеалларни ҳам тасдиқлайди.

Ғафур Ғулом ижодига Умар Хайёмнинг таъсири образ яратишда ҳам кўринади. М.: «Булбулнинг кўзидай ноль тўғаракка, Бир бутун коинот сизга олади» («Инсоният программаси») байтидаги образли тафаккурда Умар Хайёмнинг «Тўғарак жаҳонни узук деб билсак, шаксиз унинг кўзи – гавҳари ҳам биз» мисраларининг таъсири сезилади. Умар Хайём тўғарак жаҳонни узук, инсониятни эса узук кўзи – гавҳари деб билса, Ғафур Ғулом образли тафаккур кудрати булбулнинг кўзидай нол тўғаракка бутун коинотни сиғдира олади. Мазкур сатрлар гениал шоир Рудакийнинг «Қарилқдан шикоят» номли шеърисидаги: «Кўзингнинг соққасидек айлаиб турувчи жаҳон, Ҳамиша айланади, ҳамма вақт гардон эди» образли тасвирни эсга солади. Эҳтимол ҳар иккала шоирга ҳам бадиий лавҳаларни ифода этишда маълум маънода Рудакийнинг таъсири бўлгандир. Зотан донишманд шарқнинг ҳар бири бир-бирига устоз, бир-бирига шогирд мақомида эҳтиром ва эъзозга лойиқдир.

Умар Хайём: «Тўнқарилган жомдай кўринар осмон, Остида забундур қимки билагон» (178 б.) дея осмонни тўнқарилган жомга ўхшатиб, донишмандлар жаҳолат қаршисида бекадрлигини ифода этса, Ғафур Ғулом: «Боши баландлигига кўкни ўхшатомайман Осмон деган нимадир? – Тўнқарилган эски тос», (2 т. 152 б.) - дейиш оркали мағрур инсон бошининг улуғворлиги олдида ҳар қандай масофавий юксаклик ҳеч эканлиги, жаҳолат албатта маҳв бўлажagini ғурур ва ифтихор билан ифода этади. Улуғворликни шоир маърифатли инсоннинг бебаҳо зийнати деб билади.

Умар Хайём шеърисида рамзий образлар тасвирига алоҳида эътибор берилади. Унинг рубоийларидаги рамзий образлардан бири «ҳайит айёми» бўлиб, бунда шоир келажакка умидворлик руҳини ифодалашга ҳаракат қилган.

*Хушвақт бўл келмоқда ҳайит айёми,
Шай бўлғуси бутун қувонч анжоми,
Сустликдан ой сариқ, озгин ва синиқ,
Вақтида бу дардлар битар батамом. (171 б.)*

Шеърдаги «хайит айёми» образи яхши ва бахтли ҳаётга ишончни ёритишга қаратилган. Зеро, хайит айёмигина тўкин-сочинлиги, гина-кудуратлар унутилиши, янги либослар кийилиши сингари кўплаб жиҳатлари билан дилларга қувонч бағишлаб, дард-ташвишлар аришига боис бўлгувчи палладира.

Ғафур Ғулом шеъриятида бу образ «чин арафа» тарзида қўлланилади.

*Юзимизни ёритди кечаги тўкилган ёш
Бугун байрам келтирди кечаги ҳажру фиरोқ
Бугун бўстон кезади, кеча қон кечган қуёш,
Ҳар куннинг файзи бошқа, эрта яна яхшироқ.
Бугун чин арафадир (2 т. 64 б.)*

Шеърдаги «чин арафа» образи рамзий моҳият касб этиб, ғалабага ишонч, эртанги кунга умидворлик ғоясини ифодалашга хизмат қилган. Ҳар иккала шеърдаги муштараклик нафакат рамзий образларда балки табиат тасвирининг мавжуд ҳаётга, лирик қаҳрамон руҳиятига монанд тарзда ифодаланишида ҳам кузатилади. Умар Хайём шеърдаги Ой, Ғафур Ғулом шеърда эса Қуёш тасвири билан боғлиқ ўринлар бунга мисол бўла олади. Биринчи шеърда ойнинг сарик, озгин ва синик тасвирланиши ва вақт келиб бу дардларнинг битиши, кейингисида эса кеча қон кечган қуёшнинг бугун бўстон кезиши, ҳар бир куннинг файз ва таровати ҳақидаги мулоҳазалар фикрларимизни далиллашга хизмат қилади.

Умар Хайём «май», «бода», «шароб», «коса», «соқий» сингари тасаввуфна образларга фаол мурожаат этиш орқали илоҳий ишқни улуғлашга, ҳақ маърифатини, лирик қаҳрамоннинг турфа хил кечинмаларини ёритишга эришган. Бундай анъанавий образлар Ғафур Ғулом шеъриятида ҳам мавжуд бўлиб, ўз замонига мос ҳолда яшаш шавқи, ҳаёт гўзаллигини улуғлаш каби янгича маъноларни ифодалаб келган. Фикрларимиз тасдиғини айрим мисоллар воситасида кузатишимиз мумкин. Умар Хайём ёзади:

*Май ичамен, мастлик қилмаймен асло,
Қадаҳдан ўзгача бўлмайман бато.
Бода ичишликдан менинг гаразим-
Ўзимга сен каби қўймаслик бино. (99 б.)*

Академик Алибек Рустамов мумтоз шеърятдаги «май» сўзи ва унинг маънодошлари ҳақида сўз юритар экан, қуйидаги фикрларни баён этади: «Май» сўзи ва унинг маънодошлари асарнинг маъносида

келганда ичкиликни билдиради. Лекин сувратда келганда ҳақиқат маърифати, унга бўлган ишқу муҳаббат ва уни идрок қилгандаги лаззатни билдиради. Бу ҳолда май сўзи истиора тарзида қўлланилади, яъни «май» сўзи мазмунан «ҳақиқат майи», «ишқ майи», «васт майи» деган ибораларга тенг бўлади»¹. А.Рустамов бу ҳақдаги фикрларини давом қилдирар экан, меҳру муҳаббат билан май ўртасида қандай ўхшашлик бор, деган саволга жавобни Жомийнинг «Лавомий» асарига таяниб, улар ўртасидаги ўхшашликлардан ўнгасини келтириб ўтади.

Демак, Хайёмнинг юқоридаги шеърда «май» истиора сифатида қўлланилган бўлиб, «май» – ҳақиқий ишқ, «коса» эса маърифатдир. Ишққа мубтало бўлган кишининг инсоний фазилатлари орта боришини назарда тутсак, шеърдаги ошиқнинг май ичишдан кўзлаган мақсади аён бўлади. Рубойининг мазмунини шундай тушуниш мумкин: «Мен қанчалик ишққа мубтало бўлсам ҳам ҳақиқат маърифати билан кўнглимни тўлдираман. Мен ишққа мубтало бўлишимнинг боиси бошқалар каби ўзимга бино қўймаслик, яъни инсонийлик фазилатларимни сақлаб қолишдан иборатдир».

Кўринадики, Умар Хайём шеърларида «май» ва у билан боғлиқ образлар ниҳоятда кўп қўлланилиб, уларда ботинан ҳақни таниш, ўзликни англаш, ҳақиқат маърифатини идрок қилиш ғоялари улуғланган. Назаримизда, мазкур образ Ғафур Ғулум шеърларида ҳам кўп учрайдиган «соқий», «май», «шароб», «қадаҳ» образларининг яратилишига муайян даражада таъсир кўрсатган. Албатта, бир қарашда Ғафур Ғулум ижодий меросида мазкур образлар бирмунча зохирий маънога урғунинг кучайиши билан яъни *яшамок ва курашмоқ, ҳаёт завқини қуйлаш* маъноларида қўлланилгандек туюлади. Жумладан, шоирнинг «Янги йил қўшиқлари» номли шеърдаги ушбу сатрларни кузатсак :

*Майда акс этмишидир саҳар қулгуси,
Кўёшга ранг берур юзларнинг туси,
Димоғда эртанги баҳор атри бор,
Бизга қучоқ очар золиб келгуси. (2 т. 49 б.)*

Шеърдаги «май» шунчаки ичкилик маъносида анланганида ҳам шоир тонг мусаффолиги, баҳор атрини туядиган, эртанги кунга ишонч билан боқадиган соҳир қалб эгаси бўлган лирик қаҳрамон кайфиятини поэтик идрок этаётганлигини тушунамиз. Юзлардаги кизилликнинг кўёшга ҳам ранг бера олиши, димоғларда эртанги баҳорнинг атри бўлиши сингари муболоғали ифодалар ботинида рамзий маънолар ҳам

¹ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. - Т.: Ёш гвардия, 1987, 45 б.

мужассамлашгандир. Шеърдаги кейинги тасвирлар фикрларимиз тўғри эканлигини кўрсатади:

*Алёрлар бошлангиз, бахт бўлсин соқий,
Қадаҳлардек тўла дил иштиёқи!
Қуёш паймонадек ҳар кўнгил равшан,
Унинг умри каби умрлар боқий. (2 т. 51 б.)*

Шеър янги йил байрами муносабати билан ёзилган бўлиб, унда шодон кайфият устивор. Шоир тарихга назар ташлар экан, иккинчи жаҳон урушида ғалаба қозонилишига ишонч ва умид руҳини ифодалайдиги, шу боисдан ҳам бахт соқийлик килиб, алёрлар бошлашга ундалиши, аслида дилдаги иштиёқ, кўнгилдаги равшанликдан туғилган туйғу бўлиб, инсоният тақдирига, инсон умрининг абадийлигига неқбин ишонч руҳи ҳамиша каттол ёвни яқсон этиб келган халқимиз умрибоқийлигини китобхон шуури ва сезимларига юктирарлик қадар таъсирчан поэтик инъикос этади. Ғ.Ғулом ҳар кўнгилнинг равшанлигини «қуёш паймонадек» дея таърифлайдики, мумтоз шеърятда «паймона» май ичиладиган коса ёки идиш маъносини билдиришини назарда тутсақ, шоир шароб қизиллигини қуёшга менгзаб, шароб тўла идишни эса «қуёш паймона» дея таърифлаётганлиги англашилади. Демак, қуёш ёруғлиги ҳамиша теварак – атрофни нурга буркаб, яшнагиб турганидек, бахт соқийлик қилган даврада сармаст кишининг кўнгли равшан бўлмоғи мантиқий далилланади.

Шеърда Ғафур Ғулом анъанавий «соқий», «қадаҳ» образларини янгича, бетакрор маъноларда қўллаб, тинч-тотув ва бахтли ҳаёт, душманга нафрат, келажакка ишонч ҳақидаги фалсафий умумлашмаларини тарихий қиёслар орқали ифодалай олган.

Ғафур Ғулом ўзи яшаб турган давр ва замона манзараларини чизишда ҳам «соқий» ва «шароб» образларига мурожаат қилган. Бундай ўринларда ҳам мазкур образлар рамзий моҳият касб этиб келади. Шоир «Қутлуғ йил тонгида» номли шеърда шундай ёзади:

*Соқий, менга сун қадаҳ, йигирманчи асрнинг
Ичган сари кишини хушёр этар шаробин. (2 т. 224 б.)*

Шеър зоҳирий маънода шароб ичиш туфайли туғилган туйғулар ифодасидек таассурот қолдириши ҳам мумкин. Лекин эътибор берилса, унинг мазмунида кўпмаънолилиқ муҳассамлашгани ҳам аён бўлади. Биз шартли равишда шеърдаги «соқий» ни ҳаёт, «қадаҳ»ни инсонга берилган умр, «шароб» ни эса замон воқеалари деб тушунишимиз мумкин. Зеро, инсон ҳаётда яшар экан, ўз умри давомида тўплаган

тажрибаларидан сабоқ чикариб, тобора хушёррок бўла боради. Айниқса, XX аср кишиси ўз бошидан кўз-кўриб кулоқ эшитмаган талотўмларни ўтказдики, бу уни хамиша сергаклик ва хушёрликка ундаган. Демак, шеърнинг лирик қахрамони давр воқеаларига ниҳоятда хушёрлик билан қараши, ҳаётнинг аччиқ шаробини ичган сари хушёррок бўла бориши ҳақидаги фикрлар инсон кўнглини ифодалашни, реал турмуш манзараларини акс эттириши жиҳатидан характерлидир.

Баъзан шоир пейзаж тасвирига бағишланган шеърларида ҳам образли ифодалар яратишда «соқий» образига мурожаат қилади. «Барди кўрпаларни елкага қийғоч ташлаб, Учиб қолган соқийдай гунгурс ухлайди тоқлар» (2 т. 152 б.) Бу шеърдаги образлар табиийлиги ва бетакрорлиги билан эътиборга моликдир. Барди кўрпаларни елкасига ташлаб ухлаётган тоқларнинг учиб қолган соқийга ўхшатилиши Ғафур Ғулом бадий тафаккурининг кашфиётидир.

*Ҳаёт шаробидан бир қултум ютай
Дамлар ганиматдир, умрзоқ соқий.
Қуёшқи фалакда кезиб юрибди,
Умримиз боқийдир, умримиз боқий. (2 т. 61 б.)*

Шеърда ҳаётсеварлик ва мангу барҳаётлик руҳи устивор бўлиб, ундаги «соқий» шунчаки соқийгина эмас, балки «умрзоқ соқий»дир. Яъни у кишиларга ҳаёт ва умр улашувчининг рамзидир. «Шароб» эса инсонга яшаш учун берилган вақтдир. Демак, сатрларда инсон яшаш учун берилган имкониятдан самарали фойдаланиши, ҳар бир дамнинг кадрига етиши, уни боқийликка даҳлдор қилиши ҳақида фикр юритилмоқда. Унда қуёшнинг фалакда кезиб юриши ерда ҳаётнинг давом этишини кўрсатганидек, инсон яхшилик ва эзгуликка интилиб яшар экан, унинг умри боқийдир, деган фалсафий фикр гўзал поэтик ифодасини топган.

Хуллас, Ғафур Ғулом Хайём рубоийларида кўп учрайдиган «май», «шароб», «коса», «соқий» каби тасаввуфона образларни янгича мазмунда ўз бадий ниятига мос ҳолда қўллаб, талкин ва ифоданинг ўзига хослигини таъминлашга эришган. Мазкур образлар шоирга ҳаёт, умр, яшаш мазмунини нозик туйғулар билан ифода этишда ниҳоятда асқотган.

Умуман, Ғафур Ғулом ижодининг шакл ва мазмун мутаносиблиги, талкин ва ифодасининг ўзига хослигини таъминланишида Шарқ адабиёти, хусусан Умар Хайём ижодий меросига хос образларнинг шоир бадий ниятига мос ҳолда қўлланилиши ўзининг ижобий натижаларини берган. Мазкур образлар шоирга ҳаёт, умр, яшаш мазмунини бадий ифода этишда маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилган. Бинобарин, Ғ.Ғулом шеърини ғоявий-бадий ва поэтик юксаклигида устозлардан маънавий озикланиш ўзига хос ўрин тутади.

ҒАФУР ҒУЛОМ ПОЭТИК МЕРОСИДА НАВОЙЁНА РУҲ

Академик Ғафур Ғулом меросида гениал шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг улкан ижодий таъсири кузатилади. Мазкур жараён ғоятда кўпқиррали бўлиб, лирик анъана ва новаторлик нуктаи назаридан олиб қаралганида ҳам Ғафур Ғулом ижодининг ғоявий-бадий жиҳатдан юксалиши, мумтоз адабий мерос хазинасидан ижодий баҳраманд бўлиш даражаси ҳақидаги қарашларимизни муайян даражада бойитади. Шоир шахсиятини англаш, ижодининг поэтик манбаларини аниқлаш, асарларига хос умумадабий ва индивидуал қирраларни тушунишга яқиндан ёрдам беради. Навоийшунос А. Ҳайитметов Ғафур Ғуломнинг Шарқ адабиётига муносабати ҳақида сўз юритиб, куйидаги фикрларни таъкидлайди: «*Ғафур Ғулом ўзбек адабиётини, хусусан, унинг мумтоз қисмини умумий катта Шарқ адабиётининг бир бўлаги деб қарар, ўзбек адабиёти тарихини шу тарзда ўрганиш тарафдори эди*»¹.

Ғафур Ғулом шеъриятига таъсир этган кўплаб Шарқ шоирларидан бири, шубҳасиз, Алишер Навоийдир. Шоир поэтик меросида Навоий образи талкинлари билан боғлиқ ўринларда буюк шоирга бўлган ҳурмат, эъзоз туйғулари ғурур билан қуйланади. Унинг адабиёт, бадий ижод, сўз санъати олдидagi улкан хизматлари баробарида бетакрор шахсиятига хос юксаклик, мағрурлик, жасорат, ноёб иктидор сингари инсоний белги-сифатлар асрлар оша ардоқда бўлгани, миллат ифтихори ва ғурурига айлангани эътироф этилади. Жумладан, Ғафур Ғуломнинг «*Алишер*»² шеърисида «*Буюк Алишернинг асрий нидоси*», «*Тўфон, қуюнларда яккаю ёлғиз, Монолит, гранит ҳайкалдай мағрур*», «*Олтин балдоқдаги нифрит кўз каби, Асаринг биз учун бўлди қорачуғ*», «*Алишер Муштарий юлдузи каби, Ўзбек осмонида болқиган чоғи*» каби кўтаринки руҳ билан йўғрилган куйма сатрлар Навоийнинг бетакрор қиёфасини гавдалантиради. Навоий «*тўфон*», «*қуюн*»ларда ёлғиз эди. Унинг ижоди завол билмаслиги, кўз қорачуғидай эъзозланиши боиси ҳам аслида, бир жиҳатдан, Навоий шахсиятига хос буюклик, фидокорона интилишларида кузатиловчи метин собитлик бўлса ажаб эмас. Зотан, навоённа юксак манзиллар ҳавосига интилган Ғафур Ғулом ҳам ўзбек адабиёти осмонида Навоий янглиғ балкиш, минг йилларни назарда тутиб мўлжалларини белгилаш, мақсадларини тайин этишни кўзлаб калам сураар экан, улушини бобокалон устоз интилишларидан, тўла анланган ҳаёт тарзи ва абадиятга дахлдор поэтик меросидан олади.

¹ Ҳайитметов А. Мумтоз адабиётимиз билимдони // Адабий меросимиз уфклари. -Т.: «Ўқитувчи», 1997. 56 б.

² Ғафур Ғулом. Мукамал асарлар тўплами. 12 томлик. 2-том. – Т.: «Фан», 1984. 142 б. (Мақолада шоир шеърларидан келтириган намуналар ушбу нашрдан олинди, том ва саҳифаларни кўрсатиб борилади. –Т.М.).

Шунинг учун ҳам Алишер Навоий асарлари руҳи Ғафур Ғулом шеърларининг мағзи-мағзига сингиб кетган. Кўпинча давр муаммоларига поэтик муносабат билдириш, замин, замон ва замондошлари киефасини ёритишда улуғ шоирнинг Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Искандар каби қаҳрамонлари номлари шоир шеърларида бот-бот тилга олинади. Ғафур Ғулом Фарғона ҳақида сўз юритар экан: «*Мен ўз Фарғонамни мақтамоқ бўлсам, Йигити Фарҳоду қизи Шириндай*», - деб ёзади. Ёки «*Дурдона*» шеърда пейзаж тасвирида: «*Гунафша, лолаларнинг, гунчаю булбулларнинг Кўклами Лайли, Мажнун умридай ўтиб кетди*», - дейди. Замондошларини улуғлаганда эса муболағали тарзда: «*Ҳар биримиз Искандардан баланддамиз*», меҳнаткаш ўзбек сиймосини гавдалантирар экан: «*Меҳнатдадир даланинг барча Мажнун Лайлоси, Фарҳод ер сугоради, қулоқ очади Ширин*», ишқ-муҳаббат ҳақида сўз борганда: «*Ошиқу маъшуқларнинг қиссасин биздан сўранг, Юзга киргунча яна Мажнунга Лайло ўзгинам*» каби ҳароратли мисраларини битади. Бу ҳол Ғафур Ғулом Навоий асарларидан дунё ва ҳаётни фалсафий идрок этишни ўргангани, ижтимоий воқеликнинг долзарб муаммоларига поэтик муносабат билдиришда бобокалон шоирнинг фикр-қарашларига, тасвир ва ифода тарзига эргашганлигини кўрсатади.

Навоий ижодий мероси, аввало, юксак инсонпарварлиги билан эътиборга лойиқ. Шоир асарларида кишиларни бир-бирига яқинлаштирувчи дўстлик, биродарлик, меҳр-вафо, садоқат сингари туйғу кечинмалар ардоқланади. Одам боласи миллати, дини, ирки билан эмас, балки қайдаражада инсоний сифатларга эгалиги билан кадр-киммат топиши таъкидланади. Мазкур фикрларимиз тасдиғини унинг дostonлари қаҳрамонлари мисолида кўриш мумкин. Навоий қаҳрамонлари араб, эрон, арман, ҳинд, юнон каби миллат вакиллари бўлиб, чинакам инсоний фазилатлари ва хислатлари билан элга манзурдир. М.: «*Фарҳод ва Ширин*» дostonидаги Шопур – эронлик, Фарҳод – чинлик, Ширин – арманистонлик. Аммо Фарҳод ва Шопурни дўстона муносабатлар, Фарҳоду Шириннинг севги, муҳаббат, вафо, садоқат, сабр-бардош, матонат, курашчанлик ўзаро яқинлаштиради¹.

Навоийнинг лирик шеърларида ҳам турли миллат вакилларига бағрикенглик билан муносабатда бўлиш, чексиз эҳтиром туйғулари ҳарорат билан ифодаланганлигини кузатамиз. Ишқ кудратини ҳар қандай миллий маҳдудликдан юксак санаган шоир ёзади:

¹ Бу ҳақда қаранг: Алишер Навоий. Муқамал асарлар тўплами. 20 томлик. т. 8. Фарҳод ва Ширин. -Т.: «Фан», 1991 (Бундан кейин МАТ тарзида бериб борамиз. -Т.М.).

*Ишқи комил элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,
Гар эрур маъшуқ ёхуд арманий, ёхуд араб¹.*

Ёки:

*Хусн чун жилва қилур, оқу қорада йўқ фарқ,
Кишига келса бало - хоҳи хито, хоҳи ҳабаши.*

(Навоий. МАТ.5 т. Бадоеъ ул-васат. 182 б.)

Навоий асарларининг мағиз-мағзига сингиб кетган ишқ, муҳаббат, бирдамлик, инсонпарварлик ғоялари, оламу одамни ЯХЛИТ БУТУНЛИК сифатида англаш туйғуларини Ғафур Ғулом шеърлятида ҳам қузатамиз. У XX асрда дунёнинг қайси бурчагидаки инсонни камситувчи, ҳаётига таҳдид солувчи хатти-ҳаракатлар содир этилса, унга ўзининг шиорона қалби билан муносабат билдиришга, оламу одам дардини қалбан кечиришга интилади. Шубҳасиз, Ғ.Ғулом ўз даврининг фарзанди сифатида бутун дунё халқларини озодлик ва эрк йўлидаги бирдамлик ва ҳамжиҳатликка - курашга чакиради. Унинг «*Мен яхудий*», «*Она қизим Жамилага*», «*Ассалом*», «*Поль Робсонга*», «*Ливан омон бўлади*», «*Тинчлик минбаридан*» ва бошқа қатор шеърлярида антогонистик тузумларни кескин зидлантириб ифода этиш, романтик қахрамонлар эмас, балки она замин муаммоларига эътибор қаратиш қузатилади. Аммо бу типдаги ашъорларда умумбашариятга муҳаббат ва эҳтиром туйғулари баланд пардаларда ифодасини топганки, мазкур жиҳат муайян даражада Шарқ шеърлятининг инсонпарварлик пафоси, хусусан, Навоий ижодининг ҳаётбахш таъсирида юзага чиқади. Шоирнинг куйидаги мисралари фикримизни тасдиқлайди:

*Ердаги неъматлардан маҳрум қила олмай-
Оқ, сариқ, қизил, қора, бададаги жило ранг. (2 т. 17 б.)*

Навоий асарларида инсон ақли ва тафаккур қудрати юқори баҳоланади. Шоир фалсафий-эстетик карашларида инсоннинг илми-аъмоли, янгича фикрлаш тарзига алоҳида эътибор қаратилади. Жумладан, «*Фарҳод ва Ширин*»да шундай байт келтирилади: «*Деди: Ҳар ишқи қилмиш одамизод, Тафаккур бирла билмиш одамизод*» (Навоий. МАТ.8 т. 122 б.). Ғафур Ғулом шеърлярида ҳам инсоният тафаккури эзгу мақсадларга йўналтирилсагина қомиллик касб этиши таъкидланади: «*Сен ўрганган илм билан қўшилди катта ният, Ва шунчалик қамолотга ета олди тафаккур*» (3т.180 б.). Англашиладики, ҳар иккала шоир ҳам ният ҳолислиги илм-амал билан туташсагина,

¹ Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 4-том. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб.. - Т.: «Фан», 1989, 38-б. (Мақолада Навоийдан келтирилаётган шеърӣ намуналар шу нашрдан олиниб, қавс ичида жилд, девон номи ва саҳифалари кўрсатиб борилди. -Т.М.)

чинакам етукликка эришиш мумкинлиги фикрида собит туриб калам тебратишган.

Бундай насихатномалар ўзига хос ҳаётий билимлар, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий тасаввур-идеаллар, халқимизни эзгу кадрятлар атрофида жипслаштириш ҳамда маънавий юксалтиришга даъватлар, айтиш мумкинки, устувор ғоялар мажмуасидир. Дарҳақиқат, инсоният тарихи – бу инсон тафакқури ва тасаввурининг кенгайиши ва чуқурлашиши тарихи. Зотан, тафаккур нечоғлик кенгайган сари дунё ҳам шунчалик кенг ва мукамал туюла боради.

Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида сабот билан илм ўрганган киши «олим», бу сермашаккат йўлда ўз «мен»лигида юксала олмай, худбинлик саҳросида адашган кимса «золим» кабилида таърифланади. Асарда баён қилинган: «*Билмагани сўраб ўрганган – олим; Орланиб сўрамаган – ўзига золим*»¹ деган ибратомуз фикр жоҳилликни ихтиёр этган кимса, даставвал, ўз-ўзига зулм қилишини англатади. Демакки, ҳазрат Навоий ҳар бир кишининг маънавий камолотини илм ўрганишга бўлган муносабатидан келиб чиқиб белгилайди. Жаҳолат илдизларини алоҳида одамнинг ички «мен»лиги ва номаи аъмолидан, билимсизлигидан излайди. Фафур Ғулом шеърларида инсониятнинг камол топишида, юксалишида илм олиш ва билимнинг ўрни катта эканлиги уқтирилар экан: «*Билмагани ўрганиб, одамзод тонди камол*» (2 т. 144 б.) дейилади. Мазкур ўринда бир қарашдаёқ, шаклан бир қадар ислоҳот кўзга ташланса-да, фикран Навоийга ёвуқлик ёрқин кўзга ташланиб турипти.

Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб»ида кўз нури ва қалб кўри, бор билим ва тажрибасини ёш авлод тарбиясига бағишлаб, фидойилик билан маърифат ва зиё тарқатувчи зот шаънига айтилган самимий тилакларни ҳам учратамиз. Шоир Ҳақ ва ҳақиқатни – Аллоҳни танитиш йўлида устоз чеккан заҳматларни ҳеч бир бойлик билан қиёслаб бўлмаслигига урғу беради. Муаллим ва мураббийнинг мақоми нечоғлик баланд, толиби илм зиммасидаги қарз эса адоқсиз эканлиги таъкидлайди:

*Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.*

(*Маҳбуб ул-қулуб. 29 б.*)

Мазкур фикрни гўё давом қилдиргандек, Фафур Ғулом шогирд маънавий-руҳий камоли йўлида жонфидолик қилган киши – устозлар муҳтарамлигини ота-оналар мақомига тенглаштиради:

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1983, 86-б (Асардан келтирилган кўчирмалар шу нашрдан олинди, қавс ичида саҳифалари кўрсатиб борилади).

*Маънавий ва руҳий камолот учун
Ота-онамиздан муҳтарам устод –
«Алифбе» ўргатган ўқитувчининг
Хурматин сақлагув абад – умрбод. (3 т. 51 б.)*

Кўринадики, юкоридаги мисраларда мавзу ва муносабат жиҳатидан муайян даражада уйғунлик, ўзаро яқинлик, айни пайтда, давримизга теран ҳамоҳанглик мавжуд. Шуниси муҳимки, ҳар бир шоирнинг ўзига хос услуби ҳам ёрқин намоён бўлган. Агар Алишер Навоий ихчам ва қисқаликка риоя қилиб, теран мазмунни умумий тарзда ифода этса, Ғ.Ғулом муаммога ўз муносабатини билдириш максадидан келиб чиқиб, мисралар сонини орттиради. Айни пайтда «устоз отангдек ул»,- деган халқона ҳикматни сатрлар моҳиятига сингдиришга эришади.

Навоий асарларида турфа хил касб эгалари, уларнинг жамиятдаги ўрни ҳақида ҳам қимматли мулоҳазалар баён этилади. Кишиларни меҳнатни севишга, ўз касбига муҳаббат билан муносабатда бўлишга чақиради ва ундан эл-юрт манфаати йўлида фойдаланиш лозимлигини айтади. Аксинча, жамият учун фойдаси тегмаётган касб эгаларини қаттиқ қоралайди. Унинг «Маҳбуб ул-қуллуб»ида илм олиб, уни инсон фойдаси учун ишлатмаган олим ҳақида ҳам сўз юритилади.

*Олимеким, илми эрди беамал,
Ё ганийким, молига бухл эрди ёр,
Ўлдилар юз ҳасрату армон била,
Элга бўлди ишларидин эътибор.*

(Маҳбуб ул-қуллуб. 69 б.)

Шоир кўп машаққат чекиб, илм ўрганган ва бахиллиги туфайли уни амалга тадбиқ қилмаган олимни мол-дунё йиғиш учун кўп овора бўлиб, кизганчиқлиги боис уни кишиларга, фойдали ишларга сарфламаган «давлатманд» билан тенглаштиради. Шоир улар иккаласи ҳам умрини бекорга ўтказди ва юз ҳасрат, армон билан дунёдан ўтдиларки, бундан тегишли хулоса чиқариш лозим, деган фикрни илгари суради.

Ғафур Ғуломнинг «Олим дўстимга» шеърида Навоийнинг ушбу фикрлари акси-садоси кўринади. Илло, шоир илмига амал қилмаган олимни қўққайган минорга менгзайди. Гердайган бу кимсага мурожаат қилиб, ўз-ўзини тафтиш қилишга ундайди. Илмидан элни баҳраманд қилиш чақиради:

*Тарихда кўркамликдан ўзга вазифаси йўқ
Машҳад минораси ҳам қўққайганча турибди.
«Мулла кишиман,- дейсан,- ялакатдай мағзим тўқ»,
Яхши. Билганларингнинг баҳрасин ким кўрибди?! (3 т.332 б.)*

Шеърда Навоийнинг юкоридаги мулоҳазаларига фикрий ва гоъвий яқинлик кузатилиши билан биргаликда, Ғафур Ғулومнинг ўзига хос тасвир услуби намоён бўлади. Шоир тарихдан ибратли ҳулосалар чиқариш, киёслаш, муурожаат қилиш усуллари билан фойдаланади. Жумладан, лирик қаҳрамон олимга қарата: *«Кўя еган китоблар сақланган сандиқмисан, Бир варақ мазмунидан қалбларга оқмайин нур?»*, *«Илмингни халқ қомусин жилдига келтириб қўш»*, - деган даъватлари фикримизни далиллайди. Кўринадики, ушбу шеър яратилишида шоир Навоий ижодидан мутаассир бўлиш билан бирга, улуғ шоир ижодидан акс эттирилган фикрларни янада ривожлантириб, ўз замонасига хос фалсафий умумлашмалар чиқара олган.

Ишқий мавзудаги ғазалларда асосий эътибор маъшукани таърифлаш ва ошиқнинг ўз севгилисига бўлган самимий туйғуларини, айрилик туфайли чеккан дард-аламларини, изтиробларини таъсирчан ёритишдан иборатдир. Бундай шеърларда ошиқ кўпинча маъшука ҳаёли, висолга етишиш орзу-ниятлари билан яшайди. Шеърдаги ҳар бир детал, тасвирий восита ва поэтик образ лирик қаҳрамон ҳолат-кечинмаларини романтик бўёқларда акс эттиришга қаратилади. Бунга Навоий ижодидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Жумладан:

*Аксини кўнгул кўзгусида кўрдуму ўлдим,
Ким, гайрин анинг эвиге невчун ёвутуптур.
(Навоий. МАТ. 3 т. Ғаройиб ус-сигар, 154 б.)*

Англашиладики, маъшукдан меҳру вафо ўрнига жабру жафо кўрган, ҳасратли кўнгил ҳижрон азобларида ўртанади. Ўзидан буткул йироқлашиб, ўзгани ёр этган бевафо маъшука ҳолини кўнгил кўзгуси билан кўрган, льни руҳан ҳис этган лирик қаҳрамон чексиз изтироблар исканжасида ўртанади. Ошиқ кўнглининг нозик сезимларни илғашини «кўзгу»га менгаш Ғафур Ғулум шеърлятида ҳам учрайди: *«Ҳар нафас кўзгудагидай гул юзинг қалбимда жо, Майли аксинг бўлса ҳам рухсори олингдан ўнай»*. (1-т., 239-б.) Бу ўринда ҳам лирик қаҳрамон қалбида ёр жамоли кўзгудаги янглиғ акс этмокда. Аммо ҳижрон оҳанглирида бевафоликдан нолиш эмас, балки висолга ташналик, интиқлик ҳислари устуворлик қилади. Муҳими, ҳар икки ҳолатда ҳам ошиқ кўнгил кишиси ўларок туйғулар самимияти билан ифода этилади.

Навой ижодида халқ табобати, халқнинг беморни даволаш усуллари билан боғлиқ маълумотларга ҳам мурожаатлар мавжуд. Жумладан, «Анор» номли чистонида шоир: «*Нечаким табъи норидур ва лекин меъда норига, Берур таскин, мунинг нафъин топибмен воқиян мен ҳам*», - дея анорнинг шифобахшлигини, унинг меъдага фойдаси катталигини таъкидлайди. Ғафур Ғулом эса «*Олуча*» шеърисида олчанинг шифобахшлик хусусиятларини таърифлайди. Унинг халқ табобатида дори-дармон сифатида фойдаланилиши ҳақида тўхталиб:

*Ёғни эритгувчи, сафро енгувчи,
Ярим чиннидаги олуча шароб.
Конни тозалайди, диққатни ёзиб,
Касаллик уйини қилади хароб. (3 т. 323 б.)*

каби мисраларни битган шоир, она замин тупроғининг кудрати-сахоси ила бунёд бўлган бу неъматни улуғлайди. Китобхон тасавурида гўё олчанинг тотли таъми, саратон нафаси шеърга кўчгандай туюлади.

Халқимиз орасида она сути кадри азал-азалдан юксак саналади, эъзозланади. Эҳтимол шу боисдан бўлса керак, Навоий шеърларида ҳам лирик кечинмаларни таъсирчан акс эттиришда «она сути»га ишоралар қилинади:

*Халол она сутидекдур гар ўзбегим тутса,
Тобуқ қилиб юкиниб тўстагон ичинда қимиз.
(Навоий. МАТ. 3т. 159 б.)*

Навоийнинг лирик қаҳрамони ўзбекча урф-одат, тақаллуф ва эҳтиром туйғуларини юксак санайди. Ёғоч пиёлада бўлса-да, қимиз ўзбекона лутф билан, яъни таъзим бажо айлаб узатилса, у она сутидек тамли-мазали. Бу ўринда қимизга эмас, балки ўзбекона эҳтиромга асосий урғу берилмоқда. Шу боисдан, «она сути» воситасида ўзбекларга хос тавозе, меҳмоннавозлик улуғланмоқда.

Ғафур Ғуломнинг кўплаб шеърларида ҳам «Она сути» билан боғлиқ тасвирлар учрайди. Жумладан, «Она» шеърисида шундай дейилади: «*Биринчи тамшанган она сут қадрин, Асл ўғил бўлиб оқлаш эътибор (2-т., 280-б.)*. Ғоят катта фалсафий мазмун юклатилган бу шеърда асосий эътибор қаратилаётган жиҳат шундаки, инсон умр бўйи яшаса-да она сути қадрини оклай олмайди. Бирок, йигит асл фарзанд бўлиб етишсагина, илк тамшаниб ютган бир култум она сути ҳаққини оқлашигина мумкин. Назаримизда, бу оламдаги беғараз ва буюк зот - онани шарафлаш, унинг кадр-қимматини юксак санаши жиҳатидан энг оддий, халқона, айни пайтда ғоятда баланд таърифдир.

Ҳар иккала шоир ижодини киёсий йўсинда имкон қадар қузатиш шуни кўрсатадики, улар лирик қаҳрамон кечинмаларини поэтик ифодалашда кўплаб халқона иборалардан самарали фойдаланишган. Бундай ўринларда халқона иборалар инсон кўнгли, турфа хил туйғуларини бадиий ифодалашга ёрдам берибгина қолмай, шеърнинг миллий колоритини янада кучайтиради. Ана шундай иборалардан бири «кўзим учди»дир. Навоийда бу ибора маъшуқа жамолини кўришга интиқлик маъносига қўлланилади:

Кўзим учарки, ҳумоюн юзунгни кўргай бот,

Биайниҳи, анга киприқлар ўлмиш икки қанот.

(Навоий. МАТ. 3 т. Ғаройиб ус-сизар 81 б.)

Халқ орасида мавжуд удумга кўра кўз учиши яхшилик аломатидир. Навоий лирик қаҳрамонининг кўзи учиши ёр жамолини кўришга иштиёқмандлик билан боғлиқ. Демак, кўз учиши ёр юзини кўришига, юзни кўриш эса унинг васлига етишишга ишора бўлиб, халқона ибора васлга умидворлик руҳини таъсирчан ёритишга ёрдам берган.

Ғафур Ғулом ушбу иборани: «*Чинорлар учида биринчи нурни, Даставвал кўришга кўзим учди*»,- тарзида ишлатади (2 т. 131 б.). Шоир туркман қизи тўқиган гиламнинг ғоятда нафислигидан мутаассир бўлиб, тунни тонгга улаб, қалам учини сатрдан сатрга кўчирар экан, тонготаргача толиққан кўзлари билан бобо қуёшни зориқиб кутади. Чунки офтобнинг илк заррин нурлари янги бир куннинг ибтидосидан дарак беради. Чинорлар учида жилваланган нурга интиқ кўзлар оқшом зулматидан безиб, зиёга талпинган қалбнинг асрорини ўзида мужассам этади. Бинобарин, кўз учиши нурни, яъни эртанги беғубор тонгни соғиниш, уни биринчилардан бўлиб қаршилаш истаги билан боғлиқ. Эҳтимолки, Ғ.Ғулом файз ва баракотли яна бир ижодий кун бошланиши, умр дафтларини безамок фурсатлари яқинлигидан мамнунлигини ифода этаётган бўлса ажаб эмас. Агар шундай деб тахмин қилсак, шоирнинг юқоридаги мисралари бевосита ижод жараёни билан боғлиқлиги, кўз учиши ижодининг баракали бўлишига ишора эканлиги ҳам ойдинлашади.

Мумтоз адабиётда қарор топган анъаналарга кўра маъшуканинг кўпгина узвлари кўпинча табиатга киёсан тасвирланади. Бундай ўринларда шоирлар ташбеҳ санъати воситасида маҳбубанинг ҳуснда тенгсизлигини образлиқ тарзда акс эттиришади. Навоийнинг «*Айт*» радиофи ғазалидан олинган куйидаги байти бунга мисол бўла олади: «*Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт, Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимга айт*» (Навоий. МАТ. 3 т. Ғаройиб ус-сизар. 88 б.).

Байтда ташбеҳ санъати оркали ёрнинг сочи сунбулга, юзи гулга, қомати сарвга ўхшатишган. Шоир лирик қаҳрамоннинг ишқ кўйидаги аҳволини тасвирлашда маъшуканинг гўзаллигига ҳам урғу беради. Ошиқнинг мушкул ҳолатидан маъшукани огоҳлантирад экан, бунга унинг ҳусни-жамоли сабабчилигини айтади. Шоир лирик қаҳрамон аҳволини «*насими субҳ*», яъни тонг шамолига айтиш оркали нидо санъатини, маъшукани «*дилором*», «*гуландом*» деб аташ оркали эса истиора санъатини қўллайди.

Фафур Гулом газалларида маъшуканинг ташки киёфаси табиатга ташбеҳ қилинар экан, бунда Навоий анъаналари таъсири яққол намоён бўлади: «*Бу кун мен, дўстлар, дил малҳами дилбарни изларман, Юзи гул, қомати сарв, сочлари анбарни изларман*» (1-т., 235-б.). Байтда маъшуканинг юзи гулга, қомати сарвга, сочлари анбарга ўхшатишмоқда. Навоийдан фарқли равишда маҳбуба сочи узунлигига эмас, балки хушбўй ҳидига ишора қилинмоқда. Дўстлар, дея мурожаат қилиш оркали нидо, ёрни дилбар деб аташ билан эса истиора санъатига мурожаат қилинган. Навоий байтида лирик қаҳрамон аҳволини баён қилиш етакчилик қилса, Фафур Гуломда лирик қаҳрамон дилига малҳам бўлувчи, гўзалликда тенгсиз маъшука тасвири устувор туради.

Навоий шеърларида шабнам кўп ўринларда кўз ёшни ифода этади:

*Шабнам эрмас нарғис ашқидур недин қон йиғламас,
Кўз юмуб очқунча гулшан умри поёнин кўруб.*

(Навоий. МАТ. 3 т. Фаройиб ус-сигар 68 б.)

Байтда нарғис япроғида ялтираётган шабнам эмас, балки кўз юмиб очгунча ўтиб кетган гулшан умри учун қон йиғлаётган гулнинг кўз ёшлари экани тасвирланади. Шоир бунда нафақат гул ва гулшан ҳақида, балки инсон умрининг бевафолиги, ҳаёт ва ўлим ҳақидаги ўз фалсафий қарашларини ҳам санъаткорона ифодалайди. Умр ўткинчи, ҳаёт лаҳзалик эканига ишора қилиб, кишиларни ўткинчи дунё хою-хавасларига боғланиб қолмасликка чақиради.

Фафур Гулом шеърларида ҳам шабнамни кўз ёши сифатида талқин этиш кузатилиб, Навоийдан фарқли ҳолда бундай ўринларда шоир ижодида мафкуравий мазмун етакчилик қилади. Жумладан, «*Ҳамза хотираси*» шеърида шоир шундай ёзади: «*Гулга тонг чоғида шабнам ёғади, Гулларнинг барғида – кўзлардаги ёш*» (2-т., 264-б.). Шоир гулдаги шабнамни халқ озодлиги йўлида қурбон бўлганлар учун тўкилган элнинг кўз ёшларига, япроқдаги шабнамни эса кўкдан тўкилган «кўз ёш»ига ўхшатади. Демак, еру кўк, яъни бутун борлик қотилу мактул қилмишларидан адоқсиз изтиробда тасвирланади.

Навоий шеърларида қоғоз саҳифасининг рангли бўлиши аччиқ «кўз ёши»нинг қон бўлиши билан боғлаб ифодаланади:

*Гули раъно кеби қоғоз узра номингни ёзмай мен
Сариг эрди юзи, хуноби ашқим бирла қон бўлмиш.*

(Навоий. МАТ. 3 т. Фаройиб ус-сизар. 204 б.)

Маъшуқа номини ёзишдан олдин қоғоз сариқ эди, ёр номини ёзгач, кўз ёши билан қон бўлди. Бунда ишқ туфайли ошиқ бошидан кечирган руҳий кечинмалар, унинг ёрига бўлган чексиз муҳаббати қаламга олинган. Фафур Фуломнинг:»Миллионлар қонидир ҳар қатра сиёҳ», «Қатра-қатра қоним сиёҳ бўлса ҳам, Шунча ҳурматларга ташаккурим кам» сингари мисраларида ҳам сиёҳнинг ранги инсоният қонига қиёсан талқин қилинади. Ҳар иккала шоир ҳам бадий тасвир жараёнида қонли кўз ёши ва қоғоз образларидан муболағали тарзда фойдаланиб, поэтик таъсирчанликни оширишга эришадилар.

Қўринадики, Алишер Навоий яшаб ўтган даври нуктаи назаридан биздан нечоғлик узоқ, маҳорат жиҳатидан қанчалар мумтоз бўлмасин, XX аср адабиётининг классиклари қаторидан ўрин олган академик Фафур Фулом меросининг улуғ бобоқалон шоиримиз бебаҳо лирик хазинаси билан қиёсан ўрганилиши мақсадга мувофиқдир. Зотан, Ғ.Фулом иқтидори ва салоҳиятининг қамоли ижодий баҳрамандликдан ташқаридаги ҳодиса эмас. Бинобарин, шоир ижодининг поэтик манбалари умумидабий мерос, жумладан, Алишер Навоий ижодига бориб тақалади. Муҳими, Ғ.Фулом навоиёна руҳга қалб кўри, кўнгил илхоми, тафаккур салоҳияти, фикр залвори, поэтик маҳоратини қўшиб ўз новаторона қирраларини ёрқин намоён эта олган.

*«Навоийга армуғон» тўплами,
6-китоб, Тошкент, 2010.*

МУНДАРИЖА

I. ПОЭТИК ИДРОК ВА МАҲОРАТ (Монография)

Кириш.....3

БИРИНЧИ БОБ

МИФОЛОГИК ОБРАЗЛАР ПОЭТИК ВОСИТА СИФАТИДА

1.1. Анъана ва ўзига хослик (Хизр ва пари образлари) 9

1.2. Бадиий-эстетик тафаккур ва образ такомилли (Дев, аждар
ва ит образлари) 30

Айрим хулосалар 50

ИККИНЧИ БОБ

ДИНИЙ-ТАРИХИЙ СИЙМОЛАР ТАЛҚИНИ

2.1.Пайғамбарлар образи.....52

2.2.Тарихий-адабий қаҳрамонлар образи... 67

Айрим хулосалар.....76

УЧИНЧИ БОБ

ПЕЙЗАЖ, ПОЭТИК ИДРОК ВА МАҲОРАТ

3.1. Лирик қаҳрамон руҳий олами ва табиат ҳодисалари
ўртасидаги уйғунлик.....78

3.2. Табиат тасвири ва шоир ижтимоий қарашлари ифодаси.....85

3.3.Шоир лирикасида пейзаж билан боғлиқ поэтик образлар.....89

Айрим хулосалар.....99

ХУЛОСА.....101

Фойдаланилган адабиётлар 104

II. MAҚОЛАЛАР

1. Ғафур Ғулом –Навоий ижоди тадқиқотчиси.....	111
2. Пуршукуҳ анжумандаги нутқ.....	114
3. Авлодлар эҳтиромига сазовор аллома шоир.....	119
4. «Ўзбек халқининг мўтабар шоири».....	127
5. Ҳақ ва диёнатнинг мунаввар йўли.....	135
6. Бедил ва Ғафур Ғулом.....	140
7. Умар Хайём ва Ғафур Ғулом.....	151
8. Ғафур Ғулом поэтик меросида навоиёна руҳ.....	160

МАТЁҚУБОВА ТОЗАГУЛ РАЖАПОВНА

ПОЭТИК ИДРОК ВА МАҲОРАТ

Тошкент – «Fan va texnologiya» – 2011

Мухаррир:

М.Миркомитов

Техник муҳаррир:

А.Мойдинов

Мусахҳиҳ:

Г.Дониёрова

Компютерда

саҳифаловчи:

Н.Ҳасанова

**Босишга рухсат этилди: 18.01.2011. Бичими 60x84 ¹/₁₆.
«Times New Roman» гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.
Шартли босма табоғи 11,0. Нашриёт босма табоғи 11,5.
Тиражи 500. Буюртма № 5.**

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» да чоп этилди.
100003, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.**